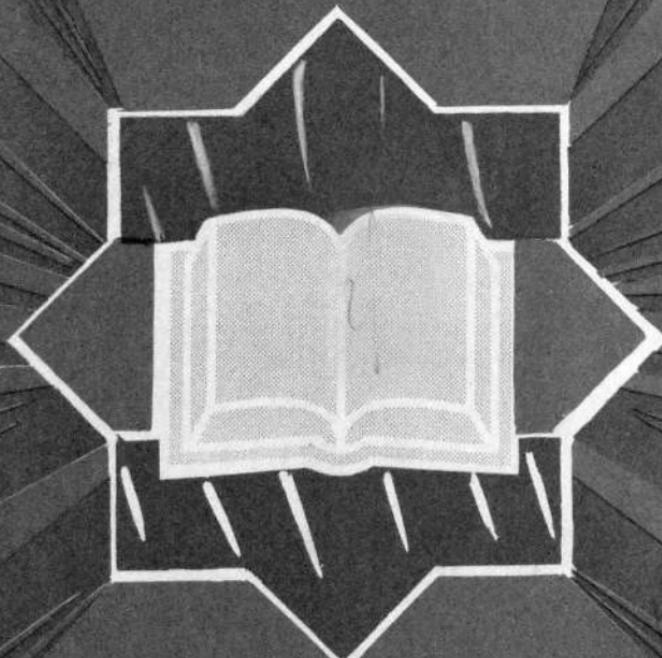

ISSN 0206-4340

Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi

Nº 1
2000

АЗЭРБАЙЧАН ДИЛИ ВЭ ӘДӘБИЙДАТЫ ТӘДРИСИ
Елми-методик журнал

Тә'сисчи:

Азәрбајҹан Республикасы
Тәһсил Назирлији

№ 1 (183) 2000

1954-чү илдән чыхыр

Баш редактор:
Б. Н. ЙУНУСОВ.

Редаксија һеј'ети:
А. А. АБДУЛЛАЈЕВ
Ә. М. АББАСОВ
Ә. Г. ГУЛИЈЕВ
Б. А. ӘҢМӘДОВ
Г. Ш. КАЗЫМОВ
Х. Г. МӘММӘДОВ
Ш. А. МИКАЙЛОВ
Б. Ә. НӘБИЈЕВ
Т. И. ҺАЧЫЈЕВ
Н. Г. ЧӘФӘРОВ
Н. М. ХУДИЈЕВ
Ј. М. СЕЈИДОВ.

Мәс'ул катиб
Ш. Е. ШАБАНОВ.

Ше'бә редакторлары:
А. К. МӘММӘДОВ,
С. ҮҮСЕҮНОҒЛУ.

БӨРМӨТЛИ ОХУЧУЛАР!

«АЗЭРБАЙЧАН ДИЛИ ВЭ
ӘДӘБИЙДАТЫ ТӘДРИСИ»
ЖУРНАЛЫ ҺӘР ЗАМАН
СИЗИН ҺӘМСӨНБӘТИНИЗ,
МӘСЛӘНӘТЧИНИЗ ОЛА БИЛӘР.
ОНА АБУНӘ ЯЗЫЛМАГА
ТӘЛӘСИН!

Журналын илдә
4 нөмрәси чыхыр.

Журналын иллик абуна
гијмәти 20 мин манат,
јарымиллији исә
10 мин манатдыр.

Индексимиз беләдир: 1012.

МӘММӘДӘМИН РӘСУЛЗАДӘ адына БАКЫ ДӘВЛӘТ УНИВЕРСИТЕТИ МҮӘЛЛИМЛӘРИНИН ТӘЛТИФ ЕДИЛМӘСИ ҺАГГЫНДА

Азәрбајҹан Республикасы Президентинин Фәрманы

Мәммәдәмин Рәсүлзадә адына Бакы Дәвләт Университетинин 80 иллиji мұнасибәтилә универсitetin ашағыдақы мүәллимләри елм ве тәһисил саһәлериндә хидмәтләrinе көре тәлтиф едилсин:

«Шеһрәт» ордени ила

Ахундов Агамуса Ағасы оглу
Бајрамов Экбар Салман оглу
Чәфәрзәда Энзиз Мөмәмәт гызы
Әседуллаев Сејфулла Гүдәр оглу
Әскеров Шанлар Гачай оглу
Һаҹылов Сабир Абдулманаф оглу
Һүсәнжон Тоғиг Һәсән оглу
Хәзәлов Абдуз Алы оглу
Иманов Һәймид Рза оглу
Гасымзадә Фуад Фејзулла оглу
Гәмбәров Дәмир Һәйдәр оглу
Гүлиев Искандар Һәсән оглу
Мәликова Мәсумә Фазил гызы
Мустафаев Гара Төјфур оглу
Намазов Гәнәбәр Казим оглу
Султанов Рәhim Султан Мәмәмәт огту
Зеиналов Мәмәмәдәли Баба оглу

«Тәрәгги» медалы ила

Агаев Идрис Агамолан оглу
Бабанлы Мәһәмәд Баба оглу

МӘММӘДӘМИН РӘСУЛЗАДӘ адына БАКЫ ДӘВЛӘТ УНИВЕРСИТЕТИ МҮӘЛЛИМЛӘРИНЭ ФӘХРИ АДЛАРЫН ВЕРИЛМӘСИ ҺАГГЫНДА

Азәрбајҹан Республикасы Президентинин Фәрманы

Мәммәдәмин Рәсүлзадә адына Бакы Дәвләт Университетинин 80 иллиji мұнасибәтилә универсitetin ашағыдақы мүәллимләrinе елм ве тәһисил саһәсindәki наилиjетlәrinе көре фәхри адлар верилсин:

«Әмәкдар елм хадими» фәхри ады

Бабазадә Васиф Мәммәдага оглу
Бекташи Сүбни Әли оглу
Чәфәров Низами Гулу оглу
Әнәмәдов Шамил Төјмур оглу
Әлијева Рафигә Элірза гызы
Әскеров Бәһրам Мәһрәль оглу
Һатами Нейҗар Заман Мәһдигулу гызы
Гасымов Нә'мат Аббасөли оглу
Мәһәрров Абел Мәмәмәдли оглу
Мәмәмәдов Юсиф Әбүлфәт оглу
Мәрданов Мәсир Чумајын оглу
Мүсејибов Мүсејиб Агабаба оглу
Сејидов Юсип Мираһмәд оглу

«Әмәкдар мүәллим» фәхри ады

Абдуллаев Чалал Мәнди оглу
Бајрамов Гурбан Мәмәмәт оглу
Әзизов Әյжүл Төјмур оглу
Којчайски Шөвгисәфа Юсифзиә оглу
Әмидов Шәмсәддин Гафур оглу

Әлизадә Жалчын Мұстафа оглу
Әмәнзәда Рәфаэл Җусиф оглу
Әмирова Фәхрәнтач Чолил гызы
Індијетзадә Тымчучи Исмаїл оглу
Ибрагимова Сара Йокмулла гызы
Жариков Кеннади Петрович
Гурбанов Әсадулла Чүчи оглу
Мәһмудов Әдім Исмаїл оглу
Мурадов Расул Ҳанәнди оглу
Пашаев Ризван Төјмур оглу
Пашаев Әдіб Мирчалал гызы
Рустемова Тәһминә Зәкәрия гызы
Сәфаров Җусиф Һәбібулла оглу
Софиев Мәһәд Мәһмуд оглу
Султанов Юсиф Достмәммәд оглу

Бејдәр Әлијев,
Азәрбајҹан Республикасының
Президенти.

Бакы шәһәри,
11 феврал 2000-чи ил.

•ТАРИХИМИЗ, МӘҢНӘВИЙЛӘТМӘМІЗ, ДИЛИМИЗ

АЗӘРБАЈЧАН ДЕМОКРАТИК ЧҮМНҮРИЙЛӘТИ ДӘВРҮНДӘ ДИЛ, МӘКТӘБ ВӘ ТӘДРИС ПРОБЛЕМЛӘРИ

Җусиф СЕЈИДОВ,

профессор, әмәкдар елм хадими.

Мүсәлман дүнјасында илк демократик дәвләт олан Азәрбајҹан Демократик Чүмнүријети өз варлығыны тә’мин етмәк, мұстәгиллийнегүйүб саҳламаг үчүн бир чох проблемләри һәлләт етмәли иди ве бу жолда бөյүк ишләр башламышды. Республиканың дәвләт атрибутларының мүәјјәнләшдирмәк вә һәјата кечирмәләзим кәлириди: һүмн, көрб, дәвләт бајрагы мәсәләләри дә сијаси-мәдени гүрушулуг тәдбиrlәrләр кими һәјата кечирилирди. Бу тәдбиrlәrләр сырасында дил, мәктәб, тәдрис мәсәләләри хүсуси јер тутурду.

Мә’лүм олдуғу үзә, Азәрбајҹаның дәвләт мұстәгиллији 1918-чи ил мај айынын 28-дә е’лан олунмуш дур. Бундан бир аj соңра — 1918-чи ил ийн айынын 27-дә Назирләр Советинин дәвләт дили һаггында мә’рүзәси динләнилir вә белә бир гәрәр гәбул едилрі: «Түрк дили (Азәрбајҹан дили — J. C.) дәвләт дили һесаб едилсін». Парламентин, һәкүмәтин тәшкili, өлкәнин ичтимаи-сијаси, һәрби вә с. кими дәвләт әһәмиyетli проблемләrinин һәлли илә бир ваҳтда дәвләт дили мәсәләsinin гојулмасы азад, демократик республикада бу мәсәләнең нә گәдәр мүһүм әһәмиyетli верилдијин көстәрир. Һәmin дәврдә дәфәтәрхана дили кими, Азәрбајҹан дилинин бирбаша кенишили илә тәтбики практик өчhәтдәn чәtin иди. Чар Русијасы дәврүндә бүтүн идәрәләrde рус дилиндәn истифадә едилмишди вә бу әn’әn 1918-чи илде дә давам едирди. Рәсми сөнәдләr bу дилдә тәrtib олунурdu, һәm дә дәвләт идарәләrindә ишләjenlerin чоху рус тәhissili иidlär. Тәсадуфи деjildi ки, мұstәgill rеспублиkaнын парламентинин җығын-

чаглары да, әsасен, рус дилиндә кечирилир, мә’rүzә вә чыхышлар рус дилиндә олурdu. Парламент үзләrinin, назирләrin чоху Москва-да, Петербургда, Кијевдә вә башга шәhәrlәrdә рус дилиндә тәһисил алмыш адамлар иди. Бу вәziyät Азәрбајҹан дилинин дәвләт дили кими практик тәtbiки үчүн һазырлыг мәрhәlesi тәleb едирди. Оңа көре дә дәвләт дили һаггында гәrara белә бир әвләр өзөнүнүш ду: кәlәcәkдә hүгүг, инзibati vә diкәr vәziyfәlәrә бу дилда (Азәрбајҹан дили нәzәrdә тутулур—J. C.) савадлы олан шәхslәrin jөrlәshmәsi мүмкүн олана гәdәр һәkүmәt мүәssisәlәrinde рус дилиндәn истифадәjә дә имкан верилсін. Бу дил паралелизм республиkaнын бүтүн варлығы дәvрү давам едир, ejni заманда, миллиләshmә — азәrbaјҹanлашма просеси дә ардычыл олараг һәjата кечирилир. Азәrbaјҹan дилинин билдәn вә бу дилдә дәrс демәk габилиjätli олан мүәлlimlәrin һазырламасына диггәt jетирилир, Азәrbaјҹan дилиндә үмумtәhисil мәktәblәri ачылыр; Азәrbaјҹan тәdriс mүәssisәlәrinin миллиlәshdirmәk үчүн Tүrkiyәdәn тәdriс kиتابлary кәtiyrmәk вә mүejjәn гәdәр мүәлlim dә'wәt etmәk gәrara аlyныr. Jelizavetpol шәhәrinin гәdim adы Kәnчә eзүнә гајтарылыр, Garjakin ujezdi Ҫәbrajyl адlandrylyr.

Дахили ишләr назири B. Ҫavaniширов 1918-чи ил ноýabry 1-dә «Azәrbaјҹan» гәzetiñin мүхbirи илә mүсаñibәsinde дил мәsәlәsinе dә тохунур вә бир nev дәвләt дили һаггында гәrara ачыглаjыр. Mүсаñibәnin дillә әlagәdar jөrinde dejiliр:

Бејdәr Әliјev,

Азәrbaјҹan Республикасының
Президенти.

Бакы шәhәri,
11 феврал 2000-чи ил.

Әһалиси бүтүнлүкә азәрбайчанлылардан ибарәт олан јерләрдә дәфтерхана иши түрк дилиндә апарылып. Белә јерләрдә мәс'ул вәзиәләри азәрбайчанлылар тутур. Әһалиси гарышыг олан шәһәрләрдә исә һекумәт идарәләрindе чәтилинlik олмасын дејә, тәдричен миллиләшмә һәјата кечириләр. Беләликлә, әнали өз әтијајчаларыны бирбаша һекумәтә билдирмәк имканына малик олур. Эк һалда, һәр шеји рус дилиндән түрк дилинә тәрчумә етмәк лазым қелир ки, бунунда да бизим ишмиз хејли чәтиләшә биләр. Она көрә дә һекумәт рәсми дәфтерхана ишинде һәләлик рус дилиндән истифадәјә имкан верир. Азәрбайчан мүәссисәләрindе рус дилинин тәтбиғи она мәһәббәтдән ирәли көлмир. Буны индикى дөвләттөн мәнафеји тәләб едир. Бу, әлбәттә, узун сурмәјәчәкдир. Мәс'ул вәзиәфә тутавә түрк дилини билмәјән шәхсләр узун заман ишләје билмәјәчәкләр. Икى илдән соңра Азәрбайчан мүәссисәләрин һамысы тамамилә миллиләшәчәкдир. Биздә түрк дилини билмәјән чиновникләр җохтур. Ешиитишәм ки, Маариф Назирлий бу ишдә онлара тә'сир көстәрмәк учун ахшам курслары ачмаға назырлашыр.

1918-чи ил декабр айынын 26-да Ф. Х. Хоjsки Азәрбайчан Демократик Җумһурийәтін һекумәтинин тәшкили иле әлагәдер чыхышынын маариф мәсәләсина иид һиссәсindә дејир: «Бу елә бир саһидир ки, дөвләттөн вә ичтимаи һәјатын әсасы бурада гојулур». Соңra Ф. X. Хоjsки әлава едәрәк дејир: «Сиз көрүрсүнүз ки, ана дилини билмәмәк бизи неча ачыначагы һала кәтирир ки, мән сизинлә неча чәтиләклика данышырам».

Җумһурийәтин яни һекумәтинин 1919-чу ил апрелин 14-дәки декларasiyasiнын маарифе иид һиссәсine белә башланыр: Парламентин үзвү олан вәтәндашлар! Јөргин, сизә айданындыр ки, мустегиллијимизин һәјатта кечирилмәсindә вә мөһәмләнмәсindә ҳалг маарифи һансы ролу ојнајыр.

һекумәт, буны һәзәрә алараг, үмуми ичбари тәһисил һаггында ганун лајиһәси һазырламагы вакиб сајыр вә

куман едир ки, бу ганун лајиһәси ила әлагәдер алараг, пајыздан башлајыб бүтүн өлкәни ибытидан мәктәб шабәкәси иле әнатә етмәк, ҳүсүсән бизим сәнаје өлкәмиздә пеша тәһисилин ҳүсүси диггәт ятиրмәк зәруриди. һазырки ибытида вә орта мәктәбләrin мүәјјән һиссәсini миллиләшdirмән јолу ила өлкәнин әсас түрк әһалиsinә мәктәбләр тәшкил етмәklә җанаши, һекумәт өлкәда мәскән салан азсајлы әһалиnin үшагларына көмәклә вә онларын тәһисилин диггәтлә әлагәдер алараг, онлар учун рус вә ана дилләrinдә мәктәбләrin сакланылмасыны, зәрури һаллarda дөвләт һесабына һәмmin азлыгларын дилиндә јени мәктәбләр ачылмасыны да лаzym билир.

Миллиләшdirмiliш тәдрис мүәссисәләri үчүн мүәллимләrin ва дәрслекләrin чатышмamasы фактыны нәзәрә алараг, һекумәт бүтүн гүввәсини јенидәn ачылмаш мүәллимlәr семинарияларында кадрларын һазырланмасына, яхуд онлары көнардан дә'вәт етмә, ҳүсүси комиссия яратмагла јени дәрслекләrin тәртибине вә онларын харичи дилләrdәn тәрчумәsinә сәrf едачәкдир.

Күман ки, бүтүн бу тәдбиirlәr јени дәрс илиндәn тәдриси түрк дилиндә олан, лазыми дәрәчәдә җахши тә'мин едилмиш мәктәбләr малик олмага имкан верәchәkдир. Өлкәдә али тәһисil мәсәләsinә кәlinчә, мә'лum олдугу кими, Бакыда кәnd тәсәrrüfatы институту ачылmasы һаггында ганун лајиһәsi сизин музаки्रәnizä тәгдим едилbidir вә кәlәn тәdriс илиnин әvvelinđen Загафзәjia университетинin Бакыja көчүрлөmäsi һаггында данышыглara башланылмашыldыr. һекумәt тәdibir көrәchәkдir ки, бу мәсәlәlәr өлкәmiz үчүн угурул һәllinи тапсын. Ajdynıdyr ки, бизim университетdә bizim дилиmizi, өdebiyyatymizы vә tariximizi ejrәnен кафедра олачагдыr.

Бакыда университетин ачылmasы гәti гојулur, лакин бу мәсәlәdә дил мәsәlәsin иле әлагәder фикir аjrylygy da eзүнү kөstәriр. «Azәrbaichan» гәzetiinin 11 iýul 1919-чу ил тарixli nemrәsinde belә bir mә'.

лumat верилир: «1919-чу ил иjulun 9-da zәhmetkesh мүсәlman zijalylarы idarasi үzvlerinин jыgынчагы кечirilmisdir, burađa Bakыde universitet aчыlmasы mәsәlәsisi dә tәfisilatы ilе muzakirә olunmushdur. Bunun өlejihinе چыхыш ediliр ки, күja «Rus diliindә oлан universitet mutlәg intenziv ruslashdyrmäfa ealiijetin очагы olačagdyr», «Эз әlini «Bañid Rusejia» bejukluyne uzadačagdyr ки, bununla da aчыlmış milli orta tәdriс mүssisәlәri, tәbiini olarag, baflanachagdyr», она көrә dә bәjük mәsariif hec bir xejir kәtiirmәjäčekdir. һәlәlik, Azәrbaichan Җumhuriyätä tәlәbәlәrinin һекумәt һesabyna xarichи universitetlәrdә tәhисil almalary daňa jaħshi olar».

«Azәrbaichan» gәzetiinin 21.08.1919-чу ил tariхli nemrәsinde Azәrbaichan Җumhuriyätä parlamentinin ichlasы һаггыnда mә'lumat veriliр. Parlamentin ichlasında devlәt universitetinin aчыlmasы һаггыnда ганун лајiһәsi muzakirәje gojulur. Mәsәlә һаггыnда M. Hačynski mә'rүzә edir вә bu һагda иki munaсibetin oldugunu kөstәriр. Gejd edir ки, universitet aчыlmasы tәshäbbüsү һекumәt tәrәfindeñ iрәli сүrүlmüş вә bu munaсibetlә mәşhүr professor Razumovskinин bашchylygy ilе komissija jaрадylmashdyr. Mә'rүzәchi kөstәriр ки, universitet aчыlmasыnyн tәrәffdarlarы ганун лајiһәsi ilе tamamili разыldar; өlejihinе oланlar bir syra bəhanәlәr kөtiirilrәr, hәm dә onlar jałnys tәhисili түrк diliindә oлmađigыны dejil, hәm dә universitet aчыlmasыnyн vahxtы chatdyryny әsas kөtiirilrәr. Ганун лајiһәsi indikи tәdriс iliñe гәdәr tә'chiли olarag universitet aчыlmasыny һекumәtdeñ tәlәb edir.

«Ittiħat» фраксијasынын nūmajәndәsi doktor G. Garabéjov universitet aчыlmasыna e'tiraz etmیر, lakin mәsәlәnin tәlәsik muzakirәsinә e'tirazыny bildirir вә muzakirәnin tә'χirә salynmasыny tәkliif edir.

Сәdәr бу тәkliifi sәsә gojmag istәjärkәn M. Ә. Rәsulzadә jerindeñ e'tirazыny bildirir вә muzakirә-

hин mәhз һәmin иchlasda давам etdirilmәsі tәkliifi ilе چыхыш edir. O dejir:

Бизdә universitetin aчыlmasы һаггыnда mәsәlәdә iki fikir var. Bu mәsәlәjә mүхалиf мunaсibet бу mүlañizәdәn iрәli kәliр ки, bizda bunun үчүn elmi gүvвә vә mүtәħxес-sic ѡxdur. Bununla belә, universitetin aчыlmasы dөvәlitin birinchi gařylyarыndan oлмалыdyr ки, devlәt, universitetin aчыlmasы гаршысыnda oлан bүtүn әnkәllәri dәf edәrәk бу mәsәlәni mүәjjenlәshdirmiшdir. Bu mәsәlәdә әn mүhüm чәhәt профессор gүvвәsidiр ки, aray bunun esasasy var.

Ekәr bu elmi mәnbij түrк diliindә olaçady, jaħshi olaardы, ančaq bu hәlәlik mүмкүn dejil вә bu hec bir өлкәni dajanдыra bilmәmisdir ки, eзүnүn bашга dildә universiteti oлmasын. Rus universiteti tәlәbәrin timsalsы, bu iши bашlajan japon va dикәr өлкәlәrin tәrүbәsi kез gabaghyndadys. Ne үchүn bizda universitet rus diliindә olačagdyr! mәsәlәsinә kәlinchә, mәsәlә ajdynidys, bizdә dinnajichilәrin tәrkibi rus diliindә bашга, hec bir xarichи dili bilmir.

Conra kөstәre billeppler ки, bize dә mәhдud sajda oлан tәlәbәlәri xarichә kөndәrәmәk olaar. Artыg bu mәsәlәjә һекumәt tәrәfindeñ baxlyib вә jүz tәlәbәnin Гәrbи Avropa ja kөndәrilmәsi planlashdyrylyr, bununla bәrabәr, өlkәnnin daхhilyndedә elmi mәnbijinkin oлmasы zәruridir. Universitet hәm ejrәdәchәk, hәm dә bizim өлкәni ejrәnәchәk вә universitet әtrafynda elmi maраг вә elmi ish jařanachagdyr.

Gorxmag лазым dejil ки, aчыlačaq universitet ruhani Krawchenko-nun dediјi kimi, rus diliindә olačagdyr. Tүrк өлкәsindeñ, түrк mүhi-tindede o өз tabiatini dašyjačagdyr...

Хүсүси gejd etmәklә vә «Rus, Rus» tәkrarlamagla ruhani Krawchenko hec kәsi gorxutmur. O eзү چыхышынын bir jerindeñ dediјi kimi, elmi bejñelmilәldir. Bиз onu Chindә ejrәnә bilәrik вә Azәrbaichananda chinnidәn ejrәnә bilәrik. Azәrbaichananda universitet assimilasiya ta-

мајулұ ола билмәз. Һәтта көнға Руцијада да ассимилясия ахыны ила мүбәризә апаралар университеттәрден чыхышылар.

Бәли, университеттә миллиијин тәмәли онун ачылмасы иле гојулур. Университеттә түрк дили тәдрис едиләчәкдір, бәли, тәләбәләр да Бакыда дорма аб-навада дорма шеңре вә өзүнүн дорма халгына жаһын олачаглар.

Бир дә она истинад едиrlар ки, тарих, филология кими факультәләр инкишаф етмәчәкдір, анчаг башланғыча белә олур. Руцијада, Түркиједә вә дикәр өлкәләрдә университетләrin тарихи буну кестәрир. Түркије университетләrinde иди дә бә'зә фәнләр франсиз вә алман дилларинде кечирилді.

Елми бүтүн өлкәләрдә вә бүтүн дилләрдә өјрәнмәк олар; баһ буна көрә дә бизим фраксија университетин тә'хире салынмадан ачылмасы тәрафдардыр. Елми гүввәнин мән-дудлугундан чәкинмәк лазым дәјил. Мән инанырам ки, Бартолд кими алимлар Петроградда отуруб Туркстанда газынты апармајачаглар. Экәр онлар јерләрдә, бурада, Түрк халгынын мәркәзинде јашајып ону етсәләр, онларын иши даһа сәмәрәли олар. Вә мән инанырам ки, белә елм фәдаиләри аз тапылмајачагдыр.

М. Э. Рәсүлзәдән сонра J. Эһмәдов чыхыш едәрәк дәјир ки, онларын фраксијасы үмүмән университет ачылмасыны баша дүшүр, анчаг сеһбат онун вахтынын чатмасындан кедир... Һәлә бизә ашыры вә орта мәктәб, хүсүсән, башлыча олараг, мүәллимләр семинаријасы вә институтлары мәсәләсінін гојмаг зәруидир. Биз ана дилиндә университет арзу едирик, анчаг бу о демек дејилдир ки, биз рус дили әлејінә чыхырыг.

Чыхышлардан сонра ганун лаји-хесе сәсә гојулур вә гәбул дәјил.

«Азәрбајҹан» гәзетинин 29 апрел 1919-чу ил тарихи нәмрәсіндә «Педагоги институт ачылмасынын планлашдырылмасы һагында мәлumat дәрч олунур. Бурада дәјилдир: «Мәсәләсі артыг мүсбәт һәлл олумуш университеттән башга,

Халг Маариф Назирији jени тәдрис илинин башланғычында педагоги институт — орта мәктәбләр үчүн педагоглар һазырлајан али тәсисил мүәссисәси ачылмасыны планлашдырыр».

Үмүмән, Азәрбајҹан Демократик Чүмһүријәттәнда маариф мәсәләси дөвләттін, аз гала, биринчи дәрәчәлә проблеми кими һәјата кечирилді. Бир тәрәфдән, үмүмтәсисил мәктәбләринин шәбәкәсиси кенишләндирмәк, али мәктәбләр ачмак кими мүһүм проблемләrin һәлли иле әлагәдер ишләр апарылыр, дикәр тәрәфдән Азәрбајҹан дилиндә тәдрисин һәјата кечирилмәсі, али мәктәбләрдә Азәрбајҹан дили кафедраларынын тәшкili нәзәрә тутулурду. Бу ишләр ардычыл да-вам етирилирди.

Азәрбајҹан Чүмһүријәттә дөв-рүндә ана дилиндә дәрс дејән мүәллимләrin чатышмамасы өзүнү кестәрирди. Мәвчүд мүәллимләrin дә бир гисми ана дилини вә милли фәнләри лазымы дәрәчәдә билмирдиләр. Бу да нараhatлыг до-гуур вә бу саһәдә чидди тәдби-ләрә әл атылмасыны тәләб едири. Белә тәдбиirlәr да көрүлурду. Мә-сәлән, 1919-чу ил февралын 7-да мәктәб комиссиясынын сәдри шә-хәр түрк ибтидаи мәктәбләринин мүәллимләrinә ашағыдақы мәз-мунда мүрашибет еди:

«Миллиләшdirilmis ибтидаи вә али ибтидаи шәhәр мәктәбләrinin җенab өјрәdичilәrinin чоху ана дилини вә милли тәdris фәnlәrinin ла-зымы дәrәchәdә bilmirlәr, bununla әlagәder olaраг, Tүrk mәktәb-lerinin mүәлlimlәrinde vә mүәлlimlәrinde xәniш eidirom ки, ана дили vә әdәbiyätty cahesinde өz biliklәrinin artyrmaғa vә dә-riñlaşdirmәj чидди dиггәt je-terisnillәr, zira mәktәblәrin bу-tunlukla milliläshdirilmәsisi ilе әlagәder olaраг wachibidir ки, өјrә-дичilәr һazыrlыglaryna kөrә bu mәktәblәrin tәleblәrinә chawab verisnillәr. Bu tәdris илинин sonuna jaхын сынаг tәshkil edilәchәk, la-zymы dәrәchәdә biliik vә һazыrlыg nümaisjy etdirmәjәnләr bундан sonra mәktәblәrde dәrс demәjә bura-hylmajačaglar.

Бу мәсәләни хүсүси иле индики илдә тә'jинat алланларын нәзәрине чатдырырам. Шәhәr hакимиjәti вәziyjәtin чиддilijini hiss edә-рәk вә өз билиklәrin artyrmag istejәnләrin arzulaparina rәzmәn kurslар ачыр вә о курслara дава-мijәti тә'kidlә mәslәhәt kөrүrәm».

Даһа чох нараhatчылыг мүәллимләrin сајча азлығы иле вә мүәллим һазырлајан мәктәбләrin олмамасы иле әлагәдер иди.

1919-чу илин апрел аյында Халг Маариф Комиссарынын вә Назиријин орта мәктәб идәrәsinin мүди-ринин имзалары иле «Бакыда али ibtidai mәktәblәre mүәлlim hа-zyrlamag үчүн bir иллик kurslарын әsasnamәsinin lajihәsi» тәг-дим едирил. Lajihәda dillә bagly iki madde var. Birindә dejilir: Kurslarda gäbulda tүrk diliini бил-мәk wachibidir. Kursda keçilən fәnlәr sadałanarkәn birinchi tүrk di-llinin adı çäkiilir. Hәmin maddә belәdir: «Tүrk dili (grammatika, әdәbiyät) metodikasy ilә». Halg Maarif Naziriјin белә bir lajihәsi da e'lan eidiilir: «1919-чу илин paýzynida Azәrbaјҹan Чүмһү-риjәtinin mүхтәliif шәhәrlәrinde Halg Maarif Naziriјi тәrә-finndәn ачыласы ikiniqlik педагоги kurslар haggыnda әsasnamәsinin lajihәsi». Burada da gejd eidiilir ки, hәmin kurslara gäbulda tүrk diliini bilmәk zәruridir. Sonra dejilir: Dinnәjichi oflanlar vә gyzlар педагоги иши нәzәri çähәtdeñ ej-рәnмәkla jaňaşy, tүrkchә savad vә hecаб dәrсlәrinе dә kediirlәr. Kurslarda keçilən fәnlәr arasyndan da bu fәnlәr dә kestertilir: a) Tүrk dili, grammatika, jazy iши, әdә-бијat, b) Tүrk diliinin metodikasy.

1919-чу илин октябр айында Halg Maarif Naziriјin «Tәdris mүәс-сисәlәrinin ачылмасы haggыnda га-нун lajihәsinе izahat gejdindә oxu-jurug:

Азәrbaјҹan Respublikasynyн әразисинде чәми үч мүәлlimlәr семи-наријасы var ки, bunnlar hәr il әn чох элли mүәлlim buraхыр. Индики dөvrдә mүәлlimlәrin бөjük чатышmazlygy, hәr il mүәлlimlәrin сырасынын азalmasыны нә-зәre алсаq, tamamile aшkar vә aj-

дын олачагдыр ки, һазырky үч мүәлlimlәr семинаријасы индики мәktәblәri lazыми dәrәchәdә mүәлlim kадрлары иле тә'min еда билимәjәcәkdi; hәla ону демирик ки, үмуми ичбари тәhсilih һәjata keçirilmesi иле әлагәder olaраг, hәr il respublikanыn әrazisindә тәхminen 35 jени mәktәb ачылачаг-дыр...

hәrçәnd ики иллик педагоги kurslарын ачылмасы үзәr чохlu la-jihәlәr һазыrlanыr, анчаг педагоги kurslарын ачылмасы мүвәг-гәti тәdibirdir...

Dejilanlәrda ujyuni olaраг, daһa deffәr mүәлlimlәr семинаријасы. Nyuha vә Shusa шәhәrlәrinde vә ики гадын семинаријасынын Ba-kyida vә Nyuxa; seminařijalarыn нәzindә nүmuñavи mәktәblәr vә hәr bir mәktәbin tәrkiбинde hә-ләlik [1919—1920-chi tәdris или үчүн] һазыrlыг vә birinchi siniflәr ачылмасы лазым kәliр.

Nazir sonra seminařijalarыn hә-мин шәhәrlәrdә tәshkiliñin сә-бәblәrinini ajdylnlaşdýryr vә әsas-landýryr. Naziriјin bашга bir mәktubunda педагоги kurslарын ачылмасы mәsәlәsi gojulur. Mәktubda dejilir:

Ketchimish hакимиjәtin mүsәlmаn әhaliñin menish hissesinini hәkү-mat mәktәblәrinine inamcىzlyg ja-радан rүsلاşdýrma sijasati, мә-дәni-maariñfchlik tәdbiirlәri sa-ħәsindә шәxsi tәshabbüslerә ѡol veriñmәmәsi Rusiya әrazisindә mәskunlaşmasy bүtүn mүsәlmаn xalplarыna, o çumlәdәn Azәrbaјҹan әhaliñin umumi keñiliñin сәbab olmushdur. Bu keñiliñka mүbarizä umumi icbari tәhсilih һәjata ke-çirilmesi, mәktәb шәbәkәsinin tezlikla keñiñlәndirilmesindәn ibarәtdir, ekc hañda, hәtmiñdә mүәлlimlәrin bejük чатышmazlygyнын гарышыны алмаг olmas. Halg Maarif Naziriјinde olan mә'lumat kera, hәtta һазыrky mәktәb-lәrdә mүsәlmаn mүәлlimlәr чатышmazlyg, mүәлlim seminařijalarы иса hәlә jařama mәrħelәsindeñdir. Indiki jaň vahxtlarыnda ачыlmışty gыsa mүddәtli педагоги kurslар da shakird kontinkentinin umumi

тәһисиلى үчүн лазымы имкан жарада билмәди.

Чүмхүрийетин маариф саһесиндеги планлары, бурада фәалийәт көстәрәнләри истәк вә арзулары олдугча кениш иди. Онлар аз заман дахилиндә халга, милләтә лазыым олан сох шеji һәјата кечирмәжә чалышылар; истәйриләр ки, һәр бир азәрбајчанлы, истәр киши, истәр гадын олсун, һамы аз-chox савад алсын. Халг да буны баша дүшүрдү, инсанлар да елмә, тәһисла чан атырылар. Бунун да әсасында мәктәб дајаңырды, милли ән'әнәләре сөјкәнән, тәдриси ана дилинде — Азәрбајчан дилинде олан мәктәб, һәтта јерләрдән тәшеббүсләр ирәли сүрүлүрдү. «Азәрбајчан» гәзети 19 январь 1919-чу ил тарихли нөмрәсindә белә бир мә'lumat верип: «Бу күннәрдә Сабунчукәндикен әһәлис Балаханы реал сәнәт мәктәби јаңында мүсәлман ушаглары үчүн тәдриси түрк дилинде олан әлифба синфи ачылмасы мәсәләсини галдырышылар. Назирлик бу тәклифин һәјата кечирилмәсүн лазым билир вә түрк дилинде белә бир синфин ачылмасы һаггында Балаханы реал сәнәт мәктәбинин рәисине көстәриш верип».

Гадынларын тәһисиلى үчүн дә тәдбиrlәr һәјата кечирилир. «Азәрбајчан» гәзетинин 23 октябрь 1919-чу ил тарихли нөмрәсindә «Мүсәлман гадынлары үчүн курслар» адлы мә'lumat дәрч этишилди. Бурада деjiliр: Халг Маариф Назиринин сәрәнчами илә әлагәдар оларaq, Бакы түрк милли кимназиясы нәздиндә мүсәлман гадынлары үчүн курслар ачылыр. Бу курсларда анчаг мүсәлман гадынлары тәһисил алачаглар.

Башга бир тәдбиir. 1917-чи илин декабр аյында Мүсәлман һуманитар Гадын Чәмиijәti тәрәfinindən Bakыda имкансыз әһәли үчүн гадын пешә мәктәби ачышыдь. Инди һуманитар йардым чәмиijәti халгын тәрbiyәsi саһесинде пешә мәктәбинин бөյүк мә'насыны нәзэрә аларaq, һәмин мәктәбин ачылмасы һаггында яенидән тәшеббүс галдырышы... Мүсәлман гадынларын тәһислинда

мәктәбин бөйүк ролу геjд едилir вә деjiliр: Jегин ки, мүсәлман гадын мәктәбинин ачылмасы мәсәләси парламентин музакирасынә вериләчәkdir вә инанмаг олар ки, бу мәсәлә орада там һалда анлашылачаг вә мудафиа олунчагдыр.

Даha bir mә'lumatda көстәрилир: Халг Маариф Назирлийинин рәhбәрлийинин гәрарына әсасен апрели 1-дән (1920-чи илин апрели нәzәrdә тутулур — J. C.) 2-чи Түрк гадын мәktәbinin бинасында Tүrк dилиндә өз биликләrin кенишләndirmek istejen мүsәlman гадыnlar үchүn aksam kurslary aчыlyr.

Түrkләshmә — azәrbaјchanlylaшma ruhy o gәdәr гүввәtli idi ki, bә'zәn vahxti chatmadan rusdilli mәktәblәrin бағlanmasы һalлары da eзүnү kөstәriрdi. Bu da mүәjүen dәrәmәde e'tiраз dogururdur.

Maарif, мәdәniyәt иши, azәrbaјchanlylaшma просеси бүтүn саhәlәrдә kедirdi. 1919-чу ил феврал айынын 10-да Azәrbaјchan Demokratik Чүмхүрийетinin һәrbى naziри artillерija кенералы C. Meһmandarov белә бир әмр verip: «Bашga millәtләrдәn олан забитlәrin Azәrbaјchan diliндә һәrbى әмрләrә aid сөзләri ejrәnmәlәri үчүn bir aj vaxt veriräm. Kөstәriләn aj myddati kechәndәn sonra kimmerlär bu сөzleri ejrәnmәsә, vәzi-fәlәrindeñ azad olunmagä tәgdim edilәmәklәr».

«Azәrbaјchan» гәzетинин 31 январь 1919-чу ил тарихли нөмрәsindә белә бир mә'lumat veriliр:

Biр grup turk әdәbiyätçilari ve jazyçylari Xalг Maарif Nazirliyinе мүraciët edir вә Azәrbaјchan һүдүдләrъnda чәmiijәtin mә'nәvi tәlәbatyny өdәjә bilen hәr hancы bir әdәbi nәshrin olmadыgыны kөstәrәrk xәniш edirlәr ки, Xalг Maарif Nazirliji mәdәni һәjatdakы by boşlugu doldurmag мәгсәdi илә bela bir журналын nәshrinе imkan verisini вә maddi jardym kөstәrsin.

Bu tәkliif чәnab xalг maарif naziri tәrәfindeñ бөйүк mәmnuuniyәtлә garshylanlyr. һәmin kүn чәnab nazir иki komplekt turk shriflәri allamag үchүn Tiflisе adamlar

e'зам eдilmәsinе sәrәncham verir. Нәzәrdә тутулан журнал 200 сәhнә fәdәn artыg olmajamagdyr. Журнал шәkilli olmajamagdyr.

Dиггәt един, зиjalы тәklifinә неchә digәtлә јанашmag вә mәsәlәni nechә operativlikla hәll etmek. Kash bizim indiki һәjatamyzda da bel e iшкүzарлыg ola idi.

1919-чу илин әvvәlinde daha dәrd журналын nәshri nәzәrdә тутулур. Ilk әvvәl bir педагогi журналыn nәshri lazımlı bilinir. Gejд eдiliр ki, bu журнал eзүnә Aзәrbaјchanыn mәktәb һәjatynыn tam eksoni ifadә etmek, ejni zamanda, bizim kәnch respublikanın kәlәchәk wәtәndashlarыnyн tәrbiyәsi вә tәhisiли iшинde rәhber rol ojnamalıdyr. Gejд eдiliр ki, pedagogi журнал өз programmyны с замan tam һalda јerinе jetiрир ki, onun ardyнcha үch әlavә журналыn nәshri һәjata kечirilsin. Bu журналлар belә nәzәrdә тутулур: 1) Kичик јашлы ушаглар үchүn шәkilli журнал; 2) bir gәdәr јашлы vә халгын мүtaliäsi үchүn журнал vә 3) јашылар үchүn журнал. Belә nesab eдiliр ki, bu dәrd журнал bir-birinи тамамlamaga, mәktәbi chanlandyrachaq, onu mәdәni inkiishaftyн jүksæk zirväsina galdayachaqdyr.

Bu myhüm tәdbiirlәr easanlygla basa kәlmirdi. Respublikada bu iшlәrә mane olmag istejenlәr, dәvәlәtin mәhvinе chalышanlар mүхтәliif ѡollarla, kah aчыg, kah өrtülu шәkiлde dәvәlәtin sijasatina гаршы chalyrylар, ireliyejiшә manechilik tәrәdirlәr. Respublikanın

баш nәziri M. Usubbaev парламентдәki chalyrysynda bu mәsәlәjә toxunaраг dejir ki, «Belә үnsүrләr bizim aрамызыда da, парламентdә oturannlar arasynda da var. Bундан башга, rus bolşeviklәrin бура kәlmәsinи tәbliг eдәn vә түr diliндә bolşevik гәzetlәri dә nәshр olunur. Bu гәzetlәrin наширләri vә redaktörләr да бизim сыралarymyzda отurmушлар. Kөrүnүr, kечид dөvrләrinde, милли dircəliш dөvrләrinde kәnch dөvlәtlәrin һәjatynida bela һalлар olur».

Lakin planlaшdyрылан бөйүк iшjarymyzg гальр. 1920-чи il aprelin 27-dә arxhalarynда rus bolşevik goшуну dajanan komмунист партиясы tәlәb eдir ki, aхшam saat jedydiж kими hакимиyәt онлara тәhvil verilsin; hәm dә kommuниstlәr jalanchy vә'dlәr dә verirlәr ki, sonradan онларын hеч biри јerinе jetiриlmir. Aзәrbaјchan Demokratik Чүмхүрийетinin парламент vә hәkumәt үzvәrinin bir gismina terror eдiliр, bir gismi mәhruмijetlәrә дүчар olur, bir gismi мүhacirәtde өmүrlәrinin basa vururrlar. Anчag онларын iшyigly идеjatlarы замanын basa үstүндәn dөvәrүmүз kәlibi chatyr vә daimi һәjat vәsигәsi alыr. Indi Aзәrbaјchan халгы azad, demokratik respublikada guruchulug iшlәri ilә mәshgүl olur. Indi onun kениш orta mәktәb шәbәkәsi var, on minlәrlә ali савадлы mүellim orduсы var, ali mәktәblәri var, jүzләrlә alimi var. Ana dili — Aзәrbaјchan dili dөvlәt dili kimi бүтүn саhәlәrde tәtbiг olunur.

ХАЛГ ЕПОСУНДА ИСЛАМИ ДӘЈӘРЛӘРИН ТӘЧӘССҮМҮ

Һачы Бајрамәли АСЛАНОВ,

Лерик рајонундаки Аңзолу кәнд әсас мәктәбин мүәллими.

«Китаби-Дәде Горгуд» халгымызын тарихи-гәһрәмәнлыг кечмишини јүксәк бәдии сәвијәдә өзүнде тәчәссүм етдиран гијметли шифаи халг әдәбијаты нұмұнасири. Биз бу жазыда дастаны Ислам дини ила бағыл олан қәһәтләриндән соһбәт ачмағы гарышыя мәгсәд гојмушуг. Чүнки халгын жаратдығы бу нұмұнәләрдә ислами дәјәрләр хүсуси жер туттур. Оғуз гәһрәмәнләрі Вәтән, һәр, әдалат, нааллыг, паклыг, дин угрұнда мұбаризә апартылар.

Дастанын бүтүн бојларында билавасите иштирак едән Дәде Горгуд барәдә «Мүгәддимә»дә соһбәт ачылыры. О, Мәһәммәд (с) пейғәмбәрин дәвәрүндә жашамышдыр. Аллаһ-Таала онун қөнлүнә илham едирмиш. Дәде Горгуд һәм кечмиш, һәм дә кәләчен барәдә дөргү, дүзкүн мәлumat верирмиш. О, Оғуз елинин ағсагалыдыр. Бу елдә дүніжаға кәлиб икидлик көстәрәнләре о ад ве-рир, бүтүн бојларын сонунда оғуз намәләри о дүзүр, дуаларыны гадир Аллаһ-ыны ады ила башлајыр, гәһрәмәнләрин құнаһларынын Мәһәммәд (с) Мустафаја бағышланысыны арзулајыр.

«Мүгәддимә»дә Дәде Горгуд «Танры досту, дин сәрвәри» Мәһәммәд (с) пейғәмбәри, хәлифеләри, һәэрәт Әлинин өвладларыны, Кәбәевини белә өйүр:

Ағыз ачыб өјәр олсам, Танры көркүлү.
Танры досту, дин сәрвәри
Мәһәммәд көркүлү.
Гильинч чалды, дин ачды
Шәни-Мәрдан Әли көркүлү.
Әлинин оғуллары, пейғәмбәр
нөвәләри Кәрбәла жаъзында
(чөлүндә)
Жезидләр әлиниң шәһид олды,
Бәсөнәлә Қысеси,
ни гардаш белә көркүлү.

Жазылыб-дүзүлүб көждән енди
Танры елми Гур'ани көркүлү.
Ол Гур'аниң жаңы-дүздү үләмалар
өјәрнинча көжү.
Бичди алымләр сәрвәри Осман
Үффан оглу көркүлү.
Алчаг Жерде жапылыбыр Танры еви
Мәккә көркүлү.
Ол Мәккәјә сағ варса, әсән кәлсә,
сидиги бүтүн Һачы көркүлү.

(«Китаби-Дәде Горгуд, Бакы — 1962. Азәрнәшр, сәh. 13»).

Бурадан айдын олур ки, Дәде Горгуд мүсәлмандыр, онун Аллаһы, пейғәмбәре, Гур'ана, Кә'ба евине мәхәббәти құчлудүр. Кәрбәла чөлүнде пейғәмбәр һәвәләринин Гур'ан, дин, һәр, әдалет угрұнда шәһид олмаларындан хәбәрдардыр.

Аллаһын әмрләрини жеринә жетиရән һарғы, әдалати бәрпа едән, халғы дүз ѡюла қағыран пейғәмбәрләр, өтинген аларда инсанларын көмәйнә чатырлар. «Дирсә хән оғлу Бугачын боју»нда Дирсә хән овда дүшмәнләрин фитнәси ила жеканә оғлunu ағыр жаралайыр вә дәстәсі ила көри гајыдыр. Ана оғлunu дәстәнин ичәрисіндә көрмүр, үрәзи һәјәнчанла дејүнмәјә башлајыр. Елә бил ки, гејбәден анаја хәбәр чатыр, оғлунун башына ғәза кәлмишdir. О, ғырх инчә белли ғызыла өзүнү овалға жетирир, жаралы оғлunu таптыр. Газлыг дағына, онун сујуна, чичәкләринә, нејванларына гарғыш едән ананы Бугач сакитләшdirәрәк: «—Ана, аламакил, мәна бу жарадан өлүм жохдур, горхмакил! Боз атлы (жашил донлу) Хызыр (И.) мәнә кәлди. Үч кәра жарамы сығады. Бу жарадан сәна өлүм жохдур. Дағ чичәji, анан суду сәна мәлһәмдир, — деди» (сәh. 24).

Дини рәвәјәтләре көре, Хызыр пейғәмбәр Зүлмәтә кедиб Дирилилек сүйүндән ичмиш, өлмәзлије говуш-

мушдур. һикмәт, билик саиби олан Хызыр ән ағыр анларда инсанларын көмәйнә чатыр. Бурада да о, өлүмчүл һалда олан Бугачын жарасыны үч дәфә сығајыр, она мәсләхәтини верир вә гејб олур. Ана, Хызыр пейғәмбәрин дедикләрини жерине жетирир, жеканә оғлunu һәјата гајтарыр.

Дастан гәһрәмәнләрү Ислам дининин гајда-ғанунлары, «Гур'ани-Кәрим» илә танышдырлар. Дини китабларда гадир Аллаһын 99 ады өзекилир. «Гур'ани-Кәрим»ин «Ихлас» сүрасында Аллаһ барадә дејилир: 1. Де ки, о Аллаһдыр, тәкдир. 2. Аллаһ һәр өтијијаңдан учададыр, әбәдидир. 3. Доғмамыш, доғуламамыш. 4. Онун бәнзәри дә һеч ким оламышы», («Гур'ани-Кәрим», Бакы, Азәрнәшр, 1993, сәh. 328—329. Н. Гасымовлунан ачылгамасы).

«Китаби-Дәде Горгуд»ун бир нечә бојунда гәһрәмәнләр тәрәфиндән дә гадир Аллаһын мә'чүзәли сиғатләри тә'рифләнir вә бүнлар һәр дәфә бир-бириндән фәргләнirләр. Мәсәлән, «Газлыг Гоча оғлу Жеңәјин боју»нда Жеңәк дүшмән үзәрине кедәркән улу Танрыны белә өйүр вә ондан көмәк диләйир.

Учалардан учасан, уча Танры!
Кимсә билмәз нечәсән, көркүл Танры!
Сән анадан дөгмадын,
Сән атадан олмадын.
Кимсә ризги жемәдин.
Кимсә соја күч етмәдин.
Гаму жерде әнәдсән.
Аллаһ-сәмәдсән.

Бирлиниң қызындым, чәләбим,
гадир Танры!
Мәдәд сәндән!
Гара донлу кафира ат тәпәрәм,
Ишими сән анар! — деди. (сәh. 110).

Дастанда айдын олур ки, Оғуз елләрindә Ислам дининин жајылмасы Мәһәммәд (с) пейғәмбәрин дәвәрүндә баш вермишdir. Чүнки «ачыты» тутандың бығаларындан ган чыхан, бығы ганлы Әмән (сәh. 40) кедиб пейғәмбәри көрмүш вә Оғузда онун сәhabәси олмушdur.

Исламда намаз динин сүтуну не-сағ олунур. Гијамет қынғы биринчи не-сабланамағ шеј намаз Жараданла жардымыш арасындағы работадир.

Дастан гәһрәмәнләрү Исламын бу вачиб әмәлине јүксәк гијмет верир, өтинген мәгамларында һачет (арзу, ис-тәк) намазы ғылыр, улу Танрыја дуа едирләр. «Газан бәйн оғлу Урз бәјиң дустаг олдуғу бој»да дејилир: «Газан ғонур атындан жерә енди, ахыб кедән ары (тәмиз, пак) судан әбдәст алды, ағ алнын жерә гојду, ики рик'әт намаз ғылды. Ағлады, гадир Танрыдан һачет диләди, үзүн жерә сүртдү. Мәһәммәд (с) салават кәтириди» (сәh. 81).

Салаватын мәгамы, әһәмијәти барадә «Гур'ани-Кәрим»дә аյә назил олубдур. «Әхәзә» сүрасынин 56-чы аясында дејилир: «Пейғәмбәрә салават көндәрә Аллаһ вә мәләкләри. Ей иман кәтириәнләр! Сиз дә она салават кәтириң!» (сәh. 213). Дастаның аյры-аяры бојларыны охудугда көрүрүк ки, гәһрәмәнләр тез-тез пейғәмбәрә салават көндәрир, Аллаһа вә онун көндәрди дина инамын күч илә дүшмән үзәринде гәләбә газанылар.

«Ушун Гоча оғлу Сәкәрәин боју»нда Сәкәрәк Әлинчә гәл'әсіндә зинданда олан бәjүк гардашы Әкәрәи хилас етмән үчүн дүшмәнләрда вұрушур. Бојда охурург: «Алтмыш жаралардан сәчдиләр, вардылар. Накананда алтмыш дәмир донлу кафири оғланын үзәрине кәлдилир... Оғлан көрдү ки, бир алај атлы кәлир. Сычрады, ады көркүл Мәһәммәд (с) салават кәтириди, атына минди, гара донлу кафира гылынч вұруду, басды, гәләjә гојду» (сәh. 136).

Алтмыш кафири мәғлуб едән Сәкәрәк јұзун үчүн де өндәсіндән көлир. Бу дәфә зинданда олан гардашы Әкәрәи үч јұз кафириә үстүнә көндәриләр. Гардашлар дөjүш мәйданында бир-бирини танылып, үч јұз дүшмәни мәғлуб едіб жүрдларына гајыдырлар.

Гәһрәмәнләрү апардыглары мұбarezәләрин чоху дин, һәр, әдалат үткіндадыр. Биз буны дастаның баш гәһрәмәни Газан ханын вә башгаларынын дилиндан тез-тез ешидирик. «Салур Газаның дустаг олдуғу бој»да Тәкур бәjләри әсирликтә олан Газандан онлары тә'рифләмәсіни истәйр. Дүшмәнләри усталығла әла салан Газан онлара дејир:

Өлли мин өр (Яғы) көрдүмсө,
вә вермадым.
Алтыш мин өр көрдүмсө,
аұтышмадым.
Сәксөн мин өр көрдүмсө,
сөксәнмәдим.
Дохсан мин Яғы көрдүмсө,
донатмадым.
Жұз мин өр көрдүмсө, жұзум дәннәдим.
Жұз дәннәз гылынчым әле алдым,
Мәһәммәдин дини ешгина гылынч
вурдум (сәh. 142).

Ja да «Бәкіл оғлу Имраның боју»нда дүшмән үзәринә кедөн Имран атасына:

Ала көзлү үч Жұз икни мана веркил
жолдашлыға,
Дин, Мәһәммәд жолуна дүрүшмәйин,
сөнин үчүн — деди (сәh. 126).

Имран бүтләрә инанан кафириләре
гарши вурушур. Бојда охујуруг:

Кафир деди:

Оғлан, алындынса Танрынамы
жалварырсан?
Сөнин бир Танрын варса, моним
jetмиш икни бүтханам вар,—деди.

Оғлан деди:

— Ja аси мә'лун! Сән бүтлөринге
жалварырсан, мән аләмләри јохдан
вар едән Аллаһыма сыйғындым! (сәh. 130).

Haғ-таала мәләк Чәбрайыл васи-
тәсилә 40 икидин гүввәсинин она вер-
ди вә Имран дүшмәнләрлә мүбари-
зәдә гәләбә газанды. Мүсәлман
оғузлар дүшмәнләри мәглуб етдик-
дән соңра иман кәтирәнләри өлдүр-
мүр, онлары Ислам дининә дә'вәт
едир, жандылары күлсәләри сөкүб
јеринде мәсцид үчалдырлар.

Дастаның бир неча јеринде мү-
сәлмәнләг тарихинде ән бөյүк фа-
чиә һесаб олунан Кәрбәла һадисә-
ләрине ишара едилir. Мәсәлән, Га-
зан хан јурдуң талан олундуғуну
көрүб, дүшмән үзәринә кедәркән су
илә белә хәберләшир:

Чыгнам-чыгнам гајалардан чыхан су!
Бөйүк-бөйүк ағач көмилор ојнадаи су!

Насөн илә Қүсейлин һәсрәти су!
Бар вә бостанын зиңәти су! (сәh. 32)

Ислам аләміндә Мәккә вә Мәди-
не шәһәрләри бүтүн мүсәлманлар
үчүн әзиздир. Чүнки тапындығымыз,
мүгәддәс һәм зијәрәти әмәлләри-
ни јеринә жетирдијимиз Кә'бә өви,
Зәмән гүјусы, Сәфа, Мәрвә, Әрә-
фат, Мүзәдәлифә вә Мина Мәккәда
јөрләшир. Улу Мәһәммәд (с) бу шә-
һәрдә дүнjaа көз ачмыш вә бурада
пейғәмбәрлиә чатышыдыр. «Гур'-
ани-Кәрим» Мәккәда она назил ол-
маға башламышдыр. Мәһәммәд (с)
пейғәмбәрин һәјатының бир һиссәси
Мәдинәде кечмиш вә бүтүн дүнja
мүсәлманларының зијәрәткаһынә
чеврилмиш гәбри-шәрифи бу шә-
һәрдәдир. Пейғәмбәрдән соңра
исламы илк гәбул едән ве дин јо-
лунда бөйүк фәдәкарлыглар көстар-
миш һәэрәт Әлиниң ады мүсәлман-
лар арасында һәмишә дәрін һөр-
мәт вә сонсуз мәһәббәтлә чеки-
лир. Онун ады Әүлдүл, гылынчы
Зүлфүгәр қасурлуг, шұчаэт симво-
лудур. «Китаби-Дәдә Горгуд»да Бүн-
ларын һамысына, долајысы илә ол-
са да, тохунулур. Газан ханын өви-
нин јағмаланмасы боју»на диггәт же-
тирик. Кафириләр Урузу өлдүрмәк
үчүн гәнаре дәбина кәтирирләр. О,
ағача белә дејир:

Мәккә илә Мәдинәнин гашысы ағач!
Мусаи-қалынин эсасы ағач!
Бөйүк-бөйүк суларын көрпүсү ағач!
Гара-гара дәннәләрин кәмиси ағач!
Шәһи-Мөрдан Әлиниң Әүлдүлүнүн
әжері ағач!
Зүлфигарын гынынын гөбәсси ағач!
Шәһ Һәсәнә, Қүсейлин бешиңи ағач!
Мәни сәнә асарлар, көтүрмәкіл, ағач!
Көтүрмәк оларсан икидилимн сөнн
тутсун, ағач! (сәh. 37)

Ислам дининдә көмәксизләре
арха дурмаг, имканызлара әл
тутмаг чох бәjенилир. Малларын-
дан сәдәғә вермәк вачиб бир әмәл
кими вар-дәвләт саһибләrinе тап-

шырылып... «Гур'ани-Кәрим»ин
«Тәебә» сүрәсінин 60-чы ајасынде
охујуруг: «Аллаһын һәкмүнә кера
јалызы фәғиrlәrә, жаңылар, сәдә-
гәннә топлајыб гәждә алан мә'мурла-
ра, үрәи Ислама гызачаг адамлara,
көләләрә, борчулара, Аллаh јо-
лунда вә ѡлчулара сәрф едиләр сә-
дәгәләр. һәр шеji биләндир, мүд-
рикдир Аллаh» (сәh. 92).

Дастан гәhrәмәнләрү көстәрилән
тапшырыглara сә'јә әмәл етмәје
чалышырлар. Газан хан һәр үч ил-
дән бир арвадынын әлиндән тутуб
евиндән чыхыр, вар-дәвләтини мис-
кинләrә, касыблara пајлајыр, гул-
лары вә кәнисләри азад едир.

«Китаби-Дәдә Горгуд»ун ән ма-
раглы бојларындан бири «Ганлы Го-
ча оғлу Гантуралы боју»дур. Бурада
тәсвир олунур ки, горхмаз, часур
Гантуралы өвләнмәк әрәфәсінде
өзүнә лајиг гыз ахтарыр. О, бөйүк
иқидликләр көстәрир, чохларыны
һәлак етмиш буғаны, асланы вә дә-
вәни өлдүрүр, Трабзон тәкүрунун
гызы Селчан Хатуну алыб јурдуна
гајыдыр. Јолда ону јуху тутур, вә ja-
тыр.

Тәкүр пешман олур, алты үз дүш-
мәни Гантуралының үзәринә көндә-
рир. Кешик чәкән Селчан Хатун дүш-
мән гошуну қөрүб Гантуралыны
ојадыр. Җасур гәhrәмән дејир:

—Амәнна вә сәddәgna! Мәгсүду-
мuz haғ-таала дәркәһында насили
олду, — дејиб ары судан абдәст ал-
ды. Ағ алның јерә гојду, икни рик'әт
намаз гылды. Атына минди. Ады
көркү Мәһәммәдә салават кәтири-
ди. Гара донлу кафира ат салды, гар-
шы вәрдү (сәh. 102).

Кәлин Гантуралының дедији «камән-
на вә сәddәgna» сәзләrinе диггәт

jetirik, «Гур'ани-Кәрим»ин мүхтә-
лиf сүрәләrinde бу ifадәlәr иш-
ләmniшdir. Тәфсирчilәrin фик-
ринә көрә, hәmin ifadәlәr Аллаh
vә Гур'анин eһкамлaryna инән-
mag, onu тәсдиг етмәk мә'насында-
дыйр. Бурадан көрүнүр ки, Гантуралы
кими гәhrәмәnларда Аллаh, онун
kөндәrdi китaba мәhкәm
inam олмагла бәrәbәr, hәm dә он-
lar «Гур'ан» аjәlәri илә jaхыndan
tanysh imishlәr.

Мәһәммәd (c) пейғәмбәr бујур-
мушdур: «Дуа мә'мин силаһыдыр»,
«Китаби-Дәдә Горгуд» бојларында
hәlli мүшкүл олан ишләrin hә-
sila kәlmәsi үчүн Ofuz bәjләri
kejә үz тутуб, әл галдырыb Аллаh
dua ediplәr. Dирсә хан оғлу Bu-
fach, Baibura бәj оғлу Bamсы Bejәrәk,
Baibechan бәjин гызы Banыchicәk
vә باشгалары мә'минләrin duasы илә
dүnjaa kәliblәr.

Инсан һәјатының сону өлүмдүр.
Хошбәхт о инсандыr ки, дүнјадан
пак иманla аjрылыр, сонralar hә-
miш hәrmәtлә хатыrlanыr vә ruh-
laryna hәmä tәrәfinde dualar
ohunur. Bu mә'nada boјlaryn со-
нуна диггәт жетирдикдә көрүрүк ки,
hәr bir Ofuz гәhrәmәnyna пак иман,
валидеjnlәrinе исә беhiшт arzula-
nyry.

Бураја гәdәr гысача нәzәrdәn
кечирдикләrimizdәn вјdyн олур
ки, 1300 иллик тарихин геjd етди-
jimiz «Китаби-Дәдә Горгуд» епо-
сунда ислами дәjәrlәr кенишлиji
илә өз парлаг әксини тапмышдыр.
Bu дәjәrlәrdәn фајдаланmag, ин-
дiki мәрhәlәdә онлary кениш тәб-
лиг етмәk vә шакирdlәrә өjрәtmәk
hамымызын мә'нәvi борчудur.

«КИТАБИ-ДӘДӘ ГОРГУД» ТҮРК ХАЛГЛАРЫНЫН МИЛЛИ-МӘҢЭВИ БИРЛИИНИН ТӘЧӘССҮМҮДҮР

Ф. ӘЛИЈЕВ, Т. ГУЛИЈЕВ,
Н. Б. Зәрдаби адына КДПИ Газах
филиалынын досентләри.

«Китаби-Дәдә Горгуд»... огуз,
түрк мәншәјимизи вә зәнкин та-
рихимизи сүбүт едир».

Неjdər Әлијев.

«Китаби-Дәдә Горгуд» филологи дүшүнчәни, тарихи етнографијаны әһате едән мисилсиз сөнөт инчисидир. Ики јүз иллик тәдгигат тарихиңе малик олан дастанын оғузларын «ана китабы», язылы абиәси олдуру шуббәе доғурмур. «Китаби-Дәдә Горгуд» һәм ән гәдим язылы нұмуна кими, һәм дә милли-мәңеви варлығымызын кечмишдән кәләмәзе олан јадикары кими гијметлидир» (М. Юсифов, «Китаби-Дәдә Горгуд» халгымызын реаллыг дастаныдыр. Қәнчә, 1997).

Дастанын чөграfiјасы вә тәдгигат мәркәзи мәсәләси назырда горгудшунасларын даһа чох диггәтини چәлб едир. Бә'зи тәдгигатчылар «Китаби-Дәдә Горгуд»ун оғузларын мүштәрәк әдәби абиәси олмасында тәрәддүд көстәриләр. Онлар санки «Китаби-Дәдә Горгуд»ун һәм Азәрбајҹан, һәм дә дикәр оғуз түркләrinin епик тәфәkkүрүнүн көкүнде дајданан дастан олдуғуны унудурлар.

Әввәлчәдән гейд едәк ки, дастанын ялныз Азәрбајҹанла бағлы җәһәтләрини габартмаг, онун оғуз, түрк епик тәфәkkүрүнүн ән јүксек мәрһәләсіндә тәшәккүл тапдырыны арxa плана кечирмәк мәгбул дејилдир. Бу фикир долајысы илә «Китаби-Дәдә Горгуд»ун үмумтүрк вә үмумдүнja әһәмийәтини кичилтмәје хидмәт едир, һәм дә «Оғузнамә» анлајышына көлкә салмыш олур. Налбуки «...анчаг оғузлар вә Дәдә Горгуд һаггында сөjlәмәләр «Оғузнамә» адланыр: «Китаби-Дәдә Гор-

ләр» (Е. Әлибәјәзәдә. «Әдәби шәхсијәт вә дил». Б., 1988, сәh. 42).

Ерамызын VI—VII әсрләrinе гәдәр 1500 иллик бир заман әрафәсендә нәсилдән-нәслә әтурулән реважәтләр, мифология дүзүмләр һәмин әсрләрдә дастанлашыб, епик дүшүнчә мәһсулуна чеврилибdir. Мәһәз буна көрә «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанынын Азәрбајҹан мәкәнинде яраннасы еһтималыны тәдгигатчылар бирмә'налы шәкилдә тәсдиg едирләр.

Беләликлә, VI—VII әсрләrdә Гафгaz — Азәрбајҹан, Шәрги Анадолу — Кичик Асија һүдүдләринде яранан «Дәдә Горгуд» дастаны өзүндә эски ҹағларын ярадылышы еһкамыны, дүнјадујумуну, тоj, яс адәтләрини, мәишәт ән'әнәсина, өвлад —валидеји мұнасибәтләрини, дәвләтчилик идеолокијасыны, вәтән анлајышыны әкс етдиရәn, горујуб саклајан яадаш китабы, тарихи сәнәд абиәсидир.

Манасын атасы Жакыпын вә Буғачын атасы Дирсә ханын өвләдсизлýға көрә әрвадларына гәзәбләнмәләри, Манасын он ики яшында икидлик көстәрмәси, Буғачын он беш яшында буғаны јемәси, нәһајәт, Манасын атасы Жакыпын арасында баш верен ихтилаf, Дирсә ханын оғлу Буғачы хәјәнат нәтижесинде өлдүрмәк истәмәsi һәр ики дастанын сужет охшарлығыны көстәрир. «Дирсә хан оғлу Буғачын боју» јүз мин мисралыг «манас» дастаны учун башланғыч вә композиција нұмұнәси тә'сири бағышлајыр. Өзбәк «Алпамыш» илә «Дәдә Горгуд» арасында да сужет яхынлығы дигәттә چәлб едир.

Бамсы Бејрәјин атасы Бајбура, Бану Чичәйин атасы Бајбечандыр. Алпамышын атасы Бајбури, Барчынын атасы Бајсарайдыр. Бу адлар арасын-

да охшарлыг, доғмалыг мараг додурур.

Алтај, хакас, тува, јакут дастанлary илә «Китаби-Дәдә Горгуд» бојлары арасында да мәзмун вә сужет охшарлығы вәрдүр вә бину сүбүт үчүн чохлу мисаллар, нұмұнәләр көтиrmәk мүмкүндүр.

Дәдә Горгуд руhy түркдилли халглара мәхсус дастанларын чанында һопмуш, эски ҹағларда епик тәфәккүрүн инишишағына төкән вермишdir. Бу да ону көстәрир ки, «Китаби-Дәдә Горгуд» или өнчә оғуз, түрк дүшүнчә тәрзинин әlamәтләрини әкс етдиရәn сәнәт инчисидир. Она көрә, дастанын тәдгиги, гијмат ме'яры Азәрбајҹанда янаши, бүтөн һалда оғузчулуг вә түркчүлүк ичәрисинде көздән кечирилиб мүәјжән едилмәлидир.

Ени заманда бу мәһтәшәм дастан түрк дилләrinin истәр Гәрб, истәрсә Шәрг голларынын чанлы нұмұнәсидир.

«Мәһмуд Кашгари «Диван»ындакы сөзләрин бөјүк әксесијәти «Китаби-Дәдә Горгуд»да вәрдүр» (А. Рәһимов, «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларында вә М. Кашгари «Диван»ында ишләнмиш бә'зи сөзләр һаггында. Азәрбајҹан ЕА-нын хәбәрләри. 2. 1984) мұланиясі тәсдиg едир ки, «Дәдә Горгуд» түрк дилләrinin башлыча әlamәтләрини, лексик вә үслеби хүсусијәтләрини әкс етдиရәn ортаг түрк дили абиәси, бүтүн түркләр үчүн ана дили китабыдыр.

«Китаби-Дәдә Горгуд»ун дили мәһәлли рекион сәчијәesi дашымыр. Азәрбајҹан түркчесинин поетик зәнкүннијини, епик вүс'әтини әкс етдиရәdiди кими, түрк дилләrinә мәхсус зәрифлиji, тарихин айры-айры гатларында яранан сөz еһтијатыны, фәлсәфи-мәнтиги тутуму һифз едир, бүтөн һалда «халг китабы» тә'сирини бағышлајыр.

ӘДӘБИЙДАТ ДӘРСЛӘРИНДӘ БӘДИИ СӘНӘТКАРЛЫГ МӘСӘЛӘЛӘРИНИН ӨЈРӘДИЛМӘСИ

Солтан ҚУСЕЙНОҒЛУ,

Н. Туси адына АПУ-нун досенти.

Әдәбијат дәрсләриндә бәдии сәнәткарлыг мәсәләләринин өјрәдилмәси тәкчә мәтнин дәрindән гавранылмасына имкан јаратмагла мәһдудлашып; бу, мәктәблеләrin бәдии-естетик дүйнүүн зәрифләшмәси вә зәнкинләшмәсіндө дә әһәмијәтли рол ојнајып. Бу проблемле бағыт мүәллимләrin методик тәсвијәләрә чидди еһтијац дүдүгларыны нәзәрә алараг Вагифин «Пәри» гошмасынын тәдриси нұмунасында экспериментле јохланыш иш вариантынын онларын мүһакимесина веририк.

Әдәбијаты тарихи-әдеби принцип әсасында өјрәнмәје башлајан IX синиф шакирдләри јазычы сәнәткарлыгынын һансы елементләри илә танышдырлар? Бу синифде охујан шакирдләр бәдии сәнәткарлыгынын һансы өчһәтләрини дүйнәгда, гаврамагда чәтинлик чәкирләр?

Мүшәнидәләр көстәрик ки, дөггүзүнчулар фикрин образлы ифа-дәсисе себәб олан васитәләри мүәјжәнләшdirмәкдә чидди чәтинлик чәкирләр. Шакирдләр бу васитәләрдән јалныз соҳ габарыг оланлары (мәсәлән, садә мәчазлары) мүәјжәнләшdirмәкә мәһдудлашырлар. Лирик ше'рләрдә аһәнк јарадан васитәләрин әнатәлилекла мүәјжәнләшdirilmәси шакирдләрин эксерријәти учун әлчамтас олдуғы кими, мүәллифин бу саһәдәки уғурларынын сезилмеси дә онларын соҳу учун мүмкүнсүздүр. Дил сәнәткарлыгынын асанлыгla үз чыхарылмасы мүмкүн олан өчһәтләрини белә, шакирдләр эксер һалларда ашкарлаја билмирләр.

Әслиндә, дөггүзүнчулар лирик ше'р мүәллифинин сөзләри һансы усталыгla сечдијини, дүзүб-гошдуғуны вә бунүн образлылығын јарандыру.

масындақы ролуну, мәчазларын өсәрә кәтириди тәравәти, бәдиили мүстәгил мүәјжәнләшdirмәji бачармалыдырлар. Лакин, тәессүф ки, бу, мәктәбләримиздә соҳ аз раст кәлинән фактларды.

«Пәри» гошмасынын тәдрисинә мәктәб тәчрүбәсіндә, адәтән, бир саат вахт айрылып. Јазычы сәнәткарлыгы илә бағыт мә'лumatларын мәнимисәдилмәсінә исе әдибин тәрчүмеји-һалынын өјрәдилмәси мәрһәләсіндән башланып. Тәчрүбәли мүәллім һәјаты һагтында данышдыры јазычынын јарадычылыг ѡлонун шакирдләр тәрәфиндән изләнілмәсінә наил олур. Бела мүәллім елә бу просесдәчә образларын характеридәki фәрдиле ифадә етмәк учун јазычынын истифадә етди спесиф әдеби васитәләри, әсәрләринин композиция мүкәммәлліжінә неча наил олмасыны, пейжаз сәнәткарлыгыны, хусусән дилдән һансы усталыгla јарапландырыны вә с. јада салыр.

Сонракы мәрһәләдә јазычынын јарадычылығы һагтында үмуми мә'лumatlарын верилмәсіндә дә бу мәсәләләре јенидән гајыдан мүәллим инди артыг фикирләрини тәсдиг едән мисаллар сөјләйир. Јазычынын айрыча (монографик шәкилдә) өјрәдилән әсәринин тәдриси просесіндә исе бәдии сәнәткарлыг мәсәләләринин мәнимисәдилмәси өнәмли јер тутур.

Бу мөвге әсас көтүрүлдүjү учун «Пәри» гошмасы илә бағыт кириш сөзүндә ашағыдақы фикрин чатдырылмасы мәгсәдәујүгүн сајылыр.

Вагифин шифаһи халг ше'ри үслубунда јаздығы ше'рләр дилинин садәлиji, айдаңлығы илә сечилир. Башга сөзлә, шаирин класик услугуда јаздығы ше'рләрдә әрәб-фарс

мәншәли сөзләре соҳ јер верилди жи һалда, һече өлчүлү ше'рләринде чанлы данышыг дилиндән альянан кәлмәләр апарычи јер тутур. һече вәзнили ше'рләрдә Вагифин ишләтиji мәчазлар да садәлиji, анлашыглыгы илә диггәти чәкир. «Пәри» гошмасында буну айдынча мүшәнидә етмә олур. һәм дә мараглыдыр ки, истәр «Пәри» ше'риндә, истәрсә дә дикәр гошмаларында шаирин соҳ сәјрәк ишләтиji әрәб-фарс сөзләри мәтнин үмуми мәзмуну фонунда ади охучу тәрәфиндән белә баша дүшүлүр. Әлбәтте, бәзән бу гәбилдән сөзләр там лүгәви анламы илә баша дүшүлмүр. Лакин бу кәлмәләр елә садә сөзләр әнатасында олур ки, ади охучу белә фәһмәлә олларын мә'насыны гаврајыр.

Мүәллимин кириш сөзүндә әксини тапан бу мұлаһизәләр сонракы мәрһәләдә — әсәрн мәзмуну үзәрinden дә иш просесинде даһа әтрафлы данышылмасына вә дејіләнләрин баша дүшүлмәсінә имкан јарадыр.

Ше'рин мәзмуну үзәрinden иша мүәллимин изаһы охусы илә башланып. Ве елә бу изаһы оху просесинде шакирдләрин Вагиф сәнәтиниң сирри, сеһри барәдәки тәсәвүрләри конкретләшdirилир вә зәнкинләшdirилир. Бу мәрһәләнин — изаһы охунун сәмәрәли кечмәси учун ашағыдақы тәсвијәнин әсас көтүрүлмәсini фајдалы сајырыг: Вагиф «Пәри» гошмасынын илк ики мисрасында бу күнүн ади охучусы учун (вә демәли, һәм дә шакирд учун) илк баҳышдан мә'насы бүтүнлүкә, там айдынлығы илә гавранылмајан дәрд сөз — «сұраһи», «бүллүр», «кәрдән», «мина» ишләтишидир:

**Бојун сұраһидир, бәдәнин
бүллүр,
Кәрдәнин чәкилмиш минадан,
Пәри!**

Доғрудур, ади охучу (вә шакирд) бу дәрд сөзү бирбаша изаһ едә билмәсә дә, һәмин кәлмәләр әнате олундуғу сөз мүһитиндә наинки јад тә'сир бағышламыр, эксинә, бу мисрасын дөғурдуғу естетик дүйнә чидди хәлел кәтирмір. Бу, әслиндә, Вагиф сәнәтиниң керчәк уғуру, Ва-

гиф сөнәткарлыгынын мисилсиз тәкраболунмазлығыдыр. һәмин сөзләрин бәлкә дә һамысынын конкрет мә'насыны ачыгламағда чәтинлик чәкән охучу бүтөвлүкә мисраларын мәзмуну барәдә хејли айдын тәсөвүр газана билир.

«Сұраһи» әрәб мәншәлиди, «зүзүнбөзазлы» су вә ja шәраб шүшәси» анламындаидыр. Классик ше'римиздә, хүсусән, XVII—XVIII әсрләрдә јаранан поезијамызыда фәл ишләдилмәж башлајан бу сөз, даһа чох лирик гәһрәмәлән севкилисисин заһири көрүнүшүнү, көзәләлигин ифада етмәк мәсәдина хидмәт көстәрмешидир.

Әслиндә, бу сөз бәзи бәлкәләри миздә, ел арасында фәргли тәләффүзә — «сұраһи» шәклиндә ишләнмәкдәдир. Дикәр тәрәфиндә, ше'рдә бу сөздән әввәл «бој» кәлмәсінин ишләдилмәси охучунун тәсөвүрүнә хејли айдынлыг кәтирир.

Охучулары тәрәфиндән бу чүр сөзләрин тез баша дүшүлмәсі гајысына галан Вагиф соҳ вахт онлары дилимиздәки гарышылы (синоними) илә јанаши ишләтишидир. Бу ше'рдә һәмин вәзијәт мүшәнидә едилмәсә дә, она бәнзәр мәгам вар; «бојун сұраһидыр» мисра белкүсүндән соңра мисрасынын икинчи парчасы («бәдәнин бүллүр») кәлир. Охучу фәһми бу ики паралелизмдән конкрет тәсәвүр һасил едә биллир. «Бүллүр» сөзу парлаг олмасы баҳымындан ше'рә кәтирилмишидир. Башга сөзле, лирик гәһрәмән Пәринин бәдәнинин бүллүр парлаглығы тимсалында олдуғуны ифада етмәк истәмишидир. Бу бәнзәтмә Вагифдән әввәлки јазылы поезијамызыда јохдур. Бу тәшбенин јарадылмасы вә садәлиji, тәбиили илә диггәти чәкәмәси Вагиф сәнәтиниң кәшфи, орижиналлығы иди. Бу да мараглыдыр ки, Вагифдән сонраки ашыг јарадычылығында һәмин сөз сый-сый раст көлирик.

Икинчи мисрадакы сөзләрин («кәрдән», «мина») икиси дә фарс мәншәлиди. Вагиф јенә ән'әнаси-нә садиг галыб; бу ики алынманың бири (бурада икинчи) нисбәтән тез гавранылышы. Мәнзәләлә ол бу анлама икинчи кәлмәнин (бурада биринчи), еләчә дә бүтөвлүкә мисрасынын мә-

насынын гавранылмасыны хөјли асанлашдырыр.

«Көрдән» инсанын бојну анламын дадыр. «Мина» мүхтәлиф мәнәнларда («шүш», «бүллур», гызыл вә күмүшдән дүзәндилмиш бәзәк шејлеринин үзәринә чәкилән рәнк, шири) баша дүшүлүр. Бу мәгамда эдәби гәһрәмәнин (Пәринин) бојнунун парлаглығыны, һамарлығыны ифа да етмәк мәсгәди илә ишләдилмишdir; «бојун о гәдәр парлаг, һамарды ки, санки бүллурдан чәкилмишdir».

Көзәл зөвг, јүксәк сәнәткарлыг мәһәрәти Вагифә елә илк икичә мисрадача биткин портрет јаратмаг им-каны вермишdir.

Бәндин сон ики мисрасынын (Сән ха бир сонасан чуда дүшүбсән, Бир белүк яшылбаш сонадан, Пәри!) охусунда, бир јүнкүллук айдынча дујулур. Бунун бир сәбәби сөзләрин усталыгla сечилмәси вә дүзүлмәсidiр. Хүсусән, ҹанлы данышынын тә'сирине вәзүнде екес етдириен «ха» әдатынын ишләнмәси һәмиг мисралары даһа сәмими, тәбии ва анламлы етмишdir. Бу да мараглыдыр ки, һәмин мисралардакы фарсадан алынма («чуда» — айры) үмуми асанлыг фонунда «итиб-батыр», фикир охучу үчүн гаранлыг галмыр. Јәни «чуда» сөзүнүн үзәринә дикер сөзләрин кур ишигы дүшүр вә ону анламлы едир.

Сөз сәррафы олан Вагифин бу бирчә бәнддә «б» самитини сәккиз дәфә «н» самитини он үч, «с» самитини алты дәфә ишләтмәсini дә тәсадүфи сајмаг олмаз; бу сәсләриң јаратдығы аһәнкін ше'рә кәтириди және көзәллик ифадәли оху просесинде айдынча дујулур.

Икинчи бәндин илк ики мисрасында (Ихтилатын ширин, сөзүн мәзәли, Шәкәр күлүшүндән ҹанлар тәзәли) чәтин баша дүшүлөн сөз әрәб мәншәли «ихтилат»дыр. Сәнәткар фәһми, гүрәти бурада да вә сөзүнү демишdir; мисранын икинчи белүмү биринчи белүмүн үзәринә ишигы салмышдыр. «Ширин» сөзү дә, белә демәк мүмкүнсә, өз ишини көрмүшdir. Демәли, «сөзү мәзәли», јәни мә'налы, ҹәлбедичи, јуморлу, япышыглы олан Пәринин данышығы вә башгалары илә үнсиј-

јәт јаратмасы да шириндир, һәрәтлидири, хошдур... Онун күлүшүндә шәкәр ширилиji вар, мәһз елә бу ширин күлүш инсанлара зөвг вәрип, фәрәх вә севинч бәхш едир.

Үнсијәттindә меһрибан, данышығында чазибәдер олан, күлүшүндән ширилник яған Пәринин мә'нави көзәллиji барәдә һәмин бәндин сон ики мисрасында (Елләр јарашиғы, өлкә көзәли, Нә көзәл дөгүбсан андан, Пәри!) даһа долгун мә'лумат верилир; тәкчә заһири јох, һәм да мә'нәвијатта көзәл оланлар «елләр јарашиғы», «өлкә көзәли» сајыла биләрди. Пәри садәчә кејчәк дејилдир, о, көзәлдири, мә'нәви вә харичи көзәллиji өзүндә бирләшdirән түрк гызыбыр. Бу фикирин гүрәтил гәләми сөзчүлүжә, узунчулуга гармадан, лаконик вә тутарлы ифадә едө билмишdir.

Күчүл мәчазилик, бәнддәки фикрин тә'сир күчүнү гат-гат артырмыйшдыр.

«Ихтилатын ширин» мәчазын бәнзәтмә нөвүндәдир. Ширилник данышығын, сәһбәтиң кејфијети сајыла билмәз вә о, мәчази анламдаидыр. Ширилник шәкәрә аид кејфијет сајылдығындан һәмин бирләшмәдәки фикир — «данышығын, сәһбәтиң шәкәр кими шириндир» шәклиндә баша дүшүлүр.

Һәмин мисранын икинчи белүмүндәки «сөзүн мәзәли» бирләшмәси метафорик дејимdir вә ону метонимија несаб етмәк лазымдый.

Бир мисранын һәр ики тәрәфинин мәчазилик әсасында гурулмасы бәдиилиji гат-гат артырмыш, алынан естетик тә'сирин күчләндирмишdir. Фикрин бу мәмзүнда ифадәси Вагифин образлыгына наиломла үсулларындан биридири. Бу да мараглыдыр ки, санки шаир охучусуну галдырыдыры образлыгы зирвәсindән ендиримәк истәмәмиш, фикрин бу шәкилде — мәчазилик әсасында — ифадәсini давам етдиримәи вачиб сајымышдыр: «Шәкәр күлүшүндән ҹанлар тәзәли»...

Күлүшү шәкәр гәдәр ширин (ше'рдә епитетдири) олан көзәллә үнсијәт, бу көзәлин күлүшүнүн инсанлара севинч, фәрәх кәтирмәси («ҹанлар тәзәли») мәнтиги биткин-

лијә, хүсусән өмосионал күчә, естетик тә'сире маликдир.

Бу ики мисрадакы фикир бәндин сонракы ики мисрасында (Елләр јарашиғы, өлкә көзәли, Нә көзәл дөгүбсан андан, Пәри!) мүбалиғәли фикир үчүн зәмин олмушдур. Санки шаир сох бејүк мүбалиғәли фикрин (өлкә көзәли олмаг) инандырычы, тәбии вә сәмими олмасына јол ачмыш, зәмин јаратмышдыр.

Объектин бәдиилиji јүксәк тәләблери әсасында тәсвири вә өмосионал образы гавранылмасы сонракы бәнддә дә ejni чошунулугла давам етдирилир. Илк ики мисрада (Уз јаңында тәкүлүбдүр тел назик, Синә мәјдан, зүлф пәришан, бел назик) чәтин анлашылан бирчә сөз — «сач» анламында олан «зүлф» көлмәси вар. Бүтөвлүкдә исә фикир асан гавранылыр. һәм дә јүксәк өмосионаллыгы!

Сонракы ики мисра да (Ағыз назик, додаг назик, дил назик, Ағ әлләрин әлван һәнадан, Пәри!) хүсуси изаһ тәләб етмири, фикир асанлыгla баша дүшүлүр. Мараглыдыр ки, адича сөзләрин көмәни илә бурада елә бир бәдии лөвәһи јарадылышдыр ки, бәнди һәјәчансыз охумаг мүмкүн дейил. Мисрадан-мисраја фәрәх нисси артыр, өмосионаллығын јүксәк сәвијәсине гатылыр охучу...

Шаир буна нечә наил олуб?

Өз јарадычылыг ән'әнәсине садиг галмагла, сөзләрин мәчази анламыны һәссаслыгla дүймаг вә сох анлашыглы мәмзүнда шे'рине кәтирмәкел...

Бәнддә «назик» сөзләринин тәкрабы (бу, тәкүрдир) шаире өз нијәттини — пәринин зәрифлијини, инчәлијини — үгүрла чатдырмасына имкан јаратмышдыр. Лакин бурада икинчи бир үгүрлү әмәлијат да вар, «тел назик», «бел назик», «ағыз назик», «додаг назик», «дил назик» һәм дә метафорик дејимләрин јарадығы өмосионаллыг ше'рин бәдиилијинин артмасында аз рол ојнамамышдыр. Лакин Вагиф сәнәткарлығы бу бәнддә јалныз бунларла мәһдудлашмыр; «Синә мәјдан» мә'чази дејиминин (бәнзәтмәдир)

«зүлф пәришан» вә «бел назик» метафорик дејими илә паралел ишләдилмәси тәкчә тәсәввүрүн кон-

кретләшмәсine јох, тәсвири објекти. нин (Пәринин) заһири көркөмийн чәлбедичи олмасына да диггәти өчкөр.

Дердүнчү мисра исә бәлкә дә ән үүгрүлү дејимdir; «ағ әл» бирләшмәсindәki епитетлик орижинал сајыла билмәз. һәлә бәлкә Вагиф кими бир сәнәткар үчүн зәниф дејим тәрэзидir. Буны санки шаир өзү да дүймүш, мисранын икинчи белүмүндә охучу үчүн гејри-ади образлылыг, мисилсиз мәнзәре јаратмаға наил олмушдур: дәриси ағ олан Пәринин әлләрин һәнәјахмадан сонра баша рәнк алышышдыр. Күчлү рәнкәдәйшмә хассаси олан һәнәнан ағаппаг әлин рәнкүнни тамамилә дәјишмәјә гүрәти чатмамышдыр. Елә буна көрә дә Пәринин әлләрі ағлыгырымсызы (һәнәны) рәнкә—әлван рәнкә бојанышышдыр.

Невбәти — дердүнчү бәндин илк ики мисрасында (Овчусу олмушам сән тәк маралын, Хәјалымдан чыхмаз һәркиз хәјалын) фарс мәншәли «һәркиз» («неч вахт», «әсла» мә'нәнәсийнада) чәтин сөз баҳымындан тәктир, я'ни баша дүшүлмәси чәтинлик тәрәдән дикәр бир көлма јохдур. Эслиндә, әнате олундуғу сөз мүһиттindә онун мә'насы һәнгигәте ўғун анламда ади охучу тәрәфиндән белә баша дүшүлүр. Сонракы ики мисранын (Әнили, киршаны нејлар чамалын, Сән елә көзәлсән бинадан, Пәри!) мә'насы да асанлыгla баша дүшүлүр.

Бу бәнд мәмзүнча өзүндән әввалинин мәнтиги давамышдыр. Бу, јазычы дујумунун вә поетик дүшүнчә тәрзинин тәбиилиji, сәмимилиji деңәмәкдир. Јәни һүндүрбоју, бүллүр-бәдәнли, данышығы, сөзу-сөһбәти ширин бир өлкә көзәлинин сорағында олмаг, һәмсөһбәти олмаг, хәјалы илә јашамаг кимин арзусу олмаз?

Шаирин һәјранлығы јенә өзүнү бүрүзә верип; бәндин сонунчы мисрасында («Сән елә көзәлсән бинадан, Пәри!») фикир икинчи бәнддәки фикирләре («Нә көзәл дөгүбсан андан, Пәри!») нечә дә јаҳындан сәсләшир!

Вагифин гүрәтил гәләми, уста фырчасы әнликсиз, бојасыз елләр јаратылығын тәкраболунмаз көзәл-

лијини тәрәннүм вә тәсвирдән дој-
мур, усанмыр:

Күнәш тәки һәр чыханда сәһәрдән,
Алырсан Вагифин өглини сәрдән,
Дуачынам, салма мәни нәзәрдән,
Әсқик олмајасан сәнадан, Пәри!

Бәнддәкі «әгл», «сәр», «сәна» мұ-
сир охучу үчүн дә чәтін анлашылған
кәлмәләр дејилдир. Вә бу сөзләри
бәнддин икінчи вә дердүңчү мисра-
ларында ишләдән шаир онларын
анлашыгы олмасы гајғысына да (ja-
радычылыг ән-әнәсина бурада да
хилаф чыхамышдыр!) галмышдыр;
әгл (ағыл) башдан «учар», «алы-
нар»...

«Сәна» сөзүнүн алғыш анламын-
да олмасы да сон икі мисранын
мәнтиги мәзмүнү әсасында гавра-
нылыр.

Бу бәнддә шаирин сәнәт гајғысы,
сәнәткарлыг گүдрәти өзүнү даһа не-
ча көстәрмишdir?

Садә, лакин соҳ тутарлы бәнзәт-
мә иле шаир тәkrаролунмаз бәди-
лијә, тутарлы образлылыға наил ол-
мушдур. Пәринин сәһәр-сәһәр ев-
дән чыхмасы ал рәнкә бәләнмиш

үфугдән күнәшин бојланмасына
бәнзәдилмишdir. Бурада дәрін
гатлар вар; Пәринин еви әлван рәнк-
ли үфуг, өзү исә күнәш бәнзәдил-
мишdir. «Од тутуб гырмызы атеш-
лә јанан» үфуг, қайнатын таңынын—
Күнәшин бүтүн варлыглары һејран
едән ојанышы... Пәри баҳ, бу тим-
салда верилмишdir.

Дәрдүңчү бәнддә ғәһрәманина
илк дәфә өз мұнасибетини даһа га-
барыг (Овчусу олмушам Сән тәк ма-
ралын, Хәјалымдан чыхмаз һәркис
хәјалын) билдиран шаир сонунчы
бәндә буну јенидән вә һәм дә ачыг
ифадә едир. Үстәлик тәмәннасыны
да чатдырыр: «Дуачынам, салма мә-
ни нәзәрдән, Әсқик олмајасан сәнадан, Пәри!».

Мә'казилијин — бәнзәтмәләрин,
епитетләrin боллуғу тәкчә Пәринин
портретини јаратмаға хидмет ет-
мәнишdir; бу, образын дахили-мә'-
нәви зәнкинлијини вә көзәллијини
ифадә етмәк васитәси кими дә иш-
ләдилмишdir.

Тәклиф олунан тәвсияждән неча
истиғада олунмасы мүәллимин сә-
риштәсіндән вә синфин сәвијәсіндән
дән асылыдыр.

«ИБЛИС» МӘНЗУМ ФАЧИӘСИ ВӘ ОНЫН ТӘДРИСИ

Искәндәр ОРУЧӘЛИЛИ,

АПКИА вә Іh Баш Институтунун
досенти, филология елмләри
намизәди.

Һүсејн Чавидин али вә орта мәк-
тәбдә тәдриси тарихи 20—30-чу ил-
ләре дүшүр. Онун сијаси репресси-
яja мә'рүз галмасы иле бағлы тәд-
риси гадаған олунур. Чавид јалызы
бәрәт алдығдан сонра онун али вә
орта мәктәбдә тәдриси бәрпа еди-
лир. Фәгәт, бу, ағрысыз вә мұбани-
сәсиз кечмир...

Инди тәбии бир суал мејдана чы-
хыр. Чавидин орта мәктәбдә тәдри-
си нечә һәјата кечирилир? Мән суалы-
мым чаваб тапмаг үчүн һәмин ма-
сәләни өјрәндим. XI синфин әдеби-

зырлашаркән һәмин дәрсликләрдән
аз истиғада едирәм.

Мән: — Бәс дәрси нечә кечири-
низ?

О: — Йазычыларын өз әсәрләrin-
дән вә көнә дәрсликләрдән исти-
ғада едирәм.

Мән: — Бәс Чавиди нечә тәдريس
едиригинiz?

О: — Нечә едәчәм? Дәрсликә нә
вар ки?.. һеч бир шеј! Чавид сијаси
репрессија мә'рүз галан сәнәтка-
дыр. Аңаг օ, дәрсликә нечә тәг-
дим олунур!

Мән: — Бәс «Иблис» мәзмүн фа-
чиинин тәһлили нечә?

О: — Тәһлил нәдир?! Дәрсликә
әсәрин мәзмүн вә идејасы, сурат-
лари һағында әмәлли-башлы сөз
кетмیر...

115 сајлы орта мәктәбин XI синиф
шакирдлә Күнеллә сорғу-суалым иса
белә олду.

— Гызыым, һүсејн Чавиди кечми-
низми?

— Бәли.

— Дәрсликдән нә өјрәнмисән?

— Демәк олар ки, һеч бир шеј.

— Нә үчүн?

— Чүнкү орада өјрәніләси шеј аз-
дыйр. Дәрслик һәм дә марагсыздыр.

— «Иблис» бәһси нечә?

— Дәрсликә фачиинин нә мәзмү-
ну вар, нә дә тәһлили. Җүмләләри
охујуб сонуна чатырсан, әввәли јад-
дан чыхыр.

— Бәс мәвзуну нечә өјрәнмисән?

— Чавидин өз әсәриндән охујуб
өјрәнмишәм...

— Афәринг!

Факт көз габағындадыр.

«Иблис» Азәрбајҹан драматур-
кијасында мәвчуд олан әсәрләре
бәнзәмір. О аді әсәр. дејилдир.
Бәлкә дә гејри-ади бир әсәрдір.
Фачиә өз гурулушуна, мәзмүн вә
формасына, әнатә етдији дүнәви
вә үмумбәшәри проблемләре, һәт-
та дил вә үслубуна көра мүрәкәб-
дир. Фачиәнин Азәрбајҹан әдеби
тәңгидин үзүн заман мұбәниселәр
доғурмасынын сәбәби дә бундадыр.
Мәсәлән, Әли Назим белә несаб
едир ки, Иблис мұтәрәддид вә мұх-
тәлиф типләrin мәчмусудур. Эсәр-
дә һәм хайн сәрсәриләр, һәм папа-
лар, һәм краллар, һәм моллалар,
һәм дә бир соҳ башга шејләр тәчәс-

сүм едир. Хәлил Ибраһимә көрә,
пјесә ела бир шахс, ела бир сима
жохур ки, мүәjjән бир хәтлә һәрә-
кәт көтүрмүш вә мүәjjән бир фикир
јүрутмүш олсун. Эсәрдә нә Ариф,
нә дә Иблис сабит сурәт дејил. 5у
сүрәтлә әсәр гәһрәмансыздыр. Мир-
сејфәддин Кирманшаһлы иса јазыр-
ды ки, пјес мәфкуравы чәһәтдән дөг-
ру вә сағлам олмадығы киби, типлә-
ри дә дәхі тәзад, тәрәддүд вә шүб-
һәләрлә долудур вә и. а.

«Бу пјес истәр мүәллиф тәрәфин-
дән гојулан үмүмдүнja мәсәләләри-
нин мүрәкәбәлији, истәрсә дә ше'-
ринин фөвгәләдә көзәллиji өтиба-
рила түрк әдәбијатынын шедеври
неңас едилә биләр».

Бу фикир Эзиз Шәрифә виддир.
Онун фикри фачиинин бәдии маһи-
јәттән анламаг баҳымындан әһә-
мијәтлидир.

«Иблис» фачиеси Чавид бәдии дү-
һасынын зирвәсидир. Тәссыф ки,
бу надир бәдии сәнәт нұмұнасы һаг-
тында дәрсликдә бәсит билки вери-
лир. Чавидин сәнәткар гүдрәти, фа-
чиинин бәдии мәзийәтләри көлкә-
дә бурахылыр. Әвәзиңде пјесин та-
машасындан бәһс едилдир. Ермәни-
ләrin Азәрбајҹана тәчавузу иса
мәтнә бир жамаг тәки көрүнүр вә с.
Мән бунлары нәзәрә алмаж, фачи-
инин тәдрисилә бағлы мұлаһизәләри-
ми сәйләмәк истәйрәм.

Фачиәнин јарынмасы. Шаирин бе-
лә бир әсәри јазмаға нә сөвг ет-
мишdir? Тәбии ки, илк нәвбәдә ча-
han һәрби. Даһа сонра ермәниләrin
1918-чи илдә Бакыда тәрәтдији март
тырғыны. О заман Чавид ермәнилә-
ре әсир дүшүмүш, бир нечә күн әсир-
лигдә галмышдыр. Бу надисе фачи-
инин даһа тә'сирли вә үсәнкар бир
руһда јазылмасына сәбәб олмуш-
дур. Бу мисилсиз сәнәт әсәри мәһз
һәмин ачы вә фачиәли надисәләрин
тә'сирли алтында ғәләмә алынмыш-
дыр. Аңаг драматург белә бир
әсәр јазмаг үзәрindә соҳ дүшүн-
мушдур. Фачиә диггәти бир дә бу-
на көра чәлб едир ки, о Азәрбајҹан
Халт Җүмһүријәти дәврүндә јазыл-
мышдыр. Жанр е'тибәры илә мән-
зум фачиәдир. Эсасен арзуз вәзиннин-
дә јазылмышдыр. Әтуз вәзинни
Азәрбајҹан мәнзум драмына илк
дәфә Чавид кәтирмишdir.

Фачиәнин мәзмуну вә сүрәтләри. Фачиәнек драматик һадисәләрин мәркәзинде чahan һәрби, онун бәшәрийәтә кәтириди бәлалар, мүхәрибә вә инсан өхләгә проблеми дајаныр. Бу ишдә мифологи Иблис ин вә керчәк иблисләрин ролу габардылыр. Арифләrin, Васифләrin, Ихтијар шеҗләrin вә Хавәрләrin симасында инсанларын тарихи фачиәси вә фәлакәти өн плана чәкилir.

Биринчы чahan һәрби Бөյүк Османлы императорлуғуну сүгута уфрадыр. Түрк милләти әсирин фәлакәт вә мүсibәтләrinни јашајыр. Иблис сијасет әрләrinин симасында мејдана атылыр, Арифләrin гәлбинә сохулыгында һиссингә һаким касиilir. О, санки бүтүн дүнија, бүтүн бәшәрийәтә, бүтүн һәrb аллаһларына һекм еdir. Дүнија дағылыр, заваллы инсанлар мәһе олур. Јалныз Иблис чылғын гәһгәнләrlә мәмнүн галыр. О, санки тарихи дүшмәнләri Адәмдәn вә Аллаһдан интигам алыр.

Ja Рәbb, азачыг лұтфу инајет!
Гәһр олмада артыг бәшәрийәт.
Башдан-баша һәл јер үзү вәһшет,
Иблисәми үймүш бәшәрийәт!!

Әсрин суалы будур. Әсрин суалына Иблис мәмнүн гәһгәнләrlә чаваб верири:

Дәрjаләре һекм етмәдә туфан,
Сәһралары сарсытмада вулкан.
Селләр киби ахмада үзылган,
Чанлар жаҳар, евләр јыхар инсан.

Фачиәнин мәзмуну вә сүрәтләri.

Иблис, Ариф, Хавәр, Васиф, Ихтијар, шеҗх, Рә'на, Ибн Јемин, Елхан фачиәнин әсас сүрәтләridir. Әсәрин баш гәһрәмәни исә Иблисdir. Иблис кимdir? О, һәм Гәрби вә Шәрги тәмсил едән әсатири бир гүввәdir, һәм дә инсаны өзүндә тә-чәссүм етдиရен бир варлыгдыр. Башга сеззә, иблисләшиш бәшәрин сүрәтиdir. О, әслини, нәслини да дамныр. Өзүн бәл таныдыр:

**Мән шимди бир атәш, фәгәт
әввәлчә мәләкдим,
һәп Халигә тәсбиһ иди, тәһлил
иди вирдим,**

**Илк өнчә мәләкләр мәни тәгдис
едијорду,**
**Адәм қиби бир сајғысыз ахыр
ләкә вурду.**
**Алчалмады, јүксәлди фәгәт,
шәһрәту шаным,
Аллаһ илә бир зикир едилир
наму нишаным.**

Аллаһын дәржайындан говулан әсатири Иблис будур. О, бу ағыр тәһигир үчүн нә етмәлиди? Табии ки, әвэзини чыхмалыди. Чыхыр да! Адәмләrin гәлбинә кирмәклә, инсанлары чинајетә вә хәјанәтә сүрүкләмәклә. Иблис фачиәдә кетдикчә мифдән керчәк варлыға чевриләрек, бәшәрә өзүнү белә бәлләdir:

**Мән Шәргдә абид олурام,
Гәрбдә раһиб,
Бир гази олуб, қаһ едири
фитнәләр ичад.**
**Мир мүршид олуб, қаһ едәри
аләми бәрбад;
Бәзән олурам бир папа!**
**Чәннәт сатарам мән,
Иса дирилиб кәлсә дә горхар
гәзәбимдән...**

Будур, бәшәриләшиш, хәјалдан һәгигәтә чеврилмиш Иблис! Будур, динләре, Аллаһа, пејғәмбәрләре мејдан охујан Иблис!

**—Ејва! Она жахлашмајын
есла, одур Иблис'
Иблис, о, әвәт ҹүмлә хәјанәтләре
баис.**

— дејән Ариф ону инсанлара таныдыр. Иблис Арифин тәһигредичи сөзләrinе бикана галмыр. Истензалы-истеңзалы дејир:

**Кет, бәллидир инсандакы хисләт!
Сизләрдәки үлфәт; сону вәһшет,
Сизләрдәки шәфәт; сону нифрәт,
Сизләрдәки рәһмәт, сону ләнәт!..**

Будур һәгигәт! Будур инсанларда-кы хисләт вә сифәт!

Иблис һәм мүрәккәб, һәм дә биткин бир тиидир. Драматург шәрә, пислијә аид олан ән мүһүм хүсусијәтләри онда җәмләшиdirir. Онун васитәсилә дүнијада баш верен фитнә-фәсадларын сәбәбкaryны иф-

ша едир. Шаир санки Иблисин ичи-на кирәрәк, онун хисләтини ән га-ранлыг вә көрүнмәз тәрәфләрини алтыны үстүнә чевирир.

Чавид Иблис суратини бәдии ҹә-һәтдәn сон дәрәчә јүксәк сәнәткар-лыгыла вә мәһәрәтлә јаратмышдыр. О, даима һәркәтдә, драматик һадисәләrin мәркәзиндәdir. Иблис Арифи гардаш гатилинә чевирир. Она сүбүт едир ки, гүдәртли вә һәшәje гадирdir.

Фачиәнин бәдии ҹәһәтдәn әn дол-гун вә мараглы суратләrinдәn би-ри Елхандыr. Азәрбайҹан драма-туркијасы Елхан типли иккини бе-лә бир сүрәт танымыр. О, нә Ариф, нә дә Васифdir. Ариф Аллаһа та-пышырса, Елхан аллаһыздыr. Ира-дәчә мәтин, характерчә мәғрур вә ҹәсүрдүр. Фачиәдә Иблисә гаршы дајаначаг яекән гүввә дә одур.

Елхан Ибн Јеминин хәјанәтини ачыр. Ибн Јемин ону асдырмаг ис-тајир. О, ордумдан гачыр. Дүшүдүjү мүһит ону характерчә даһа да сәрт-ләшдирир. Һамы Иблисдәn ҹаки-нир, горхур. Јалныз Елхан горхумur. Илк танышлыгда она «Сән кимсән, әчеба?» — дејә кинајәли суал ве-рири вә һәмән дә ҹаваб алыр: «Неч-лә дөған улу гүввәт, улу гүдәрәt!». Елхан она мә'налы ҹаваб гајтарыр: «Мән әсатири инансајдым, сәнә Мә-бүд дејәрдим». Јә'ни, Аллаһ дејәр-дим. Фегәт, Елхан әсатирә инанмыр. О, реалистdir вә Иблисин ким вә нә олдуғуну билир.

Драматург фачиәнин дәрдүнчү пәрдәсindә Арифин ролуну санки Елхана верири. Бела bir табии суал ортаја чыхыр: драматург нә үчүн белә едир? Мәнчә о, бунунла демәк истајир ки, мәһә заман Арифи тарих сәһнәсindәn вүруб кәнара атыр. Чүнки, Иблисә гаршы дурачаг гүввәт Ариф јох, Елхандыr. Фачиәдә ҝүчлүjә гаршы ҝүч идејасы да бурадан доғур ки, бу да Чавид фәл-сафәсинde айрыча бир мәвзудур.

Елхан хәрчәнк хәстәлигинә ту-тулумш یرанды гадынын һанына јан-мыр. Эксинә, о, онда бир икраһ һис-си ојадыр. һәмин икраһдан исә ашағыдашы шаһ бејт доғур:

**Дәрдә бах, милләтә бах, нијјәтә
бах,
Әлүләрдәn өлүләр фејз алачаг!**

Елхан дәрдинә чарә булмајан ана-ны вә онун шикәst оғлunu կүллә-дир вә «үүф» да демир. Елхана көрә, онларын јашамасы рәзәләтдирсе, өлүмү «мәрһәмәтдир» ки, Елхан да бу мәрһәмәти онлардан асирикәмир. һәр икисини կүлләләdir.

Онун папаса, хахама вә шејхә гар-шы һәрәкәти дә hejрәтли вә ибрәт-лиdir. Мұхтәлиf динләре гуллуг едәn һәмин рүhaniләр кимdir? Ер-мәни папасы «Иничил» адиле Ермә-нистана силаh дашијан; јәнди хахамы франсыз часусу; иранлы шејх инилис дәллалы. Елхан онлара суал едир:

**— Нердәn алдын о һиссијаты,
Верди Инчилми шу тә'limаты?
(папаса).**

**— Бу да Төвратта үјан бир дәччал,
Јетир, галх, абдал! (хахама).**

**— Бу дәни мәсләк, бир сејла
хочам,
һанкы Гур'ан сәнә етмиш илham! (шејхә).**

Елхан рүhaniләrin әмәлләrinи ifsha еdir. О, бунунла кифајәтлән-мир. һамысыны сыраja дүзәрәк կүл-ләләdir.

Драматург һәмин сәһнәде диггәти Аллаh адамларынын мүһарибә-дә туттуғу ѡюла чәкир. Ермәни папасынын симасында ермәниләri түрк-ләрә гаршы јеритдири сијасати ан-ладыр вә онларын тарихи сиfәтини киктirir.

Мүәллим һәмин парчаны шәрһ едеркәn дүнәнки һадисәләr бу-кукын ермәни тәчавүzу арасында парапелләr апара, тарихлә әдәбиј-јат арасында өлагә јарада биләр. Ермәнистанын ишғалчылыг сијасатини көкләрини конкрет тарихи фактларла изаһ едә биләр.

«Иблис»да вәтәннәрвәрлик рүhy.
Фачиәдә ҝүчлүjә бир вәтәннәрвәрлик рүhy вар. Бу, Васифлә кичик забит арасында диалогда өзүн даһа ај-дын бүрүзә верири:

**Түрк ордусы әтрафә бу күн
һәмлә едеркәn,**

Ирана вә ja Гафгаза имдада
кедәркән,
Рус ордусу дурмаз, чәкиләркән
өнүмүздән,
Васиф! Нә рәвадыр ки, бу парлаг
хүнүмүздән,
Фејз алмајараг биз олалы
гәфләтә майл,
Сатмаз, сатамаз милләти
шәхсијәтә агил.

Сон мисра бәлкә дә түрк тарихина гызыл һәрфләрле язылмалыдыр. һәмин фикир Кичик забитин дилинден дејилир. О, һәм дә шайрә мәхсүсдүр. Васиф һәмин фикрә башга чур јанашир.

Әфсүс ки, һечdir сону, түрк
ордусу варсын,
Истәрсә бүтүн һиндى, Әфганы
сарсын.
Тураны басыб бағрына
Алтajлара чыхсын,
Мүмкүн дејил, әсла, оламаз
нали-амал,
Етдиңкә хәјанәт әли бу милләти
памал.

Жухарыда вә ашағыда нүмүнә қетирилән парчаларда түркүн һәм гәдим тарихи, һәм да мүасир тарихи әкс олунур. һәмин тарихи биләмәйен мүәллим мөзвүнүн шәрһинде тәбии ки, чәтинликләрлә үзләшәчәкдир.

Кичик забит Васифла разылашмыр. Ортаја чидди бир суал ғојур: «Жолуну азымыш бир јарамаз хәјанәт етмишә, миллат нә етмәлидир?». (Суал Азәрбајҹанын буқунку дуруму илә нечә дә сәсләшир!). Васиф баш сыңдырмадан чаваб верир:

Түрк ордусу даим басараг
өлкәләр алмыш,
Эн сонра сијасәтдә басылыш
да бунаныш.
Идракы сөнүк башчыларын,
гәфләти анчаг,
Етмиш, едәмәк милләти һәп әлдә
ојунчаг.
Турана гылчдан даһа кәскин
улу гүввәт,
Жалныз мәдәнијәт, мәдәнијәт,
мәдәнијәт...

Гызыла тутуласы сөзләрдир. Бу ну һәр бир мүәллимин, һәр бир ша-

кирдин билмәси вашибидир. һәмин дүшүнчә јалныз Васифләрә аид дејилдир. һәм дә Чавидләрин, Эли бәj һүсейнзәдәнин, Чавадларын дүшүнчәсисидир. Торпаглары ишгал алтында олан бир елкәнин өвладларыны мәфкүрәча вәтәннәрвәрлик руhy үстүндә көкләммиш белә сөзләрлә тәрбијә етмәк кәрәкдир. Чүнки белә сөзләр силаһдан да кәсәрлидир.

Фачиәнин идејасы. Фачиәнин әсас идејасы һуманизмидир. Әсәрдә Чавид һуманизми бүтүн чохчаларлығы вә парлагларыны илә көрүнүр. һуманист шайр «Иблис»лә охуҗуда мүһарибәләре вә һәрб аллаһлары иблисләрә нифрәт, сүлھесеврәләре рәгбәт һисси ашыламага чалышыр. «Биләмә шу чинајет, шу хәјанәт, шу фәлак, битмәзми илаһи!» нидасы јалныз Шәргин әсәби чоҷуғу Арифин нидасы вә суалы дејилдир. Бу һәм дә Чавидин нидасы вә суалыдыр. Мүәллимин вәзиғәси исә Чавид һуманизминин мәнијјәтини ачмадыр.

Драматик конфликт. Фачиәнин чаны, ғаны конфликтлар. Чавид маһир вә камил бир драматург олар, конфликт устасыдыр. «Иблис» буна мисалдыр. Фачиәдә Иблис—Ариф, Ариф—Васиф, Елхан—Ибн Јәмин, Ариф—Ибн Јәмин, Рә'на—Ибн Јәмин конфликтин сон дәрәчә чанлы вә тәбии верилир. Бу ҹәһәтдән «Иблис» конфликтләр фачиәси һесаб етмәк олар.

Иблис мөвзусу дүнja әдәбијатында. «Иблис» дүнja әдәбијатында һәмин мөвзуда язылышын сон классик әсәрләрдән биридир. Дүнja әдәбијатында бу мөвзүя Белмонт, Калдерон, Бен Чонсон, Марло, Милтон, Көте, Бајрон, Лермонтов вә б. Авропа язычылары мурачиәт етмишләр. Шәрг әдәбијатында Иблис, Чин, Шејтан сурәтләри гәдим тарихе маликдир. XX әсәрдә Иблис сурәтини јенидән әдәбијата кәтириән вә фачиә жанрында мисилсиз сәнәт әсәри јарадан Чавиддир. Чавидин Иблисли нә Мефистофел, нә Демон, нә Лусифер, нә Шејтан (Чонсон), нә дә Иблисдир (Белмонт). Чавидин Иблисли бәдии ҹәһәтдән биткин вә оригиналдыр. Чавидин Иблисли өзүнда һәм Шәрг, һәм дә Гәрб зеңнијјети-

ни бирләшдирир. Характерчә вә тәбиэтчә сәһнәдән-сәһнәјә ачылан, инкишаф едән фөвгәләдә бир варлыгдыр. О, әсәрдә кетдикчә мифология сурәтдән вә хәјалдан конкрет вә реал варлыға өчөрлир.

«Иблис» фачиәси вә бәдии сәнаткарлыг хүсүсијјәтләrinә вә бәдии мәзйәтләrinә кәре дүнja әдәбијатында јарадылыш камил вә биткин әсәрләрдән биридир.

Мараглы бир факты мүәллимләrin нәзәринә чатырмага јерине дүшәр. 1940-чы илдә Магаданда суркүндә олан шайр, Гасым Баһабазда илә көрүшүр. Онлар бир-бирини чохдан таныјырдылар. Сөһбәт заманы Гасым она белә бир суал вәрир:

— Чавид әфәнди, сиз дөгрүданмы Иблисин варлығына инанырсыныз?

Шайр чавабында дејир:

— Сән Иблисин сон монологуна диггәт ела, ону диггәтлә оху. Иблисин сон монологу һәчмә бөյүкдүр, һәм монолог, һәм дә фачиә, бу сөзләрлә тамамлыйыр:

— Иблис нәдир?

— Җумлә хәјанәтләрә басис...

— Ja һәр кәсә хайн олан инсан нәдир?

— Иблис..

Чавидин охуучуја демәк истәдији сөз ајдын вә бирмәнальыдыр. Иблис сон сөзләрини каһ истеңзали вә мәгрүр, каһ чылғын вә горхунч гәһ-гәһәләрлә дејәрәк, һечнәд кәләрәк һечлија чәкилир. Мейданда әсәби Арифләр, шашгын Рә'налар, Ибн Јәминләр, мәтанәтли Елханлар, јолун азан папаслар, шејхләр галыр ки, бу да драматург тәрәфиндән дүшүнүлмүш сон дәрәчә мә'налы бир сон-лугдур.

АЗӘРБАЙЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈАТ ДӘРСЛӘРИНДӘ ТӘ'ЛИМ МЕТОДЛАРЫНДАН ИСТИФАДӘ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Афәт ҲӘЛИЛОВА,

Бакыдақы 201 сајлы мәктәбин
мүәллими.

Совет империјасынын тә'сир даирәсindән гопуб мүстәгиллик газанан республикамызда башга ичтимаи-сијаси саһнәләрдә олдуғу кими, тәһсил системинде дә мүстәгил сијасетин јүрүдүлмәсинә шәрапт жарыншыдир. Совет тәһсил системинин «Ешиш, јадда сахла!» тәләби өвәзинә, инди Франса вә Инкүлтәре системиндәки «Ахтар, дүшүн вә ейрән» методуна үстүнлүк верилир. Бу јенилийн тәтбиги биз мүәллимләрдин дә гарышынына тәдриг методикамызы тәкмилләшдирмәк тәләбини гојур.

Әкәр өввәлләр тәдриг просесинде биликләрин шакирләрә һазыр шәкилдә мәнимсәдилмәсі таләб олунурduса, инди шакирдин өзүнүн тәдриг олунан мөвзүз әтрағында мүстәгил фикир јүрүдә биләмисина,

мејлинин јарадычылыг ахтарышларына дөгрү јенәлдилмәсин даһа чох диггәт јетирилмәлидир. Бунун учун мүәллимин өзү јени-јени методлар дүшүнүб тапмалы, өввәлки методларын мүсбәт ҹәһәтләрини јарадычы шәкилдә, јени тәләбләрә үйүнлашдырыб фәәлијәтindә тәтбиг етмәлидир.

Фәннин тәдриси просесинде истифадә олунан метод билийн мәнимсәдилмәсі јолудур, үсуулдуру. Метод мүәллимин әсас силаһларындан биридир. һәмин силаһдан (методдан) истифадә башарығы мәгәсәдә чатмаг јолунда мүһүм амилдир.

АЗӘРБАЙЧАН дили вә әдәбијат дәрсләриндә мұхтәлиф методлардан истифадә жалышырам. Дәрсдә тәкчә бир методдан истифада тәдриг просесини јоруучу едир. Пе-

дагожи әдәбијатда Азәрбајҹан дили вә әдәбијат дәрслеринде истифадә әдилән мұхтәлиф методлардан сөһбет кедир: мұшаһиде, мұсаһибә (о чүмләден, евристик мұсаһибә), мұгајисә, изаһ, дәрслер үзәринде иш, лингвистик эксперимент, лингвистик тәһлил, програмлаштырма, тестләрдән истифада вә с. Тәбии ки, методларын چохлуғы мүаллимдән жүксәс сәвијәлә нәзәри һазырылыг вә педагоги усталағы тәләб әдир. Мұшаһидә етмишәм ки, метод наенки мөвзунун характеристика, һәтта синфин, шакирдин сәвијәсінә уйғын сечилмәжәндә истинелін нәтижә алынымыр. Мәсәлән, лингвистик эксперимент методун чевирмә пријому будаг чүмләләрин бир چохунун (мұбтәда, хәбәр, тамамлыг, тә'јин будаг чүмләләри) мүәјжәнләшдирилмәсі учун јараптар олса да, зәрфлик будаг чүмләләринин ба'зи нәвләринин (шарт, таршылығлы құзәшт, тәрзи-һәрақат вә с.) мүәјжәнләшдирилмәсі учун асас васите ола билмәз. Мәсәлән: «Jaғыш ёлә јағымышды ки, палиңдан еримак мүмкүн дејилди» чүмләсиси седә чүмләј چевирмәк мүмкүн дејил.

Конкрет оларaq бә'зи jени методлары вә онлардан Азәрбајҹан дили вә әдәбијат дәрсләринде истифадә тәчүрүбәсинә аид мүәјjән нүмунәләри нәзәрдән көнчирек.

Евристик мұсақибә жени метод деңгеліл. Һәлә гәдим Жунаныстанда бу методдан истифадә едилмишdir. Лар кин сонралар ундулмушшур. Жалпыныз ХХ асрин 70—80-ци илләрinden үзү бәри тәдрисдә бу метода гајы-дымыш, Азәрбајҹан дили вә әдәбијатын тәдрисиндә әһәмијәтти филолог-методистлар тәрәфиндән гәжед едилмишdir. Мән де јери дүш-дүкә бу методдан бәһрәләнмәжә чалышырам. Бир нұмұна,

«Сөзүн тәркиби вә сөз жарадычылығы» бөлмәсини тәдريس едәркөн шакирдләрле белә бир мусаһиба апарырам.

М.: — Сөзүн тәркиби һансы һис-
седардан ибаратди?

Ш.: — Сөзүн тәркиби көк вә шә-

М.: — Көкүн әламәтләрни ким

Ш.: — Көк айрылыгда лексик мән-
ная маликдир, мұстәгил ишләне-
билир, соңда вахт шәкилчидән әввәл
кәлир.

М.: — Мисаллар сөйлемін,

Ш.: — ағачлығ, — ағач — кек, лығ — шәкилчиidir; вуруш сәзүнда вур — кек, уш — шәкилчиidir ve с.

М.: — Бәс јохуш сөзүндө нечәдир?

Бура гәдәр ейрәндүй биликләри нә истинад едән шакирд илк баҳыш да бу сөздәки «жох» һиссәсүннә көмә «уш» һиссәсүннә исә шәкличү һесаң едир. Лакин онлара дејірәм ки, *жох* садә сөздүр вә тәләб едирәнди ки, бунун сәбәбини изән етсингәрәм беләликлә. шакирдләрин кечмиши биликләринә истинад едәрак онларды «проблемлә» үзләшдирирәм. Шакирдләр сәбәби тәдгиг етмәйдеги башлајылар. Демәли, инди онлар да тәдгигләйтметоудуннә көмәји ила вәе түййәтдән чыхмага чалышаңглар. Тәбии ки, мүәյҗән һаллarda шакирд истәннилән нәтичәје наил ола билүүлүр. Белә һалда мүәллүм вәү шакирдин «тәдгигит иши»нә көмәк иштеп. Шакирдләр тәнтиф сыйнын

дир. Шакирдләр тәклиф өдирмән, «ыш» шәкилчиси иле дүзәләнән вәзләр десинләр. Онлар җатынник ақмәдән «гачыш», «кулүш», «јашыш» кими нұмұнәләр сөйлејірләр. Ақлиф олардың иле бүткәннәр.

Ақылға едірәм ки, бу сөзләрин кеүіл ала соңра яранан сөз арасында әзіна әлагасынан олбұл-олмамасы-ағынан фикир версингиләр. Асанлыгыла-шычын сөзүнүн «гағ»(маг), құлұш сөзүнүн «шын»(шын) және

үнүн «күл»(мәк), **јағыш** сөзүнүн «ағ»(mag) просеси, һәрәкәти или азгы олдуғы мүәйянлашып. Бәс «јо-уш» сөзүндә нечәдир? Бу просес-ен соңра шакирдләр үчүн «јох» се-
из иштеп.

иля «юхш» сөзү арасында һеч кир мә'на «варислий»инин олмама-
тыйыннан шешир. Беләликлә, нати-
чыхарылыр: дүзәлтмә сөзүн ке-
иля өзү арасында мә'на бағлы-
лыры олмайдыр. Экс һалда сөз дү-
лтмә дејил.

Јери көлмишкән, гәјд едим ки, м нұмајәндәсінін тәдигігат жетекшілікке шакирдин тәдигігат методуна тәндердің фәрғләндірмәк лазының. Ел атасының тәдигігатдан фәргли оларға, шақырып да тәдигігаты елмә мә'лүм, шақырып да намә'лүм оланларының үзән чынылымасы, таптылымасы дыры. Бу мәденинде үстүн чәһәті одур ки, шакирдин

фәэл олур вә өзүнүң әзијіт үкекиб «кәшф етдијини» унұттур. Мән әдебијат дәрсләріндә дә тәдигіат методундан истифада едірәм. Мәсәлән. М. Ф. Ахундзадәнин «Сөркүзәшти-мәрди хәсис» («ħачы Гара») комедијасының тәдри辛勤 башлаштаркән, әввәлчә әсәрин охусу вә мәзмұну үзәріндә иш кедир. Мәзмұнун өјрәнілмәсінін еве тапшырыркән шакирдләре ашағыдақы суалларға чаваб бермәйін тапшырырам:

- 1) Начы Гараның һансы һәрәкәтләри онун ҳәсис олдуғуны көстәрір?
 - 2) Начы Гараны жалан данышмаға нә вадар едір?
 - 3) Начы Гараның айләдәки мәвгеги нечәдір?
 - 4) Начы Гараны алдатмаг чәтиңдир. Бу, нијә беләдір?

Шакирдләр әсәри охуя-охуя бир нөв «тәдгигат» апарыр, верилән сүаллара чаваб ахтарырлар. Бу ахтарышларын нәтиҗәсindә һачы Гарә образының әсас чәһәтләри мәлум олур.

Мән тез-тез **мұғајисә** методундан да бәһрәләнмәжә чалышырам. Профессор Н. Балыјев «мұғајисәсиз, гарышлашдырымасыз дил дәрснин сују аззалдымыш дәйрімана бәнзәдир («Орта мәктәбдә Азәрбајҹан дилинин тәдриси методикасы», 1996, сәх. 111). Бу бәнзәтмәни ејни илә әдәбијат дәрсләриңе дә аид етмәк мүмкүндүр. Әлбәттә, бу метод охшар анлајышларын, образларын вә с. фәргләндирилмеси үчүн даһа кәрекли олур. Шакирд интерференсија һадисәсинин (охшар анлајышларын

гарышмасы вә гарышлашдырылмасы) тә'сири ила бә'зи анлајышлары дәжишик салыр. Мән дил дәрсләрингән даң өн чох ашағыдақы анлајышларын мәнимсәдилмәсіндә мұгайса методундан истифадә едірәм: а) сохмә-налы сөзләр вә омонинләр; б) исимләрин II шәхс тәк мәнсүбийәт шәкилчиси (-ын) ила жијелінг һал шәкилчиси; в) III шәхс тәким мәнсүбийәт шәкилчиси ила тә'сирлі һал шәкилчиси (-ы!); г) фе'лләрдә омоним шәкилчиләр (мәңгүл нөв, шәксиз нөв вә гајыдыш нөв шәкилчиси -ын"; ичбар нөв вә тә'сирли фе'л дүзәлдән -дыр⁴ шәкилчиси; бә'зи фе'ле сиfет шәкилчиси ила фе'лин тесрифләнән форма шәкилдиләри

(-малы⁴; -асы вә с.; г) мүбтәда вә хи-
таб; д) табесиз мұрәккәб чүмлә ила-
һәмчинс хәберли садә чүмлә; е) за-
ман, ардыңыллыг вә сәбәб-нәтиже
әлагәләри вә с. вә и.

Әдәбийәт дәрсләниндә да бу мәттәдән кениш истифадә өдирәм. Эннен соң ашағыдақы һалларда бу метод көмәйимә чатыр; а) Бә'зи әдәб обиразларын мәннимәдилемәсіндә. Мәсәлән: Хосров вә Ширинин, Хосров-ла Фәрһадын мүгајисәсі (Н. Қанчев «Хосров вә Ширин», X синиф); Айданыла Оттај Елоғлунун мүгајисәсі (Ч. Чаббарлының «Айдын» вә «Оттај Елоғлы» драмлары, XI синиф); б) Әдәбийәт нәзәрийәсіндән мүәжжілдегін анлаышларын өјрәдилмәсіндә. Мәсәлән: гошма илә кәраjlының бајаты илә рұбайнин, гәзеллә гит'әнин, мәзмұнла форманың сүжет хәтилде илә композицијанын вә с. мүгајисәсі.

Сон вахтлар тә'лимдә өзүнә хүсүси јер тутан методлардан бири да **тестләрлә ишдир**. Али мәктәбләрдә гәбулун тестләрлә апарылмаса бу методдан истифадәнин зәрурилийни бир гәдәр да артырышылышыр. Мұшаһидләр көстәрир ки, бә'зи мәктәбләр тестләре тапмача кими бағыхыр, тәртиб етдикләри тестләрдә да буны әсас тутарағ даһа чох дүшүнчән чөяж юх, яддаша әсасланылар. Мән белә несаб едирәм ки, дил вә әдәбијат дәрсләриндә дә шакирди дүшүндүрән, оны ахтармага, мұһакима жүргүтмәјә чәләл едән тестләр тәртиби етмек олар. Бир нечә нұмунәнің зәрдән кечирай.

1. Ынсаның чавабда -дыр' ичбар нөхшәкилчесидир?

А — О, дүнән көлибір; В — Ушар
өз һәрәкәтләри илә һамының құлдұры-
ду; С — Бу яз башга бир яздырып;
Д — Мәктүбу тез яздырып; Е — Бу
мараглы китабдырып.

Көрүндүү кими, бу тести јеринде жетирмәк үчүн шакирд дүшүнмөжөт мүгајислар апарараг өгли нәтижеси чыхармага мәшбүр олур. Чүнки «Дыр» шәкилчиси «А» чавабында шәхс, «В» чавабында тә'сири фе'гү дүзелдән, «С» вә «Е» чавабларында хәбер, «Д» чавабында исә ичбәр нөвө шәкилчисидир. Беләликтә, шакирд дәрд анлајышы мүгајисе едәрәк нәтижеси чыхармалы олур. Бунун үчүн о

иңбар нөвүн тәкчә шәкилчисини јох, дикәр әламәтләрни (мә'насыны, тә'сирли фе'лден дүзәлмәси ве с.) да билмәлидир.

Жаҳуд:

1. «Күш етмәјен насеһләрин сөзүнә,
Тохунар агибет бәла өзүнә»,—

мисралары Г. Закириң һансы тәмсилдәндәр.

А — «Вәфалы достлар һаггында», В — «Аслан, Гурд вә Чаггал»; С — «Түлкү вә Шир»; Д — «Хайн ѡлдашлар һаггында»; Е — «Дәвә вә Ешшәк».

Бу мисралар «Дәвә вә Ешшәк» тәмсилинин мәзмуну вә идеясы илә бағлыйдыр. Экәр шакирд Г. Закириң бүтүн тәмсилләрindән хәбәрдәрдәрса, дүз чавабы тапмагда сәһе етмәз. Жери көлмишкән, әдәбијате даир тәртиб едилән тестләрдә экәр шакирд һәр һансы бир ситатын, әдеби нұмұнәнин һансы әсәрдән олдуғуна тапмага тәләб едирәм.

Беләнкәлә, Азәрбајҹан дили вә әдәбијат дәрслерindә истифада етдијим методларын мұхталифији илә јанаши, онларын шакирдләрин яш вә билик сәвијјәсінә нә дәрәнәдә уйғулугуна да нәзәрә алырам. Көньяк тә'лим методлары илә бәрабәр, жениләри илә (тестләрла иш, програмлаштырма вә с.) да иш апартып, әсрләрла тә'лимдә истифада едилмиш методлардан да јардымчы, заманын руһуна уйғун формада фајдаланмаға қәһд едирәм.

*

СӘЗ ІАРАДЫЧЫЛЫҒЫ ИЛӘ БАҒЛЫ ОРФОГРАФИК СӘҮВЛӘРИН АРАДАН ГАЛДЫРЫЛМАСЫ ЗАМАНЫ ШАКИРДЛӘРДӘ МУСТӘГИЛЛИК ВӘРДИШЛӘРИНИН ИНКИШАФ ЕТДИРИЛМЕСІ

Мәммәд АБДУЛЛАЈЕВ,

Гах рајону Гум кәнд орта мәктәбинин мүәллими, педагоги елмләр наимизәди.

Шакирдләрдә мүстәгиллик вәрдишләринин инкишаш етдирилмәсі тәһисилен һуманистләшdirilmәсі жолу илә жени педагоги тәфеккүрун формалаштырылмасында башлыча жер тутур. Она көрә ки, мүстәгиллик вәрдишләринин инкишаш етдирилмәсі шакирдләрдә сәрбәст дүшүн-

мәк, үмумиләшdirмә апармаг, сис темләшdirмәк, мугајисе етмәк, әлдә олунанлары тәркубәдә јохла-магла мұвағиг елми нәтичәје көлмәк вәрдишләри јарадыр.

Азәрбајҹан дили тәддисинин бүтүн сәһәләри үзрә бу јөндә иш апармаг мүмкүндүр.

ра онун јараплы олдуғуна рә'ј вери-рем.

Лингвистик тәһлил Азәрбајҹан дили дәрслерindә истифада етдијим методлардан, ѡллардан бириди. Тәркубә көстәрир ки, бу метод шакирдләрин нәзәри вә практик бача-рыгларынын инкишашы үчүн ән яхшы васитәләрдәндир. Мән тәркубәдә нисбәтән аз язылмыш лексик вә этиология тәһлил формаларындан да истифадәје чалышырам. Фонетик тәһлил апараркән тәһлилә ән чох дејилиши илә язылыши фәргләнән сөзләр чөлб едир, сөзүн дүз-дүз язылыши вә дүзкүн тәләфүзүнү, неча вә вурғуны, данысыг сәспелеринин нөвләрини мүәјжәнләшdirмәккә јанаши, һәм дә һечаларын нөвләрини, сөзүн аһәнк ганунуна табе олуб-олмамасыны тапмағы тәләб едирәм.

Шакирд языларында орфографик сәһвләр, хүсусан сөз јарадычылығы илә бағлы орфографик сәһвләр үзәрindә иш апараркән мүстәгиллик вәрдишләринин инкишаш етдирилмәсіне даһа чох имкан var.

Мүшаһидә вә мүәллимләрлә сөнбәтләр әсасында белә гәнаәтә кәлмишик ки, тә'лим просесинде чох заман сөз јарадычылығынын орфография тә'лими илә әлагәсінә мұвағиг жер верилмир. Сөз јарадычылығы илә бағлы орфографик сәһвләр дикәр орфографик сәһвләрлә еңиләшdirирил вә онларын арадан галдырылмасында сөз јарадычылығынын хүсусијәтләри нәзәре алынымыр.

Сөз јарадычылығынын орфография тә'лими илә әлагәсінә даир кифајәт гәдәр методик әдәбијатын олмамасы да мүәллимләрин ишини хејли чатынләшdirирил. Буну нәзәре аларын тәркубә вә тәддигат әсасында әлдә етдијимиз бә'зи нәтичәләри үмумиләшdirмәжә чалышыды.

Тәркубә көстәрир ки, сөз јарадычылығы илә бағлы баш верән орфографик сәһвләрин әмәләкәләмә сәбәбләрини мүәјжәнләшdirмәжә чалышыбы.

Апардығымыз тәддигат әсасында белә гәнаәтә кәлмишик ки, шакирд языларында орфографиясына хүсуси диггет жетиририл. Бу мәғсәләдә сөзүн тәркибиң көрә, сөз јарадычылығы үзрә вә орфографик тәһлилдән истифада едилрә вә тәһлилә даһа чох шакирдләrin орфографик сәһвләре жол вердикләри сөзләр чөлб едилрә.

1. Дүзәлтә сөзләrin орфографиясына аид сәһвләр. Мәсәлән, бәшәриәт (бәшәријәт), сағымы (сағычы), дашлыг (дашлыг), туғун (туғун), сечки (сечки).

2. Битишк язылан мүрәккәб сөзләrin орфографиясына аид сәһвләр. Мәсәлән, радио гәбул едичи (радиогәбуледичи), дағ кечиси (дағкечиси), гара тојуг (гаратојуг), ағ бирчәк (ағбирчәк) икى мәртәбәли (икимәртәбәли), винт буран (винтбуран), пол силан (полсилен) вә с.

3. Битишк язылан, лакин илк башыда дефислә язылан мүрәккәб исимләр охшар бә'зи сөзләrin орфографиясына аид сәһвләр. Мәсәлән, хаш-хаш (хашхаш), вәл-вәла (вәлвәл), Тәр-тәр (Тәртәр), гар-гар (гаргара) вә с.

4. Лексик-семантик јолла үмуми исимләрдән дүзәлән хүсуси исимләрин орфографиясына аид сәһвләр. Мәсәлән, Чејран, Марал кими шәхс адларынын, Бадамлы, Туршы кими јер адларынын, һәмчинин һеванлар верилен хүсуси адларын, (мәсәлән, Алабаш, Топлан, Ағылар, Гырат, Дүрәт) кичик һәрфлә язылмасына аид орфографик сәһвләр вә с.

Ону да гәjd едәк ки, јазы ишләринә әсасланмагла башлыча орфографик сәһвләрлә габагчадан мүәјжәнләшdirмәк ишин бир тәрәфи ни тәшкил едир. Әсас мәсәле иса бу саһәде ишин истигамәт вә ѡлларыны дүзкүн мүәјжәнләшdirмәкән ибартәтидир.

Сөз јарадычылығы илә әлагәдар орфография тә'лими даһа чох бирбира илә бағлы үч истигамәтә апаратырып: а) сөзүн тәркибинин өјәрдилмәсі илә әлагәдар; б) нитг һиссәләринин тәддиси просесинде; в) үмумиләшdirири мәшғәләрдә.

Сөзүн тәркибинин өјәрдилмәсі просесинде сөзүн мә'налы һиссәләри, лексик вә грамматик шәкилчиләrin хүсусијәтләри, һәмчинин сөз јарадычылығы vasiteләrin орфографиясына хүсуси диггет жетиририл. Бу мәғсәләдә сөзүн тәркибиң көрә, сөз јарадычылығы үзрә вә орфографик тәһлилдән истифада едилрә вә тәһлилә даһа чох шакирдләrin орфографик сәһвләре жол вердикләри сөзләр чөлб едилрә.

Нитг һиссәләринин тәддиси просесинде сөз јарадычылығы үзрә ишин орфография тә'лими илә әлагәләndirilmәсі имканлары даһа чохдур. Исим, сифәт, фе'л вә зәрфәлә бағлы бу саһәдәки иш мөвчүд билийн дәрінләшdirмәсінә вә кенишләndirilmәсінә хидмет едир. Грамматик ојун вә програмлаштырылыш тә'лим елементләrinдән истифада шакирдләrin марағына сәбәб олур. Онлар мустәгил дүшүнүр, сәрбәст чаваблар мүәјжәнләшdirири вә өз фикирләрини әсасланырымаға чалышылар. Грамматик ојун аид бир нұмұна: ағ, тыз, даш кими садә сөзләре икінчи тәрәф артырмасла мұхтәлиф мүрәккәб сөзләр дүзәлтәк тапшырылып вә жаҳуд ики шакирд «гара» сөзүнә

икинчи тәрәф артырмагла мұхтәлиф мұреккәб исимләр дүзәлдір. Мәселең: 1-чи шакирд **гаратојуг**, 2-чи шакирд **гарагағам** сөзүн сөләйір. Ојун белә давам едір, мәғлуб олан ојундан чыхыр, ону башгасы әвәз едір. Галан шакирләр исе дејілән мұреккәб сөзләрі жазырлар. Шакирләр «гара» сөзүнә икинчи тәрәф артырмагла гаратојуг, гарагағач, гаратикән, Гарашәһәр, Гаратала (қәнд), Гарамешә (қәнд), Гарабалдыр (қәнд), Гарабулаг (қәнд), Гарачай (қәнд), Гарасу (қәнд), Гарабағ, Гарадағ вә с. кими мұреккәб сөзләр дүзәлдірләр. Шакирләрین гејдләри нәзәрәден кечирилір, орфографиян сәйнелер мүәжінләшдірілір. Бу заман айдаң олур ки, Гарашәһәр, Гарабағ, Гаратикан кими мұреккәб исимләри айры жазмышлар. **Мұсаһибә** асасында мә'лум олур ки, онлар бу мұреккәб исимләрі охшар тә'жини сөз бирләшмәләріндән фәргләндіра билмирләр. Бунларын арасындағы фәргин мүәжінләшдірілмесі шакирләр бәйк көмәк көстәрір. Бу заман онлар мүгәйисі әсасында айдаң һисс едірләр ки, мұреккәб исим әшյанын адны билдирир, бир вұрғы ила дејілір вә бирликдә жазылыш. Сөз бирләшмәсінин тәрәфләри исә мұстәғил вұрғы ила дејілди жүчкөн айры жазылыш, буна **гара** күн, **гара** парча бирләшмәләрін мисал көстәрмәк олар.

Шакирләр әлавә мисаллар тапмагла өз сәhvләрini бир даһа айдаң баша дүшүрләр. Жазыларын тәһлили көстәрір ки, мұреккәб исимләрин бир һиссәсі, мәсәлән, **тозсоран**, **палтарасан**, **күнбахан**, **винтбуран** формал өчәтдән фе'ли сифәт тәркибләrinе охшадығындан шакирләр онлары фәргләндіра билмир, нәтичәде орфографијасында чидди сәhvләре јол верирләр. Бу чур орфографик сәhvлөр һәм мұреккәб сөзләрин охшар фе'ли сифәт тәркибләри ила, мәсәлән, јер әкән, китаб охујан, хәбәр алан вә с. мүгәйисі әсасында айдаңлашдырылыш. Бу да шакирләрин өз сәhvләрini даһа шүүрлү дәрк етмәләрінә көмәк көстәрір.

Дәрсдә бу мәгсәдә ашағындағы мүгәйисе хәрактерли әjаны васите-дән истифадә едилір.

КҮНБАХАН

1. Мұреккәб исимдер.
2. Нә? суалына чаваб верир.
3. Бир вұрғы ила дејілір, битишик жазылыш.

КИТАБ ОХУЈАН (ШАКИРД)

1. Фе'ли сифәт бирләшмәсідір.
2. Һансы? суалына чаваб верир.
3. Тәркибиндәкі сөзләр мұстәғил вұрғы ила дејілір, айры жазылыш.

Әлава мисаллар үзәріндә апарылан иш шакирләрін билини даһа да кенишләндірир. Тәшкіл етди-миз тәңрүбә дәрсләріндә програмлашдырылыш тә'лим элементләріндә истифадә шакирләрін ма-рағына себәб олур. Онларда мұстәғиллии инкишаф етдирир вә бир сыра мұреккәб сөзләрін әмәлә көлмәсіні, орфографијасында даһа жа-шы өjрәнмәләрін тә'мин едір. Бу-на аид бир нечә нұмұнә верек.

КАРТОЧКА 1.

1. Эн учабојлу тахыл биткиси һан-сыдыр?
2. Ев әшжаларынын һансынын ады мұреккәб сөздүр?
3. «Сорушмага» сөзүнүн синони-мини тапын?

КАРТОЧКА 2.

1. Тикнитеде истифадә олунан ағач материалына бирликдә нә дејілір?
2. Һансы гүш ағач һәкими адла-ныр?
2. «Кетмәк» сөзүнүн синонимини тапын?

КАРТОЧКА 3.

1. Кејим шејләринин һансынын ады мұреккәб сөздүр?
2. «Дәрә» сөзүнүн антоним ила бир-ликдә жа.
3. «Охуја-охуја» сөзүндә нечә көк вар?

Карточкалар шакирләрә вери-лир вә жаҳуд да магнитафонда сәләндірилір. Шакирләр мұстәғил вә сәрбәст дүшүнмәклә чаваблары жазырлар. Ахырда мүәjінләшдірил-миш сөзләрін (гарғыдалы, палтарасан, хәбәр алмаг, тахта-шалбан, ағашдәлән, јола дүшмәк, дәрә-тәпә вә с.) әмәлә қәлмә ѡллары изаң едилір, шакирләрін гејдләри нә-зәрдән кечириләрек орфографик сәhvләр үзәріндә иш апарылыш.

«НАДИР ШАҢ» ФАЧИӘСИНIN ТӘДРИСИНДӘ ВӘТӘНПӘРВӘРЛИК ТӘРБИЈЕСИ

Интизар НӘБИЈЕВА,

Сураханы рајонундақы, 104 сағы орта мектебин али категоријалы мүәллими.

Тарихимиздән бәллидир ки, халғымыз әсарет алтына дүшмәйі һеч вахт гәбул етмәшиш, азадлығыны ғана баһасына горумаг үчүн күчлү дүшмәнләрә, истилачыларға гарыш заман-заман мұбаризә апарышы дыр. Азәрбайжан торлағы чохлары үчүн жағы тика тимсалында олмуш, бу да ууларымызы вахташыры фәлакатләрә үз-үзә гојмушшудур. Тәсадүфи дејілдір ки, XXI әсрин астанасында халғымыз өз азадлығы салнамасынә жени бир сәhiфә жазды.

Зәңчирләр, буховлар гырылды, рус империјасынын әсаретіндән хилас олдуг. Ағыр мұһәрибә ила мұшајиәт едилән бу азадлығ мұбари-зәсіндә инамла аддымлајан халғ өзүнүн мұстәғил дәвлатини гурмаға башлады. Инди бизим гарышында өз мәс'үлийети, өз мүгәддәс бир али мәгсәд вар: бүкүнкү кәнчлии елә тәрбијә етмәлийк ки, онлар бәйк гурбанлар несабына га-зынылыш бу мұстәғилии горуја билсин, дәвләтчилијимизин кеши-жіндә мәтанәтә дајанмаға бачарсын, лазын қәләндә Вәтән үчүн ча-нындан кечмәјә һазыр олсун. Тәһсил исланатынын мәғзинде бу мәгсәд өн плана әқекилмишdir вә мәктәб тәңрүбәсіндә мүәjін үғурлар газа-нылышыдыр.

Бу мәгсәд өхлаги кејfiyjätlerin формалашдырылмасы баҳымындан даһа кениш имканлары олан әдәбија-тат фәннин жарадығылыш, жени елми-методик әсасларла тәдрис едилмәсінни вәзиғе кими гарыша-гојур.

Нагында бәhc едәвәјимиз «Надир шаң» фачиәсіндә бу фикри долајысы ила тәсдиг едән мараглы мәгам вар:

«Әввәлинин јолчу. — Нә үчүн тәәч-чүб едірсән, аї балам?! һәр шеј тәр-бијә иләдір. Инсаны нечә тәрбијә вәрәрсән, елә дә олар...».

Бу күн ишғал алтында фәрјад го-паран торпагларымызын һемвәтән-ләримизи һаража сәсләди бир заманда бүтүн мөвзуларын тәрбијәви имканларында максимум жара-дычылыглға истифадә етмәли, бала-ларымызын вәтәнпәрвәрлик тәр-бијесинә хүсуси диггәт жетирмәли-жик.

Н. Нәrimановун «Надир шаң» фа-чиәсіні 10-чы синифдә тәдрис едәр-кен һәмін истиғаметдә апардығынын сәчиijә мәгамларыны бура-да әнатә едірәм.

Әсәрин тәдрисинә башларкен өн-чә «Надир кимдір?» суалына чаваб ахтарырыг. Надир шаң Әфшар (әл ады Надиргулу) Иран шаңы Әфшар тајфасындаңдыр. 1726-да шаң II Тә-хмасибін сәркәрдәсі олмуш, Сә-ғеви дәвлатинин бир өз топлаг-ларыны зәйт етміш, түрк вә әфган-ларға гарыш мұһәрибәләр апар-ышыдь. 1732-чи илдә II Тәхмасиби тақтадан салмыш, онун оғлу ажашлы III Аббасы шаң е'лан етміш, озү иса гәjүjүм кими дәвләти идарә етми-дир. III Аббасын өлүмүндән соңра иса (1736, февраль) Муған гурултаяында өзүнүн шаң е'лан едәрәк сәфәвиләр сүлаләсінин һакимијетінә сон го-мушшудур. Надир шаң мәркәзләшдір-мә сијасети жеритиш, Әфганыстана, Шимали һиндистана вә с. јерләрә ју-рушлар етміш (1737—1739), Деһли-ни тутурмуш (1739), истилачы мұһәри-бәләр нәтичәсіндә бәйк дәвләт жа-ратмышдыр. Надир шаң дәвләтті Азәрбайжан әразиси Иран дәвләти-на дахил едилмишdir.. Надир шаң сүи-гәсд нәтичәсіндә өлдүрүл-мушшудур. Онун өлүмүндән соңра Иран дәвләти зәйфләмиш, Азәрбай-чанда мұстәғил ханлыглар жаран-мышдыр». Бу мә'лumatы даһа габа-рыг нәзәрә чарпдырмаг үчүн дикәр бир мәнбәдән дә файдаланырыг. Шакирләрін диггәти Мирзә Ады-көзәлбәйин «Гарабагнамә»сінә чәл-

едиши. Гырх докгүзүнчү сөһиғеде Надирин шаһлыға көлмөсі факты беле ачығланып: «Тәрсінә доланан фәлакин... һәрәкәти нәтижесіндә Сәфеви падшашларының дәвләт күнәши батмаға башлады... Ахырда Гырхлы Надир шаһ Әффашын дәвләт вә рәшәдәтинин күлә... Хорасан вилајетиндән олан... Әбивәрд тәрәғиндең әсмәјә башлады... (Бир соң мұнарибәләрдән соңра Надир шаһ) кениш бир сәһрадан ибәрәт олан Муған чөлүндө гышлаг бинасыны ғојду. Имарәт вә отаглар бирне етдири.

...Дүйнән нәфәре јахын бејүк фәзиләтли адамлар вә әмириләрин башчылары чәм олуб гурултай ачылды... һәм индер гурултауда Надир өзүнү шаһ е'лан етмишидір».

Надир бејүк бир мәмләкәти горху, вайым ем ичәрисинде сахлајан гулдурдур. Әсәрдә тәсвир едиши ки, о, атасы Имамгулувердинин јолуну давам етдири, гәтлә вә гарәтлә мәшгүл олур, ханиманлар дағыдыр, обалары виран, аналары ағлар, гыз-кәлинләр, көрәп-фидандары қезүшләши ғојур. Гулдур Надирин хасијәтиндәki башлыча әчәтләр образлардан биринин дили илә соң тутарлы ифадә едилемшидір:

«...Амма яғышдан чыхыдиг, яғмура дүшдүк. Имамгулуверди өлдү, јеринде оғлу Надир ғојду. Ондан да бетәр, ондан да залым. Қенә Имамгулуверди ахыр вахт бир аз адамлара рәһим едири, амма бу еви јыхымышда бир зәррә гәдәр рәһим юхдор. Һансы кәндә дүшсә, ораны алт-үст өдиб, виран өдири».

Бәли, Надир белә Надир иди. Әлбәтә, биз «Надир шаһ» фамиәсінә мұрағият едәркән һеч дә Сәфевиләр накимијәтинин ифләсі, яхуд Азәрбајҹан кими бир дәвләтин Иран хәнәдәньяна табе етдирилмәсін тәгдир етмәк фикринде дејилик. Бүнләр, әлбәттә, бизим үрәк ағрыларымыздыр. Бу әсәрин тәдриси просесинде башлыча мәсгәдимиз исе онда вәтән, милләт, халг, дәләт һағында дејилиміз ағыллы, тутарлы фикирләри өн плана чәкемлә көңчләримизин вәтәнпәрвәрлик һисслерини зәнкүнләшdirмәк, күчләндирмәкдир.

Надир халг үчүн — өлүм, гәтл, га-

рәт, фачиә демәк иди. О, һәтта оғлuna — Рзагулуја да ез тәрбијесини ашыламышды. Рзагулу соң бејүк һәjәчанла атасының һөвбәти сәфәрдән гәйтмасыны қөзләјири; атасы ону да һөвбәти сәфәрә — жәни гулдурлуға апарачағына сез вермишдири. һәјат ѡлдашынын, нәчиб бир түрк гызы олан Құлчаһаның јалварышлары мүгабилиндә қозләрini өртмүш Надир дејир: «Сән нә данышырсан, өврәт? һәркән Рзагулуда мәндә олан һүнәр олмаса, она мән оғул демәрәм? Сох әчәб едири ки, индидән тәдарүкүнү қөрүр. Мән атамын јерин тутан кими, о да қәрәк-дири мәним јерими тутсун!...». Беләлеклә, нагис тәрбијә, нагис, башлычасы исе, әчәмийәт үчүн горхулу адамларының мејдана чыкмасына сәбәк олурды.

Ел ағсаггальы, мүдрик бир гоча олан Чавад бачысы оғлунун ахытдығы ганлардан дәһшәтә қәлири, ону доғру јола, вәтәнә, милләтә хидмәт қөстәрмәјә сәсләјири: «...Вәтәнни миз әлдән кедир, зијәрәткаһларымыз, јерләримиз өзкә тајфаларын әлләрин кечир. Миллатимиз құнбәкүн зәлил, мәшәггәтдә булуңур; әкин јох, бичин јох, нечә қәндләрда ачлыг башланыб. Халг чәјирткә кими гырылыр...»

Надир! Дүнҗада ад газанмаг ики јол илә олур: јаманлыгla вә бир да јахшылыгla... Јахшылыгla ад газанмаг һәр шәхсин һүнәри дејири. Јахшылыг едән шәхсин ады наңнан өз сағлығында вә һәтта өләндән соңра да дилләрдә зикр олуныр.

...Рәвадырмы ки, инсан билә-били көзәл сиғәтләрини пуч өдиб, јаман сиғәтләри гәбул өдә?

...Ахыр сөзүм будур ки, ...фикрини, зикрини, күчүнү сәрф өдәсән милләт вә вәтән јолунда. Бизим атадан, бабадан галан јерләримизи дүшмәнин әлиндән гурттар, гојма зијәрәткаһларымыз гејри тајфаларын әлиндә гала».

Бурада Чавадын үрәк сәзләрини, гәләләнген сөзләрини, вәтәнен соңсуз мәнәббәтдән дөған һынчыртысыны, гејрәт һиссеси, дүшмәнә нифрәтини габарыг чатдырырам. Әлавә едирем ки, бу сәзләр бу күн бизим һәр биримиз үчүн дөйүш чагырышыдыр.

Дүшмән ајаглары алтында инләјен торпагларымыз, дашы даш үстә галмајан әсир рајонларымыз, ишкенчә вә һәгарәт, тәһир вә алчалмалара мә'рүз галан вәтән өвладлары — әсирилкәдә чан верән сојдашларымыз бизи интигама, әбәди гәлебәјә, соң «олум, ja өлүм!» савашына сәсләјири.. Бурада Чавадын мүдрик чүмләләрни бир даһа хатырладыр, дүшмәнә нифрәт һиссеси қүчләндирмәрим: «Дағылмыш вәтән јурду итмиш, аһ-зары үрәк дағлајан милләт сәнин кими бир аслан қөзлә-ир. Дурма, өглүм!».

Бәли, ағсаггальы сезүнү ешиштәк бизим милләтин ганына ишләмишдири. Одур ки, Надир дә бу гејрәти ел ағсаггальының сезләрини ешидири, гәбул өдири: «Дајы! Сәнин сезләрин мәни аյләтды... бундан соңра вәтәнин фикринде олмалыјам!.. Бу гылының вәтәнин јолунда ишләнәчек-ди!».

Надир оғлuna да белә нәсиһет вәрир: «Инсан қәрәк ағлы илә, јахшылыгla ад чыхартсын. Мән дүз јолдан азмыш имишәм. Бундан соңра гылыныңын аңчаг вәтән јолунда чыхарт. Оғлум, дүшмәнләр вәтәнни мизи тармар едиirlәр, мүгеддәс јерләримизи әлдән алышлар... Вәтәнә көмәк өдәк, белә бир јолда ад чыхартмаг бејүк сәадәтдири!».

Бурада шакирдләрә хатырладырыг ки, Гарабағ дөյүшләриндә җүзләрлә гејрәти вәтән өвладлары мәһз бу амал уғрунда әһнидилек зирвасына ѹуксәлдилер. Сиз дә һәр ан бу јолун јолчусу олмаға өзүнүзү сәфәрбәр етмәлисизин.

Әсәрдә Надирин һәрби јүрүшләри, гәләбә мүждәләри халғы үрәк-дән сезвандирир: «Хош о милләтин һалына ки, Надир кими көмәji вар! Хош о гошунун һалына ки, Надир кими сәрдары вар!!!».

Әсәрдә Надир гәһрәман бир сәркәрдә, әдаләтли бир шаһ, ағыллы бир сијасәтчи кими тәсвир едиши. Сисиан еличисине Надирин вердири чаваб онун һөрмәтини даһа да артырыр: «...Көрүнүр халтыныз зәрбидәстими көрмәјиб, јохса бу тәклифләри мәнә етмәзди. Инсафдырмы ки, ата-бабамыздан галан јерләри аласыныз, мүгеддәс јерләримизи гәрәт едәсиниз вә бизим гүввәмиз

ола-ола сизин хејринизә олан шәрт-ләри гәбул өдәк? ...Ханыныз ики саатадәк Хорасаның гәләсіни көрәк азад етсін! Вә илла бу күн шәхәри алт-уста чевирмәк, аналары баласыз, балалары анасыз гојмаг мәним борчум олсун! Инди бујурун!».

Шакирдләрин вәтәнпәрвәрлик дүйүларының даһа да аловландыраг, онлары да дүшмәнә нифрәт һиссеси қүчләндирмәк үчүн Надирин шәхси шүчаэтинин, әсүрлүгүн вә горхмазлығының тәсвири ила бағлы мәғамларын үзәрindә, хүсусида дајаңырам.

«Фикримдә вәтәнә рөвнәг вермәкдән, ону дүшмәнин зүлмүндән, мәшәггәтиндән гурттармадан башга бир шеј јохдур!» кими чүмләләри мәтнән сечдирир, тәһлилдә онлары хатырлатмасы тәләб өдирмә.

Вәтәнин тәрәггиси уғрунда чарпышан Надирин тахтына көз дикен хәинләр да тапылыр. Сарајлара хас олан һакимијәт чәкишмәләри Надирин дә сәлтәнәтиндән јан кечмир. Іекәнә баласы Рзагулу бу хәјәнатин гурбаны олур; дүнија ишығындан һәмишәлик мәһрүм олур. Соң нәтижә Надирин өзү дә хайнинесинә гәтла јетирилир.

Шакирдләрә изаһ өдири ки, Надир шаһын өлүмүндән соңра башыбәлалы мәмләкәтимиз јени бир мүсебәтлә үзләшири: Азәрбајҹан хәнәданы парчаланараг ханлыглары бөлүнүр. Вә... бизим букунку фачиәләримизи јени бүнөврә гојулур. Ирәван ханлығы, Гарабағ ханлығы вә дикәр тарихи торпагларымыз яваши-јаваш әлдән кедир. Әсәрдин тәһлилинә һәср өдилен соңнанча дәрс саатында шакирдләр мәним јекун сезүмү сәмимијәтле, һәjәчанла динләйрләр: Инди, ей миллатимин көнчөвәтләр! Өзүнүзү дәрк един, фачиәләримизи дәриндән анлајын. Әзәли торпагларымызын бүтөвлүјү вә әбәди Гәләбә уғрунда мұбаризәләре өзүнүзү һаңырлајын, гәлбиниздә аңчаг бир сөзкәрәни атәши бәрг вұрсун — Вәтән сезвасы! Үрәиниздә бир ешгин симфонијасы сәсләнсін — Вәтән ешги! Қөнлүнүзә бир мәнәббәт ри-шәләнсін — Вәтән мәнәббәті!!!

АЗЭРБАЙЧАН ДИЛИ ТӘ'ЛИМИ МӘЗМУНУНА ДАИР ҮЧ МӘСӘЛӘ БАРӘДӘ

Әнвәр АББАСОВ,

Азәрбајҹан ЕТПЕИ-нин ше'бе
мүдүри, педагоги елмләр
номизәди.

Тәчрүбә көстәрир ки, тәһисил мәзмуну на гәдәр јениләшdirilсe дә, ҹемијјәтин инкислык онун үзәрине вахташыры гајытмаг, артыг актүаллығыны итирмиш вә јениләшdirilmәсine ҹетијача дујулан мәсәләләри бир даһа өјрәнмәк зәрүрәтини докуур. Бу бахымдан Азәрбајҹан дили тә'лимiminin мәзмунунда һәлл едилмәли мәсәләләр чохдур. Ислahat програмынын һәјата кечирилдији һазыркы шәраитдә һәмин мәсәләләрин үмумтәһисл мәсәди бахымындан чидди олдуғуны вә онларын берәсиндә дүшүнмәјин вачибијини нәзәрә алараг бу мәгаләдә ашағыдақы мұлаһизәләри сөјләмәји лазыым билдик.

Биринчи. Мә'лум олдуғу кими, Азәрбајҹан дилиндән систематик курс V синифдән башлајараг тәдрис олунур. Програмдакы бүтүн материалларын хәтти принципе әасасланмагла дүзүлмәси орадаки материалларын жүксөлән хәтт үзәр ардычыллыгына сыраланмасына шешәйт жарадыр. Она көрә да V синифдә фонетика, лексиколокија, фразеологија, сөз жарадычылығы, морфологија (исим, сифат, сај, әвәзлик), VI синифдә морфологија (фе'л, гошма, бағлајычы, әдат, модал сөзләр, нода), VII синифдә синтаксис (сада чүмла синтаксиси), VIII синифдә синтаксис (мүрәккәб чүмлә синтаксиси) өјрәдилir. Бу ардычыллыгы дилчилек анлајышларынын синтактик әасасда өјрәдилмәси имканладыны минимума ендир. Мәнтиги олараг фәндахили, бөлмәләрарасы әлагәләрдән истифада олунмасы өтималы азалып. Бу иш јаңызы мүәллимләrin шәхси тәшеббүсү несабына јеринә јетирилир. Бундан әлавә, Азәрбајҹан дили тә'лимiminin нәзәри аспекте гүввәтләнмиш олур. Нәтижә ө'тибарила практик мәсәдин һәјата кечирилмәси бахымын-

дан онун тәдريسindә чатышмазлыгы лар јарапыр.

Азәрбајҹан дили тә'лимiminde бу ҹемијјәтин арадан галдырылмасы учун илк неебәдә онун синтактик әасасда өјрәдилмәсine имканларыны кенишләндирмәк вачибидир. Бу, дил тә'лимiminin өз дахили мәнтigindән дөған тәбии бир зәрүрәтдир. Чунки бүтүн анлајышлар, изаһлар әасас синтактик вакидләrin васитасына верилир. Бир һаңда ки, фикирләр чүмләләрлә чатдырыллыр, демәли, чүмлә һағғында вә еләчә де бә'зи синтактик анилајышлар барәдә илkin тәсәввүрләrin жарадылмасы ҹетијача гачылмaz зәрүрат кими мејдана чыхы.

Һәлә 70-чи илләrin өvvәлләrinde јени програма кечәркәn Азәрбајҹан дили тәдريسindән дахили мәнтigindән дөған бу мүһүм мәсәла диггәт мәркәзindә дајанмышдыр: V синифdә «Фонетика» һәбесindән өзвә «Синтаксис» курсу дахил едилмәшир.

Мә'лумдур ки, синтаксис ибтидаи синифләрдә дә тәдريس олунур. Даһа конкрет десәк, «Ибтидаи синифләрдә бүтөвлүкдә синтаксис дејил, онун элементләri өјрәдилir» (J. Ш. Кәrimov, «Ибтидаи синифләrдә ана дилинин тәдриси методикасы», «Маариф», Б. 1997, сәh. 315). Бу, шакирдләrдә синтаксисә даир мүәjjen ибтидаи тәсәввүрләr формалашдыраса да, V синифdәn e'тибарәn систематик курсу өјрәтмәк учун зәmin ролуну ојнаja билмир. Бу бошлуғу мәhәz синтаксисә даир бүтөв курс бою шакирдләrә растлашашаглары өн зәрури синтактик билик, бачарыг вә вәрдишләri ашыламагла дoldurmag мүмкүн олар.

Одур ки, «Ибтидаи синтаксис курсу» адландырылан һәmin материал 30 илә јаҳын бир дөвр өрзиндә мүһүм практик ҹемијјәtә mалик материал кими програма вә дәрслик-

ләrdә өзүнә јер тутмушdu. Ибтидаи синтаксис курсунун лингводидактик проблемләri тәдигигат објектине чеврилмиш, методист алимләrimiz тәrәfinindәn өјrәnilmishdir. Узун иллик тәчрүбә просесindә ibтидаи синтаксис курсунун нәzәri-metodik ҹемијјәtindәn сәhət ачылыш, онун систематик Азәрбајҹан дили курсундакы јери вә ролу ҳүсуси олараг гејд едилmishdir.

Нәzәrә алмаг лазымдыр ки, ibтидаи синтаксис курсу бир нечә ҹеhәtдәn Азәрбајҹан дили тәdريسindәn сәmәrәlijiyinә мүсбәт тә'cir көstәriр.

1. Шакирдләr дурғу ишарәләri нә aid мұвағif бачарыglarы өзвәлчәdәn мәнимsөj билиrlәr.

2. Морфология анлајышларын синтактик әасасда өјrәdilmәsine имкан jаraныr.

3. Шакирдләrin VII—VIII синифlәrдә өјrәnәmәkler «Синтаксис» бәhсi үчүн зәmin һазырланыr.

Бүтүн бунлар ibтидаи синтаксис курсунун V синифdәn програмына кәтирилмәsi вә онун ibтидаи мәрhәla ilә ilә әасас мәrhәla арасында шакирдләrә өјrәdilmәsine вачиблиjini kөstәriр.

Иккىнчи. Орта үмумtәhисл мәktәbinin иккىнчи мәrhәlesi әасас тәhсил адланыr. Бу мәrhәla dә өzүnәmäxüs мәzмuna малик олмагла дикәrlәrinindәn фәргlәnir вә өzhata etdiyin fәnlәr гаршысыnda өzүnүn mәgsәd вә wәzifelәri бахымдан мүәjjen tәleblәr gojür. Bu tәleblәr шакирdләrә өn вачиб һәjati bилиk, бачарыg вә вәrдишlәr vermәk бахымыndan sәcijjәvi ҳүsүsijjәtләri ilә sechiliр. Azәrbaјҹan dili bu fәnlәrin iчарисindә ҳүsүsi олaraq dигgәti чәlb edir. O, bir fәnn olmagdan әlavә, tә'lim dili kimi шакирdләrin nәhnik mәktәb һәjatiyinda, ejni заманда bүtөv fәaliyjätindә өn мүһүm үnsijjәt vasitәsi ролуну oјnaјip. Bүtүn бунлara бахмайшар. һазырда Azәrbaјҹan dili tә'limiminin мәzмuna елә gүruлmушdур ки, шакирdләr әасас tәhсil mәrhәlini баша vүrmamыш VIII синифdә Azәrbaјҹan diliндәn систематик курсу тәmamlamalы вә онунla vidalaşmalы olurlar. Belәliklә, diliнin achar ролуну oјnaјan вә

praktik nitig vәrdiшlәrinin формалашдырылмасында ҳүsүsi ҹәhәmijjät kәsib eðen grammatik anlaјышlарын bачарыg вә vәrdiшlәr формасына salыnarag мәhкәmәn-diрилмәsi imkanlары zәiflәjir.

Әsas tәhсil IX sinifdә bаша chatdygыndan шакирdләr Azәrbaјҹan diliндәn sistematisk kursa daир әldә etdiklәri bilik, bачарыg вә vәrdiшlәr үzәr өbir il sonra imtahan vәrmәli olurlar.

Tәchrүbәlәr kөstәriр kи, bela bir ziddijjätin олmasы шакирdләrin Azәrbaјҹan dili үzәr тә'lim muwaffaqijjätinе mәnfi tә'cir kөstәriр. Onlarыn mәnimsөmish oлдuglary bилиklerin, elәchә dә nitig vәrdiшlәrinin daһa дүзкүn вә objektiv giymәtләndirilmәsinde chatinliklәr jaрапыr. Orta tәhсili bаша vүrdugdan sonra alı mәktәbә gәbul заманы шакирdләrin bir daһa test formasynda olan grammatic tапшырылгар системи ilә rastlashmalary onlaryn bu bилиk, bачарыg вә vәrdiшlәrә daһa jaхыndan jиjәlәnmәlәrini tәlәb edir.

Burada ilkin wәziifa mәktәb kursunun tә'lim ҹәhәmijjätini artyr-magdan ibarәtdir. Bunuñ үчүn онун praktik istigamati kүchlendirmәk, nәzәrdә tutulmuş anlaјышlaryn funksional jolla verilmәsi imkanlaryni keniшlәndirmәk lazымдыr.

Әn bашlyчасы sistematisk kursun dәrdә ilдә dejil, besh il mүddәtinde өјrәdilmәsi strategi biр xәtt kими nәzәrdә tutulmalaydyr. Kursun bаша chatmasы tәhсil mәrhәla-sinin tamamlamasы ilә үst-үstә dүshmәlidir.

Yүchүnчүsү. 1993-чү ilдәn e'тиbarәn Azәrbaјҹan dili tә'limi sisteminе jени bir kursun әlavә olunmasys мүһүm ҹәhәmijjätә mалиk hадисе kими gej'd olunur. Ҳүsүsila umumi dилчилек, nitig mәdәniyjät вә uslubijjat masәlәlәrinin programlarda өzүnә јer тутmasы вә шакирdләrә chatdyrylmасынын ҹәhәmijjätindә danışshыlyr.

Dögrudan da, шакирdләrin lingwistik тәfakkүrүnun formalashdyrlmasynыn мүһүm vasitәsi kими chыхыш eden umumi dилчилек masә-

ләләрі өзвелчедән дилчилијә вид
әлдә олумыш биликләрә әсаслан-
магла ону мәһкәмләндирүр, тамам-
лама мөвгејінде чыхыш едир. Ушаг-
лар дилин мәнижіті, мейдана көлма-
си, инкишафы, еләө дә мүһүм үн-
сижітт өасителәриндән бири кими
јазынын нөвләри. онларын әһәмиј-
јәти вә саир мә'лumatлары өјрән-
мәкә дилин ичтимай һадисә кими
хүсусијәтләрин даһа яхындан бә-
ләд олур, онун әлеммәйтәкни ролу-
нан дәриндән дәрк едирләр. Әдәби
дил, онун үслублары һаггында өв-
вәлчедән практик шәкилдә мәним-
сәдикләрini вә нәзәри үмүмиләш-
дирмәләр јолу илә мәһкәмләнді-
рәрек система салырлар. Үслубла-
рын бирләшмә вә аյрылма өзөт-
ләрини өјрәнирләр.

Бұтүн бунларла жаңашы, бә'зи мұ-
баһисөли мәсәләләрін олдуғу да
геид едилмәлидір.

Бу мәсәләләрдән бирى IX—XI си-
нифләрдә Азәрбајҹан дили курсу-
нун нечә адландырылмасы илә ба-
лыдыр. Бә’зи мүтәхәсисләр һәмин
курсун систематик курсдан нисбә-
тән фәргләндүйини, әввәлчәдән еј-
рәниләнләри үмумиләшdirмәк ва
системе салмаг баҳымындан өзүн-
мәхсүслүгүнүң асас көтүрәрек, оны
хүсуси курс адландырылар.

Дикәләрләри исәп курсун орта үммәттәңисл системиндәки мөвгәйни вә ролуну нәзәрә алараг она Азәрбајҹан дилиндән систематик курсун бир һиссәси кими јанашыр, мәзмұннудақы материаллары әввәлки мәрһәләнин әһәмијәтли давамы кими гијметләндирилрәр.

Нәр ики фикрин ирәли сүрүлмәсінә әсас вардыр. Мөвчүд вәзијәтдән ирәли кәлән һәмин гијмәтлендирмәләрдә објективлик Азәрбајҹан дилинин һазырык мәзмунда ејәрәдилмәсі илә бағылдырып. Ләkin нәзәрә алынмалыдыр ки, хусуси курс елмин мүәјјән конкрет саһәсиәтә иайд олмага шакирдләrin билликләрini дәринләшdirмәк, бача-рыг вә вәрдишләрini мәһkемләндирмәк мәгсәди күдадујүндән орта үмумтәһис мәктәбинин программа на әлавә олараq тәд里斯 едилir. Бәзән дә онлар факультатив курсларда, груп вә дернәк мәшгүлләрләrinde аларадырып. Она кера да хусуси

курс анлајышындан истифадә ет-
мәклә Азәрбајҹан дили тәһсилиниң
сонунчы мәрһәләсини гүјмәтләндир-
мәк елми-методики ҹәһәтдән јан-
лыш һесаб олунур.

Еләкә дә IX—XI синифләр үчүн программатикалык курсын бир һиссәси кими дә баһмаг олмаз. Систематик курс орта тәһсилдөн иккинчи мәрғәләсендә баша чатдырылып. Ве өзүндә дил та'лими баҳымындан һөлледици һесаб едилән ән мүһим лингвистик анлајышлары үмумиләшdirip. Бу курс биткинилий илә сечилир. Онуң мәзгүртүүсүнүндөккөн анылайышлар нәзәри практик чөһөтдөн фаядалылыгынан көрөп узун илләрин сынағындан көз чөрәк өзүнү тәсдиғләмиш материаллар кими әһәмийјәт кәсб едир.

IX—XI синифләрдә тәдрис олунан материаллар әvvәлкүләри мүәјжәр мә'нада давам етдирмәк вә үмуми-ләшдирмәк бахышындан әһәмијәт јетә маликдир. О, эслиндә орта тәһсил мәрхәләсінин мәзмұнна да хил олан материал кими сәчиijәви хүсусијәтләр дашиýыр. Лакин инди онун IX синифдә, јә'ни икінчи мәрхәләнин соң синфиндән башлајараг учунчү мәрхәләдә давам етмәсіні, мәнтиги ҹәһәтдән дүзкүн несаң етмәк олмаз. Одур ки, Азәрбајҹан динде тә'лими мәзмұнун орта үмумтәһисил мәктәбинин мәрхәләләри үзрәл (I—IV синифләр — ибтидаи, V—IX синифләр — әсас, X—XI синифләр — орта тәһсил) гурулмасы зәруратиден ирәли кәлән бир вәзиға кими белә бир уйғунсузылуғы арадан галдырылмасы вашиб проблем кими һәлл едилмәлидир.

Нәһәјәт, јұхары синиғлардә Азәрбайжан дили тә'лим минин даһа соң нәзәри истиғаматтә гүрулмасы курсын мәзмұнундақы әдәби дил, нитека мәдәнијети, үслубијат кими практик дилчилије айд материаларының характеристикаларында илә зиддијеттә тәшкил едір. Шакирлар белә дил материалларыны практик дил нұмұнәләри үзәринде мұшақнада апармайды, ишләмәккә мәнимсәмәлидирләр. Онларын тә'лим жөстәрічиси әдәбият дилин үслубларында көз алған нитиг (жазылы вә шифаһи) нұмајыш етдира билмәләре олмалысыдыр.

Бундан әlavә, ашағы синиғләрдә

өүрнендикләри фонетик, лексик, фразеологи, грамматик вә с. материалларла бағыт билдир, бачарын вә вәрдишләри тәкърламалы, мәһәкәмләндирмәли вә гисмән нигит мәденийәти, үслублар зәмининдә кешнишләндирмәлидирләр. Элбәттә бу вәзиғәнин јеринә јетирилмәс үчүн илким оларaq орта тәһилим мәмәнуның көтирилән вә өз дәврүннә дә эвәсиз рола малик олан IX—ХI синифләр үчүн Азәрбајҹан дили дарсلىкләри јенидән нәээрдән кешчирилмәлидир. Соң једдил иле яхьасы бир дәврдә өзүнү дөгрүлтмайлан вә практик әһәмийәти олмајан материяллар чыхарылмалы, системати-

курсла бағылыштың күчләндирilmә-
лидир.

Лидир.
Азәрбайҹан дилинин ана дили, дөвләт дили кими функцијаларының көнчыгышында да даһа сәмәрәли формада өјрәдилмәси үчүн илк нөвбәде онун мұхтарлық мәрхәләләр үзәре мүжійнән шыдирмалы мәзмұнуң үшінде вайнаштырылған жаңашылмалысыдан: I—IV, V—IX, X—XI синиғләрде Азәрбайҹан дили үзәре материалларын концентрик бағылышы: онларын бириңиң дикәрини давам еттири-мәк, тамамламаг бахымындан эла-гәлилии, нитк инкишафы бахымындан практик дәјәрлилии нәзара альянмалыдыры.

ВАТАНПАРВАРЛИК ТЭРБИЙЭСИНДЭ ЭДЭБИЙЛЯТЫН РОЛУ

Әдилә РӘНІМОВА

Губа рајону, Мұбариз Абдуллаев
адына Гамғам кәнд орта мектебинің
мұаллими.

Мұстәгиллијини өзінліккә әлдә едән вәтәнимизә садиг, оның сөзін, онун азадлығы жоулунда һәр мәһрий жәтә дәзмәжә назыр олан көңчләрен тәрбије едилмәсі бу күн чәмијітимизин мүхым, бәлкә дә, биринчи вәзиғасынан. Бу вәзиғаның үғурлу һәлли мәктәбдә тә'лим-тәрбијә ишинин неңе гүрулмасындан соң асыльдыр. Вәтәнпәрвәрлик тәрбијасы бүтүн фәннәрден дәрс дејектен мәддилләрпен дилгәт мәркәзинде дајанмалыдыр. Е'тираф едилмәли-дир ки, бу истиғаматта системли вә мәзмұнлу иш апарылмасына әдәбијат тә'лиминде даһа кениш им-кан жарының. Әдәбијатын бир фәннекими тәдрис едилмәжә башландырыбы V синифдән та жуахыры синифләр дә дахил олмагла, мұбаһисесиз демәк олар ки, бүтүн мәвзуларын өјрәндилемсіндә вәтәнпәрвәрлик тәрбијәсінин формалашдырылмасы үзэрे иш апармаг мүмкүн ша вачибидир. Фолклор нұмынәләринин кесниш тәдрис едилди жи V синифда

мұдрикләримизин вәтәнлә бағыл
һүкмәтли көламларының үзәринде
әтрафлы дајаңылмалыдыр. «Дөгма
јурд ширин олар», «Жүрдун сојуғу
чан үшүтмәз», «Вәтәнә көлдім, има-
на көлдім», кими атап сөзләрі
вәтәнин мүгеддәслийини, улвили-
ни ifадә еидірсә, вәтән торпағының
құлунун, бәнөвшәсинин әтри ана-
лајласы илә ушагларын руһуна һоп-
дуруулур:

Лај,лај дејим һәмишә,
Тахтын олсун көј мешә.
Јорғанында күл битсин,
Jaстығында бәнөвшә.

как жарылар. Осозуулар, бир фем-
кими тәдприс едилмәја башландыры
V синифдән та јухары синифләр дә
дахил олмагла, мүбәһисәсиз демәк
олар ки, бүтүн мөвзуларын өјрә-
дилмәсindә вәтәнпәрвәрлик тәр-
бијасын формалаштырылмасы
үзрә иш апармаг мүмкүн вә вациб-
дир. Фолклор нуманаләринин ке-
ниш тәдприс едилдији V синифда

Лај, лај әмәјим бала,
Дузум, чөрәјим бала.
Көзләрәм бејүјәсән,
Көрүм көмәјин, бала.

Лајлаларла ана дилинин ширинлиji иңпур көрпәнин ганына. Көрпә бејүйр, боја-баша чатыр, мәктәбә кедир, әдәбијат дәрслүйини ачыр, анасындан ештиди лајланы охујур. Артыг V синиф шакирди мүәллимин шәрһи илә дәрк едир ки, лајлаларда ифадә олунан вәтән мәһәббәти анаяга мәһәббәтән дөгүр. Ана, вәтән кәлмәләрина јашашы дурур, гоша чәкилир.

Синифдән синфа кечдикчә Азәрбајҹанын шанлы тарихи, улуларның дөгәнән дилләринин азалмајан мәһәббәти шифаһи халг әдәбијатын нұмұнәләринин көмәји илә шакирдин гәлбинә јол тапыр.

VII синифдә Сары Ашығын:

Мән ашиг, дилим-дилим,
Говун кәс дилим-дилим.
Әз дилимдән дөнмәрәм,
Догрансам, дилим-дилим.

Мисралары илә дөгәнә дила мәһәббәти даһа да артырыр. Шакирд мүәллимин шәрһи илә анлајыр ки, бу дилин башы үзәринде заман-заман гара буудлар ојнаса да, халымызы, һәгиги сәнат фәдайләримиз ону јашатмыш, соңракы нәсиllәре әманәт етмишләр.

Гәһрәман сәркөрдә, шималдан чануба бејүк бир дәвләт гуручусу, ити гәләм сәниби, Азәрбајҹан дилини дәвләт дили сәвијәсинә јүк-сәлән көркәмли дәвләт хадими Шәһ Исмаїл Хәтајинин васијәттөн шакирларни Вәтәни севмәје ҹагырыр: «Әрәнләримиз бизә үч әманәт гојуб кетмишләр: дилимиз, гәрәтимиз, бир дә торпагымыз. Чан сизин, чан онлар әманәт». Бејүк вәтәнпәрвәр, сөз серрафы нечә да һәссаслыгы дујуб: дилинин гәдрини билмәјәндә гејрәт олмаз, торпагымызы (вәтәни) горумажынын на гејрәти, нә дили олар...

Бәли, әкәр дилимизи севдирә билириксә, демәли, вәтәнин гәрәтити чакән, онун дар күнүндә чанындан кечмәјә һазыр олан вәтәндәшләр ятишдирә билирик. Бу баһым-

дан, тәкчә әдәбијат дәрсләринде дејил, Азәрбајҹан дили дәрсләрингә дә мәгсәдіңен иш апармаға чалышырам. Бүнүн үчүн «Дил — Вәтәндир», «Ана дилим — ширин дилим», «Мәним дилим Азәрбајҹанымын дилидир» мәвзуларында өйрәдичи иншалар яздырыр, шакирларин әлавә әдәбијат охумаларына, мәлumatларыны зәңкинләштирмәләrinе наил олурام.

Ортаг түрк дастанларынын, гәдим түрк язылы абыдәләри һагындақы мәлumatларын мәнимисәди мәсендә сој көкүмүзүн улупуғуны, мүдриклијини өн плана чәкирәм.

Вәтәнпәрвәрлик мотивләри илә зәңкин олан Орхон-Јенисеj ады илә таңынан Қейтүри китабәләри шакирларин мә'нәви тәрbiјәsinde әһәмијәтли рол ојнајыр. Чунки ондакы «Еј түрк миләти! Пешман ол вә өзүнә гајыт! Сән өзүнә гајыданда даһа бејүк олурсан» сөзләри бу күн үчүн дә сәчијәвидир. Бу сөзләрләр санкы улу бабаларымыз үзләрини биза тутуб мәнлијимизи, милли ләјгәтимизи горумага, дүшмән тапдағына чеврилмиш торпагларымызы кери алмаға ҹагырылар.

Вәтәнә мәһәббәт халымызын тарихи мәдәнијәт гајнагларындан бири олан, 1300 илийини гејд етдијимиз «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларында да мүһүм яр тутур. Оғуз гәбильәринин јаделли ишғалчыларга гаршы апардығы биркә мүбариәзән бејс едән дастан вәтәндәш сәдагәттөн ән јүксәк нұмұнасыдир. Бојлардакы гәһрәманлығы, елин, обанын үмуми ишине сәдагәт вәтәнә мәһәббәтән дөгүр. Дөгма жүрдү горумаг наимине һәр чүр фәдакарлыға һазыр олан оғуз икидләрине Дәдә Горгуд ад гојур. Шакирларе чатдырылыр ки, Дәдә Горгуд түрк милләтинин мә'нәви-әхлаги көйфијәтләринин тәмсилчисидир. Гопуз чалып бој бојлајан, сој сојлајан Дәдә Горгуд һәм дә һәр чүр фәлакәтин гаршысыны алмаға чалышан ел ағсагалыдьыр. О, түрк халгларынын мүдриклик рәмзи-дир.

Шакирларин вәтәнпәрвәрлик тәрbiјәsinde тарихи гәһрәманлыг дастанларындан бири олан «Корог-

лу» епосу да хүсуси әһәмијәт кәсб едир. Чәnlibел торпагына, Гоша-булаг сујуна тапынан Короглуның икидлиji халгына, торпагына баг-лылығындан ирәли кәлир. Көч едән дурналардан «Бизим елләр јеринәмәк!» — соран Короглуңа ятишдирән елдир. Әтрафына топладыгы икидләр дә халынын сај-сечма оғул вә гызларыдыр. Бу икидләр Короглунын:

Нојду, дәлиләрим, нојду,
Атылын дүшмән үстүнә!

— нә'рәсинә chanla-башла һај ве-
рир, дүшмән үстүнә биркә кедир-
ләр. Короглу дәлиләринин белә
бириji вәтәндәш бириji нұмұна-
сidiри.

Әдәбијатының бир мә'чүзә
дүнjasы да вар: Низами Қәнәви...
Низаминин һәкмәт ҳәзинәси шакирларин һәртәрәфли инкишафы
үчүн мүһүм әһәмијәтә маликдир.
Онү әсәрләрини тәдриjs едәркән
вәтәнпәрвәрлик мотивләри үза-
ринде хүсуси иш апарылар. Вәтән-
пәрвәр шайрин «Искәндәрнамә»
поемасында јаратдыры Бәрдә һәкм-
дары, ағыллы, намуслу, товуз ки-
ми қозәл, аңу кими чевик, әфсанә-
ви азәрбајҹанлы гызы Нұшабә һаг-
гында әтрафыл сеңбәт ачырам. Нұ-
шабә ағыллы тәдбиirlәри илә дүн-
janы фәтһ едән Искәндәри белә һej-
рәтә кәтирир. Бу ҹесур гадын яри
кәләндә бејүк фатеһ мәјдан оху-
јур:

Еркәк тинәтиjәм, олсам да гадын,
Нәр иши бәллидир мәнә дүнjanын.
Мән дә бир асланам, дүшүнсән
бир аз,
Асланын еркәji, дишиси олмаз.

Поемада вахтилә гадынларын
идарә етдији һәрүм адланан қозәл
Бәрдә шәһәри Низаминин гәләмилә
елә бил дил ачыб данышыр:

Бәрдә җә көзәлдир, нечә
гәшәнкәдир,
Јазы да, гышы да күлдүр,
Чичәкәдир.

— дејән шаири Бәрдәнин һазыркы ачыначаглы вәзијәти дүшүндүрүр, вәтәнин позулмуш ҹәлалынын гајтарылмасыны арзулајыр. Шакирләрә чатдырырам ки, көзәл, күллучиҹекли, индисе јетим Гарабагызынын позулмуш ҹәлалынын өзүнә гајтарылачағы күнү көрмәк би-
зим бу күн ән бејүк арзумуздур.

Тәдриjs просесинде вәтәнә мәһәббәт ашылајан ајры-ајры мисраларын үзәринде дә иш апармағы унтурум. Бу баһымдан A. Сәһиетин «Вәтән» ше'ринин үзәринде хүсуси да-
жынырам:

Әләрәм, әлдән әкәр кетсә вәтән;
Вәтәним верди мәнә нану нәмәк,
Вәтәни, мәнчә, унтумаг нә демәк!
Вәтәни севмәјән инсан олмаз,
Олса, ол шәхсәдә виҹдан олмаз.

— мисраларында дәрин мә'наны шәрһ етмәкә вәтәнин мүгәддәсли-
җине бир даһа шакирларин нәзәри-
на чатдырырам.

Жуары синифләрдә өјрәдилән M. Ф. Ахундзадәнин, С. Э. Ширван-
нин, М. Э. Сабирин, Ч. Мәммәдгу-
лузадәнин, Алмаз Илдырымын, Э. Җавадын, Р. Рзанын, С. Рустемин, С.
Вурғунун, М. Аразын вә дикәр сә-
нәткарларын әсәрләринин тәдриjs
вәтәнпәрвәрлик тәрbiјәси учүн ке-
ниш имкәнләр ачыр. Бу сәнат кори-
фејләринин һәр биринин вәтәнпәр-
вәрликдән сөз ачан әсәрләри ба-
радә данышаркән мүәллифләрин
вә онларын јаратдыглары образла-
рын вәтәндәшлүг гејрәтини бу кү-
нүмүзлә өләгәләндирip, «Вәтән» де-
јәрәк өзләрини танкын алтына атан,
бош әллә күллә габағына кедән, ана
торпагы өз ганлары илә суваран мә-
зунларымыз—Мубаризи, Мунасиби,
Азады, Ханлары вә дикәр шәһидлә-
римизи, Милли Гәһрәманларымызы
хатырладырам.

Тәңrubәмдән белә бир натиҹәә
көлмишәм ки, тә'лим материалы
иlse һәјат национальны арасында
сәсләшмәләрин ачыгланмасы бу ис-
тигаметдә апарылан ишин сәмәрә-
лиjiнә әһәмијәтли тә'сир кестэ-
рир.

ДЭРСЛЭРДЭ ТӨ'ЛИМИН ТЕХНИКИ ВАСИТЭЛЭРИНДЭН ИСТИФАДЭ

Саид ГОЧАЈЕВ,
педагоги елмлэр намзэдэ.

Төхсилин мэзмунунун јенилэш-дирилди индикви вахтда тө'лимин техники васитэлэриндэн кенин истифада олунмасынын мүстэсна энхийжтийн вардыр. Сөз юх ки, кечмишидэ мөвчуд олан техники тө'лим васитэлэри көннэлиб сырдан чыхмыш, јенилэри исэ алышмамышдыр. Ишэ мэс'улийжтэл јанашан мүэллимлэр бу васитэлэри ёз гүүвэлэри ила та'мир едир, онлары јараплы ѡала салырлар. Белэлклэ, сэс, екран вэ програмлашдырылмыш тө'лим васитэлэриндэн истифада етмэн јолу ила дил вэ эдэби материалларын мэнимсэнilmэ просеси хөхий тэкиллашдырилж.

Тэчрубы көстэрир ки, тө'лим про-cessindэ техники васитэлэрин тэтбигинин психология вэ педагогжи прин-циплэринин нэээрэ алышмасы чох муһум тэлэб кими ён планда дур-малыдь. Бунсуз тө'лимин техники васитэлэринин ёгиги ролуну там ёсчмд реаллашдырьмаг, онун сэ-мэрэлийндиндэн сэхбэт ачмаг ге-ри-мүмкүндүр.

Таёллил көстэрир ки, тө'лим-тэр-биј просесиндэ техники васитэлэ-рдэн истифада едилмэси ашағыдакы угурлара сэбэб олур:

— тө'лимин ёжанийн јүксәлир;
— чэтин мэнимсэнilmэн материал техники васитэлэрин тэтбиги шэ-раитинде даха яхшы гавранылыр вэ баша дүшүлүр;

— тө'лим просесиндэ шакирдлэ-рэ там вэ дөгиг мэлуматлары чат-дырьмаг үчүн өлвериши шэраит ја-раныр;

— мэнимсэнменин вэ ёрөтменин сүр'этини (темпини) артырыр;

— техники васитэлэрин дүшүнүл-мүш вэ ардычын тэтбиги шэраитин-дэн тэддисин јарадычы методларынын тэтбиги имканларынын кениш-лэндирir.

Тө'лимин техники васитэлэринин систематик тэтбиги тө'лим матери-алларынын шакирдлэрэ изаһ едил-

мэси методикасында мүэйжэн дэји-шикликлэрин едилмэснэ шэраит јарадыр.

Тө'лимин техники васитэлэринин тэтбигинин бир педагоги аспекти дэ-диггэти чэлб едир. Шакирд техники васитэлэрдэн истифада ёз алыш-дыгыч мүэллимин билавасите рэх-берлий олмадан мүстагил билик вэ вэрдишлэрэ јијелэнэр. Ева ве-рилэн тапшырыглары јеринэ јети-рэн шакирд телевизија тамашалара-рина, радио верилишлэринэ вэ диг-кэр сэс-екран васитэлэринэ истинад етмэклэ мүвафиг мэзмунуле материаллары мүвэффэгижтэлэ вэ мүстагил суратдэ мэнимсэж, ёсарин бэ-дий бојаларына, гаһрэмандарын ёс-жатына, шэрлэ-хејирин мүбаризэсни гијмэт верэ билир.

Тө'лимин техники васитэлэринин шакирдийн тө'лим фәалийжтинин ке-дишине дахил едилмэс зэмнинде синиф-дэрс системи тө'лим ишинин тэшилийн јеканэ вэ эвэзолунмаз формасы олраг галмыр. Телевизија тэддис верилишлэр, кинофильм-лэр, сэс јазылмыш чиһазлар — бу-түн бунлар шакирд аудиториасын сај тэркибини кенишлэндир-мојэ вэ лазым кэлдикдэ бир неча паралел синифлары бирлэшдирмэ-жэ шэраит јарадыр. Техники васитэ-лэрин тэтбиги зэмнинде тө'лим материалларынын ёсчмийн мүэй-жэн дэјишикликлэр вэ ихтисарлар апармаг олар. Тө'лим матери-алларында тэсвир вэ мэлумат харак-терли информасијаларын ихтисары тэддис телевизија верилишлэрин-дэн вэ кинофильмлэрдэн алышн об-разлы билклэрэ өвэз едилэ биллэр. Айдын мэсэлэдир ки, бу заман дэрсликлэрэ верилин матери-аллары мухтэлиф техники вэ дигэр характерли васитэлэр топлусунда верилмэс нэээрдэ тутулан тө'лим матери-аллары мүгајисэ едилрэн гарышлашдырылмалы вэ бу зэмнинде тэддис програмларынын тэлэб-

лэри нэээрэ алышмалыдь. Эдэ-бијжат вэ дил дэрсликлэринин эн вачиб вэ ајрылмаз Ѯссесин вал-ларда (пластинкаларда) олан фоножаылар вэ магнитафон лентине ја-зылыш мэлуматлар тэшкил едир. Тэчрубы көстэрир ки, техники васи-тэлэри көмөж илэ эдэби матери-алларын мэнимсэнilmэ просеси-ни дэринлэшдирмэ вэ бу эсасда фикирлэ образы бирлэшдирмэ олар. Лингафон кабинетлэри ана дилинин, о чүмлэдэн харичи диллэ-рин мэнимсэнilmэ просесинин интенсивлэшдирмэ вэ бу просеси-син оптималлашдырылмасы учун сон дэрэч өлверишили зэмнин јарадыр.

Муасир үмумтэхисил системинде техники васитэлэр мэктэбдэ апарлын тө'лим просесинин үзви компонентинэ чөврилшидир. Бу исэ педагогики елминин гарышында аша-шыгады проблемлэри гојур:

1) Јени техники васитэлэрин јарадылмасы принциплэри мүэйжэнлэш-дирмэлидир;

2) Техники васитэлэрин тэтбиги-нин сэмэрэлийн вэ Ѹансы саһэлэр (фэнлэр) учун нэээрдэ тутулдуу өввэлчэдэн айдын олмалыдь.

3) Мэшгэлэлэрин мүхтэлиф фор-маларында тө'лимин техники васи-тэлэриндэн истифада олунмасынын методикалары ишлэнib назырлан-малыдь;

4) Мэктэбин конкрет шэраитине вэ имканларына мүвафиг олраг техники васитэлэрин тэддис просе-

синэ дахил едилмэснин тэшкили формалары ишлэнib назырланма-лалыдь.

Тө'лимин техники васитэлэринин тэтбигинин педагогжи аспектлэри ичэрийнин мүэллимин ролунун дэ-жишилмэснин јенидэн мэ'налан-дышырьлмасы бөйж мараг догуур. Умуми педагогжи мэвгэ белэдир ки, техники васитэлэрин тэтбиги мүэл-лимин тэддисдэ ролуну азалтыр, єксинэ, онун имканларынын даха јарадычы вэ мэсулдада истигамётда реаллашдырылмасы учун өлверишили зэмнин јарадыр. Техники васитэлэр мүэллими бир чох хырда, икинчи дэрэчэли ишлэри јерина јетир-мэктэн азад едир вэ мүэллим эсас вэзифэснин — шакирдлэрэ дэрин билик, бачарыг вэ вэрдишлэр аши-лагам вэзифэснин мүвэффэгижтэлэ хөжата кечирмэл имкани газаны.

Белэлклэ, програм материалла-рынын шакирдлэрэ ашиланмасында өнэмли ёхомийтэ малик олан тө'лимин техники васитэлэринин тэтбигинин психологии, педагогжи вэ методики проблемларинин єж-рэнilmэсэ вэзифэс тэхисил ислара-хатыны хөжата кечирдиймиз муасир дөөрдэ дээ вэ актуаллыгыны сахла-магдадыр. Айры-айры фэнлэр, о чүмлэдэн эдэбијжат вэ дил фэнлэр үзэр тө'лимин техники васитэлэринин биткин елми-методики системин ишлэнib назырланмалыдь.

ОХУЧУЛАРЫН НЭЗЭРИНЭ!

«Азэрбајҹан дили вэ ёдэбијјаты тэддиси» журналынын 1999-чу ил 4-чу сајында кедэн «Нитг мэдэнијэти» бөлмэснин тэддисинде ба'зи ан-лајшларын мэнимсэнilmэс» вэ «Дэрсликлэрэ мүнасибэтий» адлы мэгэлэлээрд IX синифлэр үчүн «Түрк дили» дэрслийнин 1994-чу илдэки чапына аид бир сырь тэнгиди гејдлэр төрөли сүрүлмүшдүр. Дэрслийн 1999-чу ил чапында бу ирад вэ тэклифлэрэн бэ'зилэри нэээрэ алышмалыдь.

44-чу сэнифдэ, 7-чи абзасда X—XI синифлэр үчүн дэрслийн мүэл-лифлэрэ T. Һачыјев вэ Н. Чәфәров... [јазыда сэхвөн Н. Нәчәфов кет-мишдир] охунмалыдь.

ЗЭРФ, ЗЭРФЛИК ВЭ ЗЭРФЛИК БУДАГ ЧҮМЛЭСИ

Фирэнкис БАҒЫРОВА,

Ясамал рајонундакы 20 сајлы
литсеј-мектәбин мүәллими.

Дәрслик мүәллимин дә, шакирдин да әсас истинад нөгтәсидир. Чәтилијә дүшәндә, фикримизи әсас-ландауруммаг истәјәндә дәрслијә мурасиәт едирик. Лакин дәрсликләрдәки бәзи зиддијәтли фикирләр чох вахт бизи чыхылмаз вәзијәтда гојур.

Мә'лумдур ки, морфологи тәһил нитг һиссәләринә көрә апарылыр. Морфологи сувал да нитг һиссәләринә айрылыгда верилән суалдырыр. Йери кәлмишкән, бу мүһүм мәсәлә көһнә VI—VII синиф «АЗәрбајчан дили» дәрслийиндә чох аյдын шәрһ олундуғу һалда, јени дәрслијә салынмајыб (?). Јә'ни, «даш бина, дәмир гапы, тахта гашыг» бирләшмәләриндә «даш», «дәмир», «тахта» сөзләри нечә? суалына чаваб верса да, јенә дә исимдер. Морфологи тәһил заманы биз ону сифатлашмиш (атрибутивләшмиш) исим адландаурырыг. Нең? суалы исә һәмин сөзләре бирләшмә дахилинде верилән синтактик сувалдыр. Јә'ни исимин синтактик вәзифәсиндән ирәли кәлән суалдыр.

V синиф үчүн «АЗәрбајчан дили» дәрслийинин «Сифат» белмәсендә дә (§ 65) сифатин исим кими ишләнә билмәсендән сөһбәт ачылыр. Мә'лум олур ки, «көрә, тох, ач, икид, гоча, кәнч» типли сөзләр үмуми грамматик мә'насына көрә сифат олсалар да, исимсиз ишләндикдә исимләшир (субстантивләшири), нең? суалына чаваб верир. «Тохун ачдан хәбәри олмаз» морфологи тәһил заманы һәмин сөзләри исим јох, исимләшиш сифат адландаурырыг.

«Сај» белмәсендә (§ 73) јенә дә сајын исим кими ишләнә билмәсендән сөһбәт ачылыр. Мә'лум олур ки, сајлар да исимсиз, исмин јеринде ишләндикдә һалланыр, мәнсүбийәт

шәкилчиси гәбул едир, мүйтәда, та-мамлыг олур. Мәс.: 1. Беш (нең?) үч-дән (нәдән?) чохдур. 2. Једдинчиләр (ким?) јарышда галиб кәлдиләр.

Морфологи тәһил заманы «беш, үчдән, једдинчиләр» сөзләрини исим јох, исимләшиш сај адландаурырыг. Лакин VI синиф «АЗәрбајчан дили» дәрслийинде бу әнәнә бирдән-бира позулур. (§ 39). Зәрфин дикәр нитг һиссәләриндән фәргләндириләси белмәсендә гејд олунур ки, «бәзи сөзләр, чүмләдәки јеринде асылы олараг, һәм исим, һәм зәрф; һәм сифәт, һәм зәрф; һәм сај, һәм зәрф ола биләр». Сувал мејдана чыхыр. Мәкәр биз нитг һиссәләрини сөзләрин чүмләдә ишләнә — синтактик вәзифәсине көрәми мүәйјен етмишдик.

Дана сонра гејд олунур ки, «кечә, күндүз, сәһәр, ахшам, јаз, јај» типли заман билдиран исимләр нең? суалына чаваб вердикдә исим, не вахт? суалына чаваб вердикдә зәрф олур. Јенә дә сувал мејдана чыхыр: Бир һалда ки, исим әшյанын адыйны билдирип бир һалда ки, «кечә, күндүз, сәһәр, ахшам» сөзләринин мә'насында әшյалыг анлајышы дејил, заман анлајышы үстүндүр, не үчүн онлары бирдәфәлик зәрф адландаурымаја? Нә үчүн «даш, дәмир, тахта» сөзләри, ишләнә мәгамындан асылы олмајараг, һәмишә исим, «гоча, тох, ач» кими сөзләри һәмишә сифат, «беш, үч, једдинчиләр» сөзләрини һәмишә сај адландаура биләрик, лакин «кечә, күндүз, јаз, јај» типли сөзләри ҝаһ зәрф, ҝаһ исим адландаурымалыјыг?

Енди илә «јахшы, қезәл, ити» сөзләрини ҝаһ сифат, ҝаһ зәрф кими; аз, чох, хејли сөзләрини ҝаһ сај, ҝаһ зәрф кими тәгдим етмәк, онларын синтактик вәзифәсini нәзәрә алмаг

морфологи тәһил гајдастына үйғун көлмир. «Јахшы, қезәл, ити» сөзләриндә һәрәкәтин ичрасыны изаһ етмәк анламы јохдур. һәмин сөзләрдә әламәт, хүсусијәттән анламы күчлүдүр ки, бу да сифате хас хүсусијәттәрdir. Әкәр ишләнә мәгамынын — синтактик вәзифәсini нәзәрә алса («Көзәл гыз көзәл охујурд», һәмин сөзләрин һәм тә'јин, һәм зәрфлик олмасындан сөһбәт кеда биләр. Лакин һәр икى һалда бу сөзләр нитг һиссәсии кими сифаттадир.

«Аз, чох, хејли» сөзләрини дә ишләнә мәгамына көрә зәрфлик адландаура биләрик. Лакин нигит һиссәсии кими онлары сај, јајуд мүвәггәти зәрфләшән сај адландаурылмасы даһа мұнасиб олар.

Н. Туси адына Азәрбајчан Дәвәт Педагоги Университети тәрәфиндән чап олунан «Суаллар вә ҹаваблар» китабында профессор Ә. Әфәндизада «О һәјәчанлы ҝәрунурду» чүмләсинин тәһилинә белә шәрх верир (сәh. 73); «һәјәчанлы, әслинде сифаттадир, чунки -лы» дүзәлтә сифатин формал әламеттадир. Лакин јухарыдағы чүмләдә һәмин сөз зәрфин јеринде ишләниб, мүвәггәти зәрфләшән сөздүр. Чүмлә үзүнә көрә о, тәрзи-һәрәкәт зәрфлийдир.

Беләликлә, исимләр сифатлашди, сифат вә сајлар исимләшди кими, ейни илә, зәрфләр дә исимләшә, һәмчинин сифат вә сајлар мүвәггәти зәрфләшә биләр. Лакин ишләнә мәгамына — синтактик вәзифәсine көрә бир сөзүн ҝаһ исим, ҝаһ зәрф; ҝаһ сифат, ҝаһ зәрф; ҝаһ сај, ҝаһ зәрф адландаурылмасы ейни бир адамын евдә ишдә, гонаглыгда мүхтәлиф адла ҹағырылмасына бәнзәйир вә тәдриසдә долашыглыг жарадыр.

Әкәр диггәтлә јанашсаг, һәмин долашыглығын әсасынын елә нитг һиссәләринин тәснифидә гојулдуғуна да әмин ола биләрик. Узун иләрдир ки, дәрсликләрдә нитг һиссәләринин тәснифатында, ајры-ајры нитг һиссәләринә аид верилмиш гајдаларда «үмуми грамматик мәннән» әсас көтүрүлүр. Айдындыр ки, грамматик мәннән сөзүн һәм морфологи, һәм дә синтактик хүсусијәтләрини әһәтә едир. Елә орадача сөз-

ләрин әшја, әламәт, сај, һәрәкәт билдириләсінә көрә групплара айрылдыры көстәрилүр. Јенә дә сувал мејдана чыхыр: Мәкәр сөзүн әшја, әламәт, һәрәкәт билдириләсінә онун морфологи, јаҳуд синтактик хүсусијәттәринә аид едилә биләрми? Бу ки халис лексик-семантик хүсусијәттадир. Беләликлә, изаһат, мүһакимә езу биз дүз оланы нишан верир. Јә'ни, сөзләр грамматик мә'насына көрә дејил, һәр шејдән әввәл, лексик-семантик мә'насына вә морфологи хүсусијәтләринә көрә билүнрәп. Синтактик хүсусијәттәссе бурауда әсас рол ойнамыр.

Ону да әлавә едим ки, мәрһүм профессор Ф. Зејналов «Түрк дилләринин мүгәјисәли грамматикасы» (1-чи чилд) дәрслийинде бу барәдә кениш шәрх веришидир. Мән фикирләрими онун генаәти ила тамамлагам истәрдим. «Илтисаги дилләрдә нитг һиссәләринин кениш тә'сир даирәсина малик олмасы, һәр бир нитг һиссәсинин истәнилән чүмлә үзүв функциясында чыхыш едә билмә габилийәти онларын чүмләдәки функциясына көра тәсниф олунмасы имканыны мәһдудлашдырыр. Нитг һиссәләрини лексик-семантик вә морфологи әламәтләр зәменинде тәсниф етмәк вә онларын әламәтләрини көстәрмәк мәгәсәдә даһа чох үйғундур» (сәh. 11—12).

Зәрфлик мәсәләси илә бағлы да-ха бир-ики мәтләбә тохунмаг истәрдим. VII—VIII синиф «АЗәрбајчан дили» дәрсликләринин «Зәрфлик» белмәсендә гејд олунур ки, зәрфлик фә'ли хәбәрә аид олдуғда ишин, исими хәбәрә аид олдуғда исә әламәтин мејдана чыхмасынын тәрзини, мигдарыны, заманыны, јерини билдирир. Лакин исми хәбәрә аид олан зәрфлија аид нүмүнәләр јох сәвијәсіндәдир. Шакирдләр иса исими хәбәрә аид олан чүмлә үзүнүн тә'јин, јохса зәрфлик олдуғын аյырд етмәкда чәтиңлик чәкирләр. Гејд олунмалыдыр ки, әкәр исими хәбәрә әшжалыг анлајышына ма-лиkdirsә, ону изаһ едән чүмлә үзүв тә'јиндир.

Мәс.: Арип јахшы оғландыр. Бу исти судур.

Әкәр исими хәбәр, һал вәзијәт,

процес анлајышына маликдирсә, ону изаһ едән чүмлә үзүү зәрфлиkdir. Мәс.: Торпаг од кими (нечә?) исти иди. Ағачын учу бычаг кими (нечә?) ити иди. Бу мәсәләнин «Зәрфлик» бәйсүндә аյданлашдырылмасы бир гәдәр соңра нә дәрәчәдә? суалына чаваб верән зәрфлик бүтән зәрфлиkdir. Мәс.: Сәнүбәр соң дәрәчәдә гәмкин иди.

Лакин нәдәнсә, табели мүрәккәб чүмләләрдә нә дәрәчәдә? суалына чаваб верән будаг чүмлә кәмијјет дејил, тәрзи-һәрәкәт будаг чүмләсинин тәркибине дахил едилиб. Экәр нәзәрә алсаг ки, будаг чүмләнин нөвү баш чүмләдә һансы чүмлә үзүүнү өвөз, яхуд изаһ етмәсindән асылы олараг мүәјжән едилир, о заман белгүнүн бү чүр апарылмасы да тәәччүб вә суал доғурур. «Һава ела исти иди ки, (нә дәрәчәдә?) нәфәс алмаг олмурду. Елә бачарыгсызсан ки, (нә дәрәчәдә?) он саата бир иш көре билмирсән».

Зәннимчә, бу типли чүмләләрин дә елә кәмијјет будаг чүмләләриндә верилмәси даһа мұнасибидир.

ЖЕНИ ПЕДАГОЖИ

ТӘФӘККҮРҮН ИНКИШАФЫНА ДАИР МУЛАҢИЗӘЛӘР

Рә'на ХӘЛИЛОВА,

Ясамал рајонундағы 286 сағты
мәктәбин мүәллими.

Тәһисил мүәјжән заман вә мәкан мигъясында инсанын иштиракы ила баш верән процесидир. Бу процес һәр һансы социал шәраит вә социал мүхитлә баш верир. Инсанын тәһисилләнмәсі үчүн мүхити елә инсан өзү, даһа дәгиг дејисә, тәһисилләндирма ила мәшүғүл оланлар јарадылар.

Тәһисил һуманистләшдирилмәсі тәһисил саһисинде дөвләт сијасетинин өн вачиб принципи кими геид олумушшудур. һуманистләшдирилмә деңгәдә шакирдин лөҗагәти, онун барабәрһүргүлүгү субъект олmasы, шәксүйәт кими јетишмәсинан башшычә амилә чеврилмәсі, педагоги колективин шакирдин мәнафеји әтрапында бирләшмәсі вә с. мәсәләләр, һәм дә онларын һәлли ѡллары нә зәрдә тутуулур. Бу проблемләр жени педагоги тәфәккүрүн формалаш-

масы вә тәтбиғи ила јеринә јетирилә биләр.

Ушагларда илкин јашларында торпаға, вәтәнә, ана дилинә мәһәббәт, адәт-ән-әнәләрә сәдагәт, һәр чүр тәчавүзә, әдаләтсизлијә гаршы барышмазлыг, мәрдлик, доғручулуг кими мәнәви кејфијәтләрин ашыланымасы жени педагоги тәфәккүрүн инкишәфынын әсас шәрти олмалыдыр. Бунунла јанашы, шакирләрдә мүстәгиллик, принципиаллыг, гәтийјәтиллик кејфијәтләри формалашдырылмалыдыр. Ейни замандә тә'лим-тәрбијә процеси ушағын мејл вә марағына, потенсиал им-кәнларына көрә гүрулмалыдыр.

Дәрс мүәллим тәфәккүрүн мәһсүслүдүр. 45 дәгигә мүддәттәндә мүәллим өзүнүн һәм вәзифә, һәм да

лына чаваб верән зәрфликләр мәнтиги олараг «Кәмијјет зәрфлији»нин ичәрисинде верилир. Мәс.: Сәнүбәр соң дәрәчәдә гәмкин иди.

мәнәви борчуну јеринә јетирир. Бүнләрдан бириңчиси тәһисилләндирмә, тәрбијәләндирмә, инкишиф-етдирмәдән ибарәтләрә, инкичиши шакирдин гәлбине јол тапмаг, онун кизли мәгамларының кәшф етмәк, мәнәви аләминдә сәлиг-саһман яратмадыр. Одур ки, шакирләрини ялныз нәзәријә илә јүкләмәк истәмәјән мүәллим һәм 1-чи, һәм дә 2-чи вәзифесини јеринә јетирмәк үчүн өз методики тәфеккүрүнә фантазия гатмалы, оптимал һәссаслыг нұмаиши етдирмәлидир.

АЗәрбајҹан дили вә әдәбијат фәнләrinin тәдрисинде әсас шәрт шакирләрдә мәнтиги тәфеккүрун, естетик зөвгүн, милли өхлагын вә кениш дүнәјәкәрүшүнүн формалашдырылмасыдыр. Буна көрә дә һәмин дәрсләрә мұнасибәт даһа яратычы олмалы, мүкәммәл формада һәјата кечирилмәлидир.

Әдәбијат дәрсләринде мән жени гәбул едилмиш синфин билик сәвијәсі ила таныш олмаг үчүн 1-2 дәрсдән соңра орта сәвијәләр үзүмни јохлама кечирирәт. Тәдрис олумыш материал әсасында тест вә сорғу карточкалары пајламагла ичраја мүәјжән вахт аյрырам: Нұмуна:

Карточка 1.

1) Сәнәткар фәрдиләшмәје нечә наил олур? Охудуғун әсәрләрдән фәрди хүсусијәтләри ила сечилән сурәтләре мисаллар сај. 2) Сәнәткар бәдии әсәрдә үзүмиләшдириләни нечә јарадыр? Охудуғун әсәрләрдән үзүмиләшдириләни мисаллар сөјлә.

Тест.

1. Һансы образ XIX әсрдә хырда тичарәт адамларына мәхсүс сифатләрлә јанашы, һазырчаваблыг, аյыгылыг, горхаглыг вә јаланчылыг кими кејфијәтләре маликдир?

- 1) һејдәр бәj.
- 2) Сәфәр бәj.
- 3) Әскәр бәj.
- 4) Һаны Гара.
- 5) Қарәмәли.

II. «Бу шәхс чох вахт һанын јанына кәлиб-кедәр вә һәр дәфә олмаз ки, үндан, әриштәден, балдан, јағдан кәтирмәсін» ситетты һансы әсәр-

дәндир вә сәнәткар һансы әдәби пријомдан истифәдә етмишdir?

1. Э. Нагвердиевин «Бомба» һекаясі, фәрдиләшдирилә.

2. М. Ф. Ахундовун «Һаны Гара» комедијасы, фәрдиләшдирилә.

3. Ч. Мәммәдгулузадәнин «Почи гутусы» һекаясі, үзүмиләшдирилә.

Чавабларын тәһвил верилмә мүддәтине әсасын өзлүймәдә синфи группалары белүүрәм. Нөвбәти дәрсләрдә сорғу һәр группун билиji сәвијәсендә гүруулур. Амма бу о демәк дејил ки, шакирләрә һәмишәлик «зәиф», «корта», «ә’ла» мәһүрү вүрүулур. Әлбеттә, ҹальшырым ки, ө’лачыларымызын сәвијәсі өнмәсин, «зәиф»ләр вә «орталар» исә инкишафда олсунлар. Ашағы синифләрдә белә группалар «тумурчуг», «гөңчә», «чикә» адлары вермәлә шакирләрдә јаҳшылар сыррасына чыхмaga һәвәс јарадырам.

II групладышырмада шакирдин һәр һансы бир мөвзүнү гаврамасындан асылы олараг тапшырығы һансы сәвијәдә јеринә јетирмәсindән фәрди хүсусијәтләр ортаја чыхыр. һәр бир шакирдин зөннинин итилиji, мәс’улийјәттәр, диггәти вә чевиклиji кими хүсүсийјәтләр диггәти чәлб едир. Бу ҹәһәтләрин арашдырылмасы тәдрис процесиндә зәйфләрин орталар, орталарын тапмага имкан берир. Мәсәлән, шакирд тәләскәнликтән сәһв едирсә, я ләнк олдуғу үчүн чавабы кеч тәһвил верирсә, габилийјәт вә савады олдуғу һалда, мәс’улийјәтсизлик көстәриб мүхтәлиф бәһәнәләрлә тәнбәллік едирсә, белә шакирләрә дәрс процесиндәкі фәалийтәни көрә дејил, фәрди јанашма үсулы ила гүмат бермәк лазымдыр. Ләнк шакирдә тапшырығы бир گәдәр өзөв вәрмәкә, тәләсәнләрә тапшырығы мүәјжән бир вахт әрзинде (мәсәлән, 3 дәгигә) јеринә јетирмәи тапшырмагла, мәс’улийјәтсиз вә тәнбәл шакирләрә нәзәрати күчләндирмәкелә јанашмаг јаҳшы нәтичәләр вәрир. Аңчаг буны ела етмәк лазымдыр ки, ушаглар онларын сечилдијини һисс етмәсінләр. Әслиндә, белә групладышырмада бүтүн синифлә ишләмәјә, баш дајанманын гаршысыны алмаға да көмәк едир. Ләнкләрин ишлә-

дији мүддәтдә тәләскәнләри јохла-
маг, онларын тапшырыг ичрасы за-
манында мәс'улийјетсиз вә тәнбәл-
ләрә нәзарәт етмәк дәрс вахтындан
сәмәрәли истифадә етмәјә имкан
верир.

Шакирдләрин мәһсүлләр әмәји-
нин тә'мин олунмасында шаблончу-
луға вә пәракәндәлијә јол вермәк
олмаз. Онлара шүурлуга сурәтдә бу-
ну ашыламаға чалышырам ки, бу күн
өјрәндиги мүтләг һанчан она ла-
зымы олачаг (шәхси һәјатында, ичти-
маи фәәлийјәтиндә, тәрбијә просе-
сияндә).

Дил вә әдәбијјат фәнләри ела
фәнләрдир ки, онлары јалныз дәрс-
ликдән өјрәнмәк олмаз. Әдәбијјат
һәјаты образлы диллә инфадә едән
сөз сәнәтидир. Дил ичтимай нағиса
олуб јалныз чәмийјәтдә мәвчүддүр.
Буны нәзәрә алараг шакирд тәфәк-
күрүнүн фәал ишләмәсінә диггәт ве-
рирәм. Белә мәгамларда шакирдлә-
рин мејл, мараг вә исте'дады орта-
я чыхыр. Мәсәлән, драматик вә ја-
ғаниеви сонлугла битен әсерин фи-
нальны истәдии кими јаратмаг тап-
шырығы вериләндә шакирдләрин
әксәрийјәти һуманизм, инсаннәрвә-
лик нұмайиш етдириләр. Нұмуна
үчүн, VI синифдә тәдрис олунан «Га-
рача гыз» һекаясинаң соңын 28 ша-
кирддән 23-ү белә битирир: «Пәри-
чанан ханым гызыны өлүмдән хилас
етмиш Тутуны севмәжә башлады. Ону
да охумаг үчүн гызы илә пансионата
көндәрди».

Јаҳуд, рәсм чәкмәјә мејли олан
ушаглар охудуғы әсәрлә бағлы тәәс-
сүратларыны чәкдикләри шәкил-
ләрлә инфадә етдириләр. Бә'зи ша-
кирдләр исә ше'р јазмаға мејл еди-
ләр.

Дил вә әдәбијјат дәрсләриндә ја-
зы ишләри заманы да шүурлуг вә
фәаллыг өзүнү қөстәрір. Буны әлде
етмәк үчүн әввәлчәдән ашағыдакы
шәртләри гојурам:

1) нәзәрийә дәрсләриндә өјрәни-
лән материалларын мәзмүн вә ма-
нијјеттән тан алышылмалыдыр.

2) мәнимсәнилмиш нәзәри билик-
ләр практики олараг тәтбиг едилмә-
лидир.

3) мәвзуларын ишләнилмәсі за-

маны шәхси фикир вә рә'ј ифадә
едилмәлидир.

4) мәвзуда мараглы мотивләр
араşдырылмалыдыр.

Материалларын тәдрисиндә мәв-
зунун шүурлуга мәнимсәнилмәсі өсас
шәртдир. Буны мұхтәлиф үсулларла
һајата кечирмәк олар. Мән ба'зән
шифаһи, ба'зән лөвһәдә, ба'зән
тест, карточка, ба'зән аудиокассет-
лә шакирдлә мәвзу арасында дәркет-
мән мұнасабети јарадырам. Мәсә-
лән, аудио-тест васитәсілө VI синиф-
дә тәдрис олунан фе'ли сифатләрлә
сифатләринг мұгајисәсі вә фәрглән-
дирилмәсі шакирдләрдә дәркетмә-
нин әлдә олундуғуны сүбүт едир.

Тест тапшырығы дикторун ифа-
сында тәгдим едилер.

I. Ашағыдакы чүмләләринг һансын-
да сифат, һансында фе'ли сифат иш-
ләндидини мүәјжәнләшдириш.

1. Јарпаглајан ағачлар јол боју би-
зи мүшајиәт едирди.

2. Јашыл јарпаглар ағачларын бу-
дагларыны көрүнмәс етмишди.

II. Ашағыдакы чүмләдә әламәт
билдириң сөзләри инкарда ишләт-
мәје чалышын.

Ағ өнлүк кејинмиш гызлар һөр-
мәтли гонаглар үчүн ачылан стола
гуллуг едириләр.

Нә үчүн бә'зи сөзләрин инкарда
ишләне билмәдийини изаһ един.

(Шакирдләр аудиотестлә ишлә-
дикләри мүддәтдә фәрди тапшырыг-
лары јохламаға вахт газанмаг олар.).

Үсуллары сечәркән шакирдләринг
әгли вә физики имканларыны да
нәзәрә алырам. Дәрс дедијим си-
нифләрдә пәлтәк, дили ғүсурлу ушаг-
лар да вар. 45 дәгигәнин соң һиссә-
сина онлара сәрф етмәмәк үчүн бел-
лә шакирдләрлә сорғуны јазылы
формада һәјата кечирирәм. Нитгин
инкишафыны исә әлавә saatlara са-
лајырам.

Нұманистләшдирилмә јалныз дәрс-
дә дејіл, шакирдин асуð вахтынын
тәшкисинде вә синифдәнхарич, мәк-
тәбдәнхар тәдбирләрдә дә һәјата
кечирилмәлидир. Бу мәгсәдә тә-
тез-тез ушаг һүргүларыны өјрәнил-
мәсіни тә'мин етмәк үчүн диспут,
анкет сорғусы кечирирәм.

ШИФАҢИ ХАЛГ ІАРАДЫЧЫЛЫҒЫ НУМУНӘЛӘРИ

НИТГ ИНКИШАФЫНЫН ВАСИТӘСИ КИМИ

Елмира ИСМАЙЛОВА,

Нәриманов Рајон Тәһсил Ше'бәсинин али категоријалы
методисти.

Инкардилмәз һәигигәтдир ки, нитг
тәфәккүрлә, онун фәәлийјәти иле
сыйх бағылдыр вә о, тәфәккүр фә-
лийјәтинин нәтижәсі олан фикрин
мәзмунуну инфадә едир. Нитгин мәз-
мунуну исә истифада олунан сөз-
ләр тәшкис өткөрдөн көнбайында
сөздән мәгамына көрә дүзкүн, јер-
ли-јеридә истифадә етмәк натиглик
мәһәрәтинин вакиб шәртидир. Бу
мәһәрәт исә өсасән мәктәбдә форм-
алашырылып. Одур ки, һәр бир
мүәллим шакирдләринг нитгинин ин-
кишафына лазымы гајғы көстәрмә-
ли вә бу иши ардычыл давам етди-
риңдән көтүрүлмүшдүр.

Мә'лүмдүр ки, нитгә көзәллик кә-
тирән өнәтләрдән бири емосионал-
лыгдыр, ифадәлиникдир. Нитги
ифадәлийиши шәртләндирән амил-
ләри мүәллим диггәт мәркәзинде
сахламалы вә шакирдләри бу исти-
гамәтдә ишләтмәлидир. Бунлар
ашағыдакылардыр:

1) Сөзләрин сечилмәси.

2) Сөзләрн чүмләдә инфадәси нә-
зәрдә тутулан фикрин мәзмунунда
үүгүнлашдырылмасы.

3) Нитгин структуру, је'ни сөзлә-
рин сыраланмасы.

Бу өнәтләринг һәр бири ашағы
синифләрдән башлајараг шакирд-
ләрлә ардычыл, мәгсәдәнүлү иш-
апармағы тәләб едир.

Нитгин емосионаллығы сөзүн кәс-
етдији мә'на иле, чүмләдә онун сы-
раланмасы иле бағылдыр. Бу да нит-
гә бәдии чалар, образлылыг кәти-
рән мәчаз нөвләрине бәләд олма-
ты тәләб едир.

Шакирдләринг образлы нитга ји-
јәләнмәсі үчүн мүмкүн олан бүтүн
имканлардан истифада етмәк ла-
зымыдыр. Белә имканлардан бири да
шифаһи халг јарадычылығы нұмунә-
ләри үзәрindә ишdir, Шифаһи әдә-
бијјат халгын сөз хәзинәсідир, нитг
инкишафына онун гүвәтли та'сири
инкардилмәзdir.

Мәктәбдә, әдәбијјатын тәдриси

процесинде шакирдләринг нитгини
инкишаф етдирилмәк мәгсәдилә бу нұ-
мунәләрдән истифадәнин фәждалы-
лығыны мәктәб тәчрүбәси сүбүт
едир.

Мәсәлән, Минкәчевир шәһәри
Меһди һүсейнзәдә адына З сајлы ор-
та мәктәбин мүәллими Айбәнис Мәм-
мәдованын V д, VI д, дифференциал-
синаифләрдинде апардығы иш тәчрү-
бәси бу баҳымдан олдугча мараг-
лыдыр. (Мүәллиф узун илләр Мин-
кәчевир РТШ-дә ишләдійндән нұ-
мунәләр һәмин шәһәрин мәктәблә-
рингдән көтүрүлмүшдүр).

Русија телевизијасының «OPT» ка-
налында Москва Бейнәлхалг Әлагә-
ләр Институтунун тәшәббүсү иле
«Ағыллылар» адлы имтаһан-ојун қе-
чирил. Бурада мәгсәд ојунда иш-
тирик едән шакирдләринг али мәк-
тәбләрә гәбул олунмасы имканла-
рыны мүәјжәнләшдирмәкдир. Бу
верилишдә шакирдләринг бәдии нитг
вә тәфәккүрүнүн инкишаф етдирил-
масы мәгсәди иле мұхталиф метод
вә васитәләрдән истифада олундуғу
үчүн, З сајлы мәктәбдә тәшкис өдил-
масы V д, VI д дифференциал синаиф-
ләрдә шакирдләринг синаифдән-син-
фа кечирмә имтаһанлары бу имта-
һан-ојунун кедиши вә формасы әса-
сында гүрүлмушшуду. Бела ки, кечән
тәдрис илиндә А. Мәммәдованын
шифаһи халг әдәбијјатының нұмунә-
ләри әсасында ики синифда (V д,
VI д) ejni вахтда тәшкис өткөрдөн
шакирдләрә шакирдләр жаңа әдәбијјат
нұмунәви дәрсләрдә шакирдләр
јүксәк билик вә бачарыг нұмайиш
етдиришләр. Експеримент кими
декабрын соңунда I јарым илин нә-
тичәләринг көрә шакирдләр заңот
вершишләр. Нәтижә фәрәхли ол-
мушшуду, һамы «4» вә «5» гијмет ал-
мышшуды. II јарым илдә исә мәктәб
педагожи шурасының гәрары иле бу
синаифләрдә имтаһанлар «OPT» ка-
налында тәчрүбәси әсасында — им-
таһан-ојун гајдасы иле кечирилмиш-
дир. Шакирдләринг јүксәк бүткүн нү-

мајиш етдирмаләри сәбәбләриндән бири дә одур ки, мәктәбдә мараг курслары өксәр тө'лим-тәрбијә очагларында олдуғу кими гәтийән тә'минат хәрактери дашымыр, У синифләрдә шакирдләринг истәр шифаһи, истәрсә дә жазылы нитги зәэф олдуғу үчүн мараг курсуна айрылан сааттар бәдии гираәт үчүн нәзәрәде тутулур. Йухары синифләрдә исә мараг курсу үчүн нәзәрәде тутулмуш соат «Сәһнә мәдәнијәтинә» вәрилir. Бурада артыг шакирдләр интонасија, аваз, тоң вә с. еїрәдилir.

Мұәллим шакирдә баша салмалыдыр ки, шифаһи халг әдәбијаты нұмұнәләри чилаланмыш, образлылашмыш нитиг нұмұнәсидир. Бу нұмуналәрдә мәчәзилик үзвү шәкилде бирләшир.

Жашыл тахт үстүндә отурууб Пәри, Іагута, мәрчана, баңзәр лабләрі. Үзгандан баханда үзүн кизләтмәз, Әлини узатсан чахар хәнчәри.

Аһәнкдар ше'р шәклиндә јарандырылыш бу тапмачанын чавабы гызыл күлдүр. Диггәт етдикдә, һәмнин нұмұнә үзәринде дүшүндүкдә айдын олур ки, тапмачанын мәзмүнунда һәм фәаллыг-дәгиглик, һәм дә образлылыг вар: Жашыл тахт қүл колудур, ҹанлы қүлләр онун үстүндәдир, үзгандан бахан онун көзәллийни көрүр, дүйр, ондан зөвг алып, хәнчәри исә онун тиканларының, құлу дәрмек истәјәнин әлини батыр. Айдын олур ки, халг бу нұмұнада фикри ифадә етмәк үчүн образлылыгдан истифадә етмишdir.

Шакирдләринг нитгини инкишафты етдирмәк ишинде һәмнин нұмұнәләрдән истифадә олдуғча фајдалыдыр. Бу баҳымдан Минкәчевир шәһер И. Гайыбов адына 10 сајлы орта мәктәбин мүәллими Әфруз Һүсейнова, Ноел Аһәнкари адына 13 сајлы орта мәктәбин мүәллими Назәни Мәммәдова, Илгар Кишиев адына 17 сајлы орта мәктәбин мүәллими Мәләнәт Сәфәрованы, иш тәрүбәләри диггәти өкүр. Онлар шакирдләринг яш хүсусијәтләрini, материалын хәрактерини, онларын арасындағы әлагәни дәрс просесинде диггәт мәркәзинде сақлајылар.

Мәктәб тәрүбәсі көстәрир ки,

шакирдләринг образлы нитги үзәринде ишә ашағы синифләрдән башланмалы вә тәдрижән инкишаф етдирилмәлиdir. Бу ишдә аталаr сөзү, тапмача, йынлтмачалар вә с. истифадә олунмалыдыр.

Шакирдләрә өјрәтиjимиз «Китаби-Дәдә Горгуд» дастаны дилимизин тарихини, инкишафыны көстәран мәнбә кими дә диггәти өлб едир. Буна көре тәдриj просесинде «Китаби-Дәдә Горгуд» дилинә де хүсуси диггәт жетрилмәлиdir. Нұмұнә кими «Дирсә хан оғлу Буғач»... бојундакы кичик бир парчаја нәзәрәсалаг:

һај, Дирсә хан, бана гәзәб етмә!
Инчиниб ачы сөзлөр сөjlәmә?
Јериндең уру түргыл!
Ала чадырын јер үзүнә тикдиркиl!
Атдан айғыр, дәвәдән бугра,
гојундан гоч, өлдүркиl!
Ич Оғузун, Таш Оғузун бәкәләrin
үстүнә յығнаг еткил!
Ач көрсән тојурғыл!
Борчлууы борчындан гурталғыл!
Улу тоj елә, һаңет диле!
Ола ким, бир ағзы дуалынын
алғышы илә,
Танры бизә бир жетман сеал верә

dedi:

Шакирдләрә дејilmәlidir ки, бу парчадакы «һај», «бана», «уру», «жығнаг еткил», «тојурғыл», «јалын-чыг», «ала», «дикдиркиl», «турғыл», «бугра», «өлдүркиl», «тәнататыл», «гүртартыл» вә с. кими сөзләр бу күн дилимиздә ишләнмиш. һәмнин сөзләр мүәjәjәn дәјишиклиj үтрејараг инди дә һамынын, о чүмләдән шакирдләринг баша дүшдүj мә'наны билдирир. Она көре дә һәмнин сөзләрин ишлендиj мә'на үзәринде мүәjәjәn изаһат иши апармaga онлары шакирдләрә анлатмаг лазын көлир. Мәсәлән, «һај, Дирсә хан!» ифадәсindә «һај» мұрачиәт билдирир, инди ишләтдиjимиз «ај», яхуд садәчә олараг «а» мұрачиәтни билдирир, я'ни, «а» («ај») Дирсә хан»—деје хитаб едир.

«Бана» — мәнә мә'насында. Бу сез Османлы түркләrinde инди дә «бана» шәклиндә ишләдилir. «Түрғыл» — дур, галх мә'насында. дыр вә с.

Шифаһи халг јарадычылыгы нұму-

нәләринин үслубу да нитгин инкишафына тә'сир көстәрән амидир. Беләдә нұмұнәләр үзәринде иш прес-синде, хүсуси оңларын охусы, -ja-худ сөjlәmәsi заманы һәр биринин үслубу диггәт мәркәзинде сақланмалыдыр.

Дастан һадисәләrin епик тәсвирии верән ири һәчмли әсәрdir. Ону данышан адам (ашыг) динләjичини ѡрмамаг вә диггәтини өлб етмәк мәгсәdi илә һадисәnin данышылмасыны мүәjәjәn бир анда сақлајыр, јуморлу, хош оват жарадан кичик бир һашиә данышыр, сонра же наәсас мәтләбә кечир. Нұмұнә кими «Короглу» дастанында «Дүрнә тели» голундан ашағыдақы һиссәje нәзәр салмаг олар. «...Ејваз сазын сәсінә ојанды. Баҳды ки, гошун һәр тәрәфи алыб. Истәдилор дуруб атланыллар, баҳдылар ки, ат һајанде иди. Галдылар пијада...

Инди бүнлар бурада галмагда ол-сунлар, сәнә кимдән дејим, Хоча Эзиздән.

Короғлунун бир бәзиркән досту

вар иди, ады Хоча Эзиз иди. Хоча Эзиз неча илләр Короглу илә достулук елемишdir. Инди Ејвазкил тустан вахтдан о да малларынын сатмäg үчүн Бағдада кәлмишdir... Гәрәз, о жан-бу жан, Хоча Эзиз жағында дилини иша салыб горугчунун һирсими жаңыртды. Аталаr дејибләр ки, ташир-түччар дили иланы јувасындан чыхардадар. Ахыр ки, Хоча Эзиз бир аз пул вериб Гыраты горугчудан алды...

Жаҳуд, нағылын өзүнәмхусус үслубу вар; «Нағыл-нуғул билмәрәм, билсәм дә сөjlәmәрәм. Шаһдан кәлмиш нәкәрәм, динмә дишләrin тәкәрәм, кимдән данышым, кимдән данышым. Кечмишләрдә бир киши вармыш, бу кишинин көзүнүн ағырағасы, аман-заман бир оғлу вармыш...».

Белә ифадәләrin дүзкүн охусы (жаҳуд данышылмасы) һадисәләrin кедиши илә мәнтиги өнәттән дүзкүн әлагәләндирilmәsi нитгин рәванлығы, айдынлығы үчүн олдуғче мүһүм шәртdir.

ӘДӘБИ ТӘЛӘFFÜZ ВӘРДИШЛӘРИНИН АШЫЛАНМАСЫНА ДАИР

Вагиф ГУРБАНОВ,
педагожи елмләр намизәди,

Оруц ҺәсәНОВ,
Нахчыван Өзәл Университетинин досенти.

Мәктәбләримиздә вәнид ниттеге жүримен, онун апарычы тәләбләрингенән бири олан әдәби тәләffuz вәрдишләrinin һамылыгla көзләннилмәсінә нәзәрәт зәифләмеш, мәс'үлиjәt ишәзләримиздә оларын оғса-олса ба-чарыг вә вәрдишләрә гәдәр давам едән бир просесdir, сонра исә о, нечә дејәрләр, бир улдуз кими сенүб кедир. Она көре дә биз бу жаңыда һәмнин проблемин һәлли истигамәттәндә башка әдәби тәләffuzlәrimizи сөjlәmәji гарышыа мәгсәd гојмушту.

Мә'лумдур ки, әдәби тәләffuz вәрдишләrinin ашыланмасына даир мүәллифләrin фәалиjәti үчүн конкрет вәзифәләрдән бир кәлмә дә олсун данышылмасы. Ана дилини тәдриjиси методикасы китабларында да әдәbi тәләffuz нормаларынын

лир. Онлардан бә'зиләрини геjд едәk:

1) Ниттеге нормаларынын тәркиб һиссәсінә дахил олан зәзури вәнид кими;

2) Мәдәни ниттеге интенсив вә оптимал үйәләнмәjин ән имканы вәситәләrindeң бири кими;

3) Шакирдләrin шифаһи нитгинде айдынлығы, инчәлил, зәрифлик вә ахычылығы наил олмажын васитәләрингенән бири кими вә с.

Програмда әдәbi тәләffuz вәрдишләrinin ашыланмасына даир мүәллифләrin фәалиjәti үчүн конкрет вәзифәләрдән бир кәлмә дә олсун данышылмасы. Ана дилини тәдриjиси методикасы китабларында да әдәbi тәләffuz нормаларынын

өјренилмәсі мәсәләләри илә бағлы тәләбләрдә бәсит һесаб едиле билер.

Мәктәб дәрсликкларини нәзәрдән кечирәркән соң гәриб һалларла, тәзәлдүй фактларла, парадокс сәзидәтләрлә гарышлашырыг; белеки, 4-чү синифләр үчүн «Азәрбајҹан дили» дәрслийндән башлајараг әдәби тәләффүз вәрдишләри илә билавасит бағлы олан мәвзуларын әксәрийәти фонетик нормалар кими өјренилүр, лакин һәмmin нормаларын әдәби тәләффүз вәрдишләрине чеврилмәсі үзәринде ардычыл вә систематик иш апарылмасы дикәр мәвзуларын тәддиси заманы кетдикчә демәк олар ки, ундулур.

Белә чыхыр ки, сөзләrin дүзкүн тәләффүзү илә жалныз фонетика баһси кечиләркән таныш олмаг ки-фајет имиш. Нәзәрә алыныр ки, дикәр зәрүри вәрдишләр, мәсәлән, орфография, чүмла гурмаг, мәтн гурмаг кими, әдәби тәләффүз тә'лими дә спирилвари кечиричиләри олан ишләк механизмидир вә онун да бир телинин белә гырылмасы ѡлверил-мәзидир.

Башга сөзлә десәк, һәр бир зәрүри дидактик нормалын үзәринде практик вәрдишә чевриләнә гәдәр чалышмалар vasitəsi илә иш апарылмалыдыр. Вә белә бир иш дәрсликкларин структурону ахырачан бәзәмәлидир.

Биз бу фикри јенидән һазырланма курсларында мүәллимләрле белүшдүк вә гејд етдик ки, онлар «фонетика»дан әбәди тәләффүзлә бағлы билик, бачарыг вә вәрдишләри «лексика», «морфологија» вә «синтаксис» белмәләринин тәддиси заманы дәрниләшдirmәк методикасы барәдә дә дүшүнсүнләр.

Әдәби тәләффүз вәрдишләрини өјренилән мәвзунун үмуми ахарына елә гошмаг лазыымдыр ки, о, педагоги вә психология тәләбләрлә гаянајыб гарышын вә үмумилукдә исә нитг мәдәнијәтин бела бир вәчиб саһәси, неча дејәрләр, мә'лүм тәкәр шәклиндә дејил, тәддис олунан мәсәләјә мәдәни нитг нормасы характеристи вермисш олсун.

Айдындыр ки, фонетик һадисәләрә даир биликклар бир сыра конкрет мәвзунун мәнимсәнилмәсine

дә өз мүсбәт тә'сирини көстөрир. Бу баҳымдан дәрсликкләрдә -лар, -ләр шәкилчиләрни өјрәдәркән чалышмаларын ичра шәртине әдәби тәләффүз дүзкүн җазылышындан фәрғыз сөзләrin үзәринде гурмаг сәмәрәли нәтижә верир.

1. Дүзкүн тәләффүзүнә фикир вәрин вә дүзкүн җазын: гыздар, газдар, көздәр, башдар, гашдар, шаиррәр, сантдәр, самитдәр, ишдәр, атдар, отдар, субутдәр, гушдар, дашдар, дениздәр, дүздәр, юхушдар, бахышдар, ишдәр, ашдар, күләннәр, биләннәр, чамышдар, булатдар, дүшмәннәр, гојуннар, ојуннар, бојуннар, рајоннар, иланнар, гануннар, гәрап-пар...

Сөзләrin нә үчүн бу чүр тәләффүз едилмәсинан сәбәбини сүбүт етмәјә чалышын. Фикринизи әсасландыраркән дәрсликкләрдәки гејд вә шәртләрдән нұмұнәләр көстөрин.

2. Ашағыдақы сөзләrin әввәл-чә дүзкүн тәләффүзүнә, сонра исә чохмә'наптылыштарына, омоним, синоним вә антонимлијинә даир өз мәвгејинизи билдирир: башлыг, яллыг, охујанлар, гаранлыг, ирәлләjnлар, көңчләр, гайтмајанлар, гайда илә, күчләндирмәк, рәһмдиллик, күчлү.

Әдәби тәләффүз үзәре ишләр һа-зырда бә'зи самитләрин узун тәләффүзлү вә јаҳуд гошасанти, го-шасамитли сөзләrin тәләффүзү вә с. илә мәһдудлашыр.

Нәмин формадан ибарәт иш һәм садә, һәм дә кениш блокларда өј-рәдилмәлидир.

Блоклар шәклиндә тәләффүз үчүн сөзләrin һәм садә вә һәм дә нисбәтен мүрәккәб структурда көтүрүлмәсина фикир верилмәлидир.

Шајир
Најилә
шешир
Нурәтдин
өјрәнәннән
башдыјан
гарышлајан

О шаиррәнен қорушдәринән да-нышмага башдыјырды.
Мән Најиләје сөз вермәк исдији-рәм,
Нечә көзәл шеррәп сөјлујәрдик.

Нурәтдиннән соруш, јағыш құжду олуб.

Чәсур өјрәнәннәримиздәндир. 1. Құнаши гарышлајаннары - саламла-мәғи башдыјыры.

3. Ашағыдағы фә'лләр әввәлча тәсдиғидә, сонра исә инкарда дүзкүн охумагла дәфтеринизә җазын вә дејишил вә җазылыш фәргләрі ба-радә данышын:

Баннар-баннамаз; гыраннар-гыр-мыннан; сојаннар-сојумыннан; сағаннар-сағымыннан; кәләннәр-кәл-миәннәр; дүшәннәр-дүшмүjәннәр; сорушаннар-сорушмұннан; чимән-нәр-чиммијәннәр; дөјүләннәр-дө-јүлмүjәннәр; күләннәр-күлмүjәннәр; көрүшәннәр-көрүшмүjәннәр...

4. Охујун, тәләффүз фәргләрі ба-радә данышын: башлыјыр-башды-ыр; ишилјијир-ишидијир; дишилји-дишидијир; гушлујур-гушдујур; јуху-лујур, јохлујур, гохулујур, ирәлили-јир, гурулујур, рәнклијир, асфалт-дыјир, шумлујур, тумлујур, гумлу-јур, чимлијир, арыйтлыјир-арытды-ыр; гарышылыш; меһимлијир, мә-нимсијир, күлүмсүжүр, лејсаннаныјир, чискинијир, дамчылыјир, овущуду-јур, гамаррыјир, гучаглыјир, гамчы-лајыр.

Жер кәлмишкән гејд етмәлијик ки, вахтила һече вүргусу илә бағлы проблемләримизи һәлл етмәк-дән өтүр дәрсликкләрдә мә'насы икили анлашыла билән сөзләrin үзәринде вүргү ышарәсендән исти-фада етмишдик вә инди дә ибтидаи синифләр үчүн ана дили дәрслик-ләринде ондан истифадә олунур.

Бәс «орфограмы көстәрин» типли чалышмаларда олдуру кими, «дүзкүн тәләффүзүнә көстәрин» тәлә-бини дә һәркәтә кәтирмәк олмазмы? Әлбәттә, олар; бунун үчүн дәрслик җазан мүәллифләр бу тәлә-би мәвзу илә мәнтиги шәкилдә бағ-ламаға чалышмалыдырлар.

Әдәби тәләффүзлә бағлы һәјата кечирилмәсі вачиб олан ишләрин бир гисми мүәллифләрин мә'сүлиј-јәтина дахилдир. Белә ки;

1. Тә'лимин мәзмұнунда нәзәрдә тутулмуш орфопик гајдалара даир биликкләр мәнимсәтмәк, мұвағиг вәрдишләр формалашдырмаг билаваситә мүәллимин үзәрине дүшүр. Буну ибтидаи мәктәбдән түт-

муш, та али мәктәб дә дахил олмаг-ла, бүтүн мәрһәләләрдә мүәллимләр, педагоглар нәзәрә алмалы вә онларын да вәзифаси илк нәвбәдә өз нитгинә нәзәрәт етмәкә әһа-тәсиндә оланлara тә'сир көстәр-мәкдән ибарат олмалыдыр.

Мүәллимин пеше борчудур ки, өз диалектинә мәхсус «мәдәнијәтини» дејил, үмумазәрбајчан үчүн вәнид олан нитг мәдәнијәтини нұмајиши етдириң. Бу мә'нада бақы мәктәләрнәдә, хүсусида дә али тәһисил мүәссисәләрнәдә чалышан мүәл-лимләрин өз аид олдуглары диа-лектика мәхсус өзү дә сонсуз гү-рүр вә әдаи-шевг илә данышмала-ры, һабелә дәрс дедикләри синифләре вә аудиторијалар ассоцилатив тә'сирләр көстәрмәләри, тәһис ал-дыгләр илләрдә өз нитгләрни әдә-би тәләффүзә үйғунашдыра бил-мәдикләри үчүн индики дәрслик-ләрдә оланлara да јухарыдан аша-ғыя бахыб сабитләшмиш, норма-лара лагејд мұнасибәт көстәрмәлә-ри бу күн һәр аддыымда мұшаһида олуну.

Бу, илк нәвбәдә нитг мәдәнијәт-нә зијалы тәләбләринин ашағы ол-масы илә, икинчиси дә мүәллимин нитгинә мұнасибәтин мә'сүлијәт-сизлик шкаласына енмәсі илә ела-гәдердир.

Фикримизча, тәһис исланағы бу-на да сон гојмалыдыр. Чүнки һәл-ли вачиб проблемләр сырасында дил-әдәбијат тәддисинин үмуми мәдәнијәтә интеграсија борчы вар-дыр. Нәмин борчы мүәллим о за-ман вәрә биләчәкдир ки, нитги ба-радә бир гәдәр әтрафлы вә дәрин-дән дүшүнмәк мәчбуријәтindә гал-сын.

Нәләллик исә бу саһәдә чидди бир аддыымын атылдығы һисс олунмур. Мүәллимләрин сајы исә артыр. Иб-тидаи синиф мүәллими олмаг истә-јәнләр үчүн имкәнләр ачылып. Си-ниф мүәллимләринин яени нәс-линин Исланағ Програмы илә ишләјәчәји исә ундулур. Нәм-линиң дә ибтидаи синиф мүәллими олмаг вә бунун үчүн дә јенидән һа-зырланмаг истәјәнләр илк нәвбә-дә нитгинә көрә сөмәк мә'јарына әһемијәт верилмир.

Конкрет бир мисал: ибтидаи си-

ниф мүэллимләринин јенидәнһа-зырланма курсларының биринде 66 нәфәрдән чох бир бирләшмәде «мәтнин ифадәли охусу» мөвзусу-ну кечәркән мұдавимләрин нәји би-либ, нәји биләмәдикләрин еүрәнмәк мәсгедил -лар, -ләр шәкилчиси ила битен сөзләрин дүзкүн охунмасына даир сынағ юхламалары кеичирдик. Нәтича чох ачыначаглы олду. Іалныз 1 нәфәр мәтнин ахыр ки, әдәби нормалара уйғун тәләффүзлө охуя билди.

Суал олунур: мәкәр мұдавимләр орта мәктәбдә охујаркән онлар орфоепија даир садә вәрдишләр верилмәмишdirми? Фактлар кес-терир ки, бу ҹәһәтдән програм вә дәрсликләрдән чох мүэллимләри гынамаг лазымдыр. Белә ки, ибти-даи синиф мүэллимләринин 90—95 фаизи имла, ифадә мәтнләринин мүэллім тәрәфиндән орфоепик гајда ила охусуну мәсгедүйғун сај-мыр вә бу ишин шакирд жазыларында орфографик сәһвләрлә нәтичә-ләнәчәјиндән еңтијат етдикләрini билдирилләр. Мә'лум олур ки, синиф мүэллимләрин шакирдләрин жа-зылы ниттинге даһа чох ҹавабдәнлик дашыыдигларыны «нұмајиши» етди-рмәк истадикләрini бурузә верир-ләр. Гәрибә дә олса, демәлијик ки, мүэллимләримизин ана дилинин тәдриси методикасының елми-нә-зәри мәсәләләринә бәләдлии аша-ғы сөвијәдәдир.

Ниттә мәдәнијәтини биртәрәфли формада шәрх өдәнләр вахтила жазылы гајданы өн плана ҹәкәрәк шифаһи ниттинг орфоепик норма-ларла тәнзимләнмәсина чидди вә зә-рүри тәләб кими нәзәрә алмамыш-лар. Одур ки, мүэллимләримизиң әксәријәтдинин нитти әдәби тәләффүзүн тәләбләринә ҹаваб вермир. Биз бу фикри сөјләјәркән чохсај-лы мүэллимләримизин, хүсусән дә дил-әдебијат вә ибтидаи синиф мүэллимләринин ниттеги мушаһидә-ден чыхыш едирик. Методистлә-римиз дә, мүэллимләримиз дә бу-јурууб «Орфография, орфоепија вә грамматика» лүғәтини бир күзкү кими өз гарышыларына гојуб өзләри-ни юхласынлар, бизим шубһәмизи алт-уст етсингләр, я да сәмими өти-

раф едиб өз ишләрindә дөнүш ja-ратсынлар.

2. Методист мәс'улијәти ахыр вахтлар сон дәрәчә азалмышдыр. Бу, һәм ибтидаи синифләрдә, һәм јухары синифләрдә диг тә'liminin проблемләри ила мәшгүл оланла-ра даһа чох ивидир.

Методистләримиз орфоепија гај-даларының тәдрисинә, әдәби тә-ләффүз вәрдишләrinә даир рус дили, харичи дил методикаларына бәләд олмага истәсәјидләр, бу са-һәдә мүәјжән ирәниләjiш hiss олу-нарды. Тәссүф ки, бу саһәдә да 15—20 иллик бир керичәкилмә ја-ранмышдыр. Мәрһүм профессор Әзиз Әфәндизадә бир заманлар әдәби тәләффүзу ҝезләмәјән зиа-лыларпа, мүэллимләрә буны чидди ирад тутар вә тәхминән, белә де-јәрди: «Дилин ҝезәллијини ҝүлүн рајиһесинә ҹевирән орфоепик нормаја уйғун данышмагдыр; демәзләр: гачды-учду, дејәрләр: гашды, ушуд вә яхуд, демәзләр: гызлар газлар, дејәрләр гыздар, газдар!..».

Бәли, о вахтлар ниттә мәдәнијәти-нин бу саһесинә радио вә телеви-зијада да чидди јанашардылар. Ил-лаһ да, мәрһүм профессорун һаглы ирадларындан ҹакинәрдиләр.

Бүнүнда јанаши, ону да демәлијик ки, мәһәз о дөврләрдә әдәби тәләффүзу ибтидаи синифләре да ҝетир-мәк тәшәббүсу ҝөркәмли дилчи профессор Җөһәја Қаримов тәрә-финдән ортаја атылды вә габагчыл мүэллимләрлә методистләрин са'-жи нәтичәсендә тәрүбә јарадылыбы, јајылды, үмүмиләшдирилди вә дис-сертасијалар мұдафиә олунду...

Инди исә бу саһәдә идеја кенера-торлары, идеја модераторлары вә идеја тәшкилатчыларының ахтары-лыб тапшылмасының нәтичәсидең ки, ниттә мәдәнијәтинә ҹавабдә-ник дашыјан әлимләрин сәси ҝәлмир вә дејәсән, онларын өзлә-ри дә әдәби тәләффүзу һамылыгla кечмәкдәнсә, диалектизмләрин ха-сусна дүшмәйи даһа мұнасиб һесаб едириләр. Экар белә олмасајы, дил-чилик елминин бир о гәдәр дә тә-чүрүби-әмәли әһәмијәт кәсб етмәjән мәсәләләри тест тапшырыгларына, програмларда бачарыг вә вәрдиш-ләrin һәммиәт салындыры һалда,

орта мәктәбин ана дили дәрслик-ләри информациија јүкү илә ағыр-лашдырылдыры һалда, бу саһә диггәтдән кәнарда галмазды.

Фикримизчә, бу проблем өзүн-дан бир сыра суаллар дөгүрүп вә адамы дүшүнмәјәв вадар едир. Бәс нечә етмәли: вәзијәтле барышма-лы вә ја вәзијәтли әкс етдиရән мәв-чүд фактлара даир әмәли тәклиф-ләр ирәни сүрмәли! Мәсәләни је-нидән һазырламада вә ја тәкмил-ләшмәдә гојмагла иш битмир.

Бәлкә, програм, дәрслик вә тә-рүбәје һансыса конкрет тәклифләр-лә чыхмалы вә яхуд да тә'liminin jени јарапачаг мәзмунуна конкрет истигамләр тәгдим етмәли!

Бәлкә, һөгсәнләр кәстәрмәк-ле јанаши, мүэллимләрин аттеста-сијасы һаглында тәклифләрми вер-мәли?

Методист дүшүнчәләримиз вә чанлы мушаһидәләримиз бизи һә-ләелик ашагыдақы вәзиәфәләрин һәлли үзәринде чидди дајанмағын вәчиб олдуруу инаннаға сөвг едир.

1. Азәрбајҹан дилиндән орфо-епик нормалары мәнимсәтмәјин ниттә

мәдәнијәтинә јијәләнмәк васитәси олдуу, һабелә ниттә мәдәнијәт-нин дә шәхсијәтин үмуми мәдәниј-јәтдин тәркиб һиссәсини тәшкүл етиji, бүтүн дил програмларының мәзмүнүндән вә бүтүн сөһбәтлә-рин мәғзиндән бир гырмызы хөтт кими кечмәлиди.

2. Ибтидаи мәктәб мүэллимлә-ри аттестасијадан кецирилмә-синда бу амил нәзәрә алынмалы, һабелә, онларын шакирдләре үңсүйәтин мәһәз әдәби тәләффүз нормалары әсасында гурулмасына методик көмәклик едилмәлиди.

3. Орта үмүттәһисил, орта ихтисас вә али мәктәбләр үчүн Азәрбајҹан дилиндән дәрсликләрдә вә мето-дика китабларында әдәби тәләффүз тә'liminin мәзмунуна вә ме-тодларына јенидән баҳылмалыдыр.

4. Әдәби тәләффүз нормаларының мәзмунунун синифләр, курслар үзәре сечилмәси принципләри-нә даир елми-практик конфранс-лар кецирилмәли бу саһәдә нәзә-ријәчи вә методист алимләрин әмәли тәклифләри динләнилмәли-ди.

•ӘДӘБИЈАТ ПРОГРАМЫ: РӨЛЛӘР, МУЛАҢИЗӘЛӘР

ПРОГРАМДА ЕДИЛМИШ БИР «ДҮЗӘЛИШ» БАРӘДӘ

Әсәр ԲӘДӘЛОВА,
педагоги елмләр наимизәди, досент.

1994-чу илдән истифадәдә олан «Orta үмүттәһисил мәктәбләринin V—XI синифләри учун әдебијат програмы бир сыра гүсурларына кө-ре тәкмиләшдирилмәли, бөјүмек-дә олан нәслин мәһәнәви ҹәһәтдән камил вәтәндәшлар кими јетишмә-си үчүн сөз дүнjasының јаратылышы һесабына һесабына зәнкүнләшмәли иди. Тәһисил Назирилийин 558 сајлы 09.07.99-чу ил тарихи әмри ила төсдиги едилмиш вә 1999—2000-чи тәдрис илгинин әvvәlinde истифадә-је верилән програм, бизә еле кә-лир ки, мәһәз һәмин мәсгедлә јени-ләшдирилмәшидир. Лакин һәр икى варианты охујуб тутушдурдугда аյ-дыйн олур ки, тәкмилләшдирилмиш

јени програм да гүсурлардан хали дејил.

Програмын һәртәрәфли тәһлили башга бир мөвзү олдурундан биз бу барадә кениш данышмырыг. Іалныз бир синифла бағыт конкрет фикир вә һәмин фикрин ичиндә конкрет есәр үзәринде дајанырыг.

«Изахат вәрәги»ндә охујуруг: «VІ синифдә шифаһи әдебијат әсасында јарапан жазылы әдебијат нұму-нәләринин әсас көтүрүлмәси арада-гандырылымышдыр. (Бах: Умүттә-һисил мәктәбләринin V—XI синифлә-ри үчүн әдебијат програмы. Бакы, 1999, сөh. 4).

Бу нұмұнәләр һансыларды: А. Бакыханов. «Нәсиһәтнамә», Н. Аб-

дуллаев. «Атлантидадан көлөн адам», С. Беңрәнки. «Балача Гара Балыгъ».

Бес онларын әвәзине һансы әсәрләр кәтирилмишdir: Елчин. «Бүлбүлүн нағылы», М. Ә. Сабир. «Јаланы чобан», Н. Қәнчәви. «Оғлума нәсиҳәт», И. Әфәндиеv. «Гары дағы».

Нече баша дүшәк? Молла Нәсрәдин демишикән, ахы, бунун нәзәријәсі иле әмәлийәсі дүз кәлмәди.

Дикәр тәрәфдән, орта мәктәбнән бүтүн әдәбијат курсунда әлеми бир синиғдә фантастик әсәр өјрәдилir вә фантастика барада мә'лumat вегилирди. Мәкәр ушагларымызын о јөндә аз да олса мә'лumatlanmasы писидir? Тәрүбә көстөрир ки, жаҳыдыр. Вә Н. Абдуллаевин јарадычылығында «Атлантидадан кәлан адам»дан да уғурлу нұмұнәләр var; сечиб программа кәтирмәк лазыым иди.

Классикләrin, даһи шәхсијәтләrin кәламлары һәјат дүстүрудүр. О нәсиһәтләrin һәр бири тәкликтә хүсуси өзекисинә, истигамәтвөричи гүвәсінә көрә индики мүәллимләrin дәрсindәn, гурама диссертасијаларын «нәтичәләриндән» мүәјjен һәјат тәрүбәси кечимиш мүәллифин образыны чанландырырды. Һалбуки шәхлини белә көрмәдijимиз Сәмәд Беңrәnki дүнja иле 29 жашында видалашмышды.

О, ади тәбрizli баласы иди. Сүд үзүндә гајмаг кими бәслөнмәсә дә һәр һалда шәһәрдә бөјүмушду. Натамам орта педагоги tәhсillә kәндә тә'jinat алмышды. О заман һәлә 18 жашы тамам дејилди. Күмән едирди ки, беш иллик мәчбүри тә'jinat мүддәтини битириб кери дөңчәк. Амма «gyрылмыш тәсбен dәnәlәri тәk» тоз-торпаг үстө тәкүлмүш гарадамалардан ибарәт кәнд, «балача ушагларын ялын аяглары, онларын һәр сәһәр мәktәbә кәләркән мә'sum көзләrinдәn сезилән ахшамкы кез жашлары» гајытмага гојмады ону. Тәhranda, Tәbrizdә jahshы ишләр тәkliif etdiләr, kетmәdi. Беш ил дөңүб он бир ил олду. Бу мүддәт әрзинде tәhсillini артырмаг гајғысына галды; Tәbriz Унверситетинин филология факультесине инкилис дили ихтисасы үзәр битириди. Шакирдләrinин дүнja көрүшүнү, мә'нәвијатыны инкишаф etdiрмәk, онлары бөյүк һәјата назырламаг үчүн һекајеләr, нағыллар жазды, китаплар чап etdiрди. Баша баша кәләи бу китаплары алыб охуя билсингелер deјә, dәjәrinдәn үчүз гијmet гојдурdu, бә'зәn дә һаваји пајлады.

Бир заманлар биз әдәbiјатчылар нә аз, нә сох, бешчә жәра парчаланмыш Азәrbaijanын дөрд парчасыны «әlim чатанды, үнүм жетәнді» deјib көннара гојараг Чәнуб сорғаи иле жашајырды. Бүтөвлүкдә тәdris олунуб XIX әсрә чатанда тырылан әдәби бағлары бирләшdirмәk үчүн жол-

лар арајырдыг. Тәdris програмында ағ голан сәniғelәr өз жерindә, синиғdәnharic иш үчүн дә «hejdәbabaya салам»дан башга hech nә jox иди. Белә bir заманда — 1975—76-чы тәdris илинин орталарында «Әdәbiјat вә инчәsәnәt» гәzeti jašyнын азлығы мүгабилинде көрдүjү ишләrlәr инсаны мат gojan Сәmәd Beñrәnki вә онун «Balacha Gara Balыgъ» һекајesини таныг верди. Bu, chox kәdәrlи, үрәk ағрыдан xәbәrlәrlә долу kәzләnilmәz мүждә иди. Ona көrә kәzләnilmәz иди ки, kуманында oлduғumuz kөz jašlaryna, фәrжләrlära rast kәlmәdik. Biзә вә hamya, гынындан чыхмамаға мәcibür едilәn fәrdlәrdәn minlәrә, miljönlära gәdәr, mәsihәtәn sijasatä gәdәr бүтүn «balachalara» kөrk оласы Bәtәndash гeјrәti иле үз-үзә daјandy.

hekaјe тәsевvүrümüzde мүәjjen һәjat тәrүbәsi kecimiш mүәllifin образыны чанландырырды. Halbuки шәхlini белә kөrмәdijimiz Сәmәd Beñrәnki дүнja иле 29 жашында видалашмышды.

О, ади тәbrizli баласы иди. Сүд үзүндә гајmag кими bәslөnмәsә dә һәr һalda шәhәrdә bөjүmушdu. Natamam orta pedagogi tәhсillә kәndә tә'jinat алмышды. O заман һәlә 18 jašy tamam dejildi. Kumәn edirdi ki, bes illik mәciburi tә'jinat mүddәtinini bitiriб keri denchek. Amma «gyрыlмыш тәsbeh dәnәlәri тәk» тоз-торпаг үstө tәkүlмүш гарадамалардан ibarәt kәnd, «balacha ushaglaryn jałyn aяglary, onlaryn һәr сәhәr mәktәbә kәlәrkәn mә'sum kөzләrinдәn сезиләn aхшамкы kез жашlary» gaјyitmaga gojmadы onu. Tehranda, Tәbrizdә jaхshы ishlәr tәkliif etdiләr, ketmәdi. Bes il denib on bir il oldu. Bu mүdдәt әrzindә tәhсillini artyrmag gaјfыsyна galdy; Tәbriz Universtetinin filologiya faktulyesini inkilis dili ixtisasы үзәr bitiridi. Shakiрdlәrinin дүnja көrүшүнү, mә'nәviјatыны inkishaф etdiрmәk, onlary bөjүk һәjata назырламаг үчүn һекaјelәr, naғylлar jaзды, kitaplar chap etdiрdi. Basha basha kәlәi bu kitaplary alib oxuya bilsingelер dejә, dejәrinдәn үchүz гiјmet gojdu, bә'zәn дә һavajи pajladы.

Иранын кизли кәshfiјat иdarәsinin xәfiijәlәri avgustun 30-da onu Arasyn sularynda batyrmyshdyilar. 29 jašyнда шәhiд olmuşdu

Dәrc dediјi мәktәbde kitabxana jaratdy. Validejnlәr, jašlylар арасында da maariplәnmә iши apardы. Bir журналист, bir мәktәbшүnas kimi mәtbuatda kәsskin pублиcистик, elmi-pedagoжи mәgalәlәrlә chыхыш etdi. Farс diilini bilmәjөn azәrbaijanlary balalary әliifbany asan ejәrәnsinlәr dejә, gejri-adi kejfiyätlerи ilә sәcijijәlәnәk «Әliifba» dәrcsili jaзды.

Иран Tәhсil Назириjинin ишиндәki нәgsanlary, dәвләtin tәhсil сијасәtinи, azәrbaijanlylara va Azәrbaijan diliinә farс shovinist мунасибетini горхуб чакинmәd тәngid etdi. «Иран маариfi haqqında bir nechә sez», «Niјa jaхshы muәllim гәhәtә chыхib», «Dәrcsliklerin nagisliji», «Tәlim-tәrbijә dispu ту vә ibtidai mәktәblәr үchүn Эsasnamәnin aster үzү», «Иранde tә'lim-tәrbijә sistemi barәdә tәdgigatlар» vә c. mәgalәlәr bu сыradandы.

Әlbәttә, bu һaјyfы onda gojazdylar. Daфәlәrlә ish jерini dәjishdiләr, maашыны azaltdylar, «Әliifba» kitabyнын чапына ichazә vermedilär.

Biliрdi ki, бүтүn бүnlар onu сүсдүrmag, «azacыg ашым, ағrymaz baшым мәвgejindә oturtmag үchүndүr. Odur ki, һәr чәzаны никбинникle гәbul edir vә tutduғu haqq jolundan dәnムүrдү. «Kәrәk өзүн oda atasан ki, jaňmishlaryn dәrдинdәn xәbәrin ola. Kәnarda dajanыb tongalda эл гыздыrmagla jananlaryn nә chakdijni anlamag мүмкүn dejil», — dejiridi. Maariifchilik iшини тәкчә mәktәbde jox, kәnd icindә, baғlarda, tarlalarda, hәttä гәbrisstantlygda belә давам etdiрирди. Ketdiјi jерlәr үrәjинин istisni ilә бәrәbәr bilik, zija, ajdyllyq aparyrды. Hәjি vарды bu jolda сәrf ediridi.

1968-чи илин avgustununda o, sha-kiрdlәri ilә, sevdijи kәnd adamlary ilә saғolлаshыb иki һәftәlije Tәbrizә ketdi. Verdiјi wә'dәnin tamamыnда өзү jox, xәbәri gaјyitdy: «Mәn sizdәn aјrylmazdym, зүлмәn aјyrdыlар».

Иранын кизли кәshfiјat иdarәsinin xәfiijәlәri avgustun 30-da onu Arasyn sularynda batyrmyshdyilar. 29 jašyнда шәhiд olmuşdu

Cәmәd; amma атылдығы tongalda joх, tongalda atyldығы үчүn.

Maariif Nazirliji Сәmәdin өлүсүнүн дә azәrbaijanlylaryn kөzүнү ачаchaбыndan gorхdu. Жан Жак Руссо, Maxim Gorki вә dikәr mәshүr гәlәm сәhiбләri ilә birkә onun da eserlәrinin gadagan etdi. Kitablarыны мәktәb kitabxanalaryndan jyышыrdы.

Amma дүнja ki, гадаға goja билмәdиләr. 1969-чу ilde Italiyanyн Boloniјa шәhәrinde әn jaхshы uшаг kitablary festivallы keçirildi. «Balacha Gara Balыgъ» һәmin мүсабигинин гызыл medalyna lajig kөruldү. Tүrk, italjan, inkilis, fransыz dillәrinde nәшр olunarag el-el, elka-ekә jaýylы.

Sonrakы illәrde kitablary mүх-

tәliф чәmijätlerin tәshabbүsү ilә Tүrkijәde, Almaniјada тәkrar-tәkrar chap olundu. Нәhajәt, bu taјa, bi-

zә de corag kәlib chatdy vә shaһlyg

rejximiniн dөvriлmәsi ilә Иранда da ab-hava bir гәdәr jumshaldы.

O бүтүn өмрү kimi бүтүn jaрадычылығыны uшагlara hәcр etmisdi. һекајelәrinin hансыны uшагын ширин dәcәllijindәn ilham alыb isti otaga pүrrәnken caj icә-icә uj-durmamышды. Вә mәgsedi ruhлara sygal chәkмәn dejildi. Ona janыglы kөz jašlary, kөrpә baхышlarda donub galmysh һәjat eshi, binәsiblik, шүүрләrdakы etatәt tәkan vermiши. «Bir hуlu, min hуlu», «Uлduz wә garfalar», «Uлduz wә da-nышan kәlinchik», «24 saat jukuda wә aյыlgыgda», «Чүгүндүrsatan оглан» wә dikәr әsәrlәrinin гәhrәmanlary һәr kүn kөrdүj, dәrc dediјi uшагlар idи.

Nagyлларыndan birinin әvvәlinde dә «Bir nechә сәzә adы ilә uшагlara tәvsiјi еdirdi: «Чәmijäteti tanыmag, гаршиja chыхan бүтүn суаллара chавab tапmag үchүn bir nechә jol mәvchudur. Jollardan biри будур ki, kәndlәr, шәhәrlәrә sәfәrә chыхасыны, mүхтәlif adamlarda oturub dурсалыныz. Dikәr bir jol иса kitab oxumagdyr, әlbәttә, бүтүn kitablary jox... Eлә kitablary се-чәsiniz ki, сизи dүшүндүrэн суаллара chавab verсin, шеjlәrin, һади-сәlәrin cәbәbinи шәрh etsin, бизи өz чәmijätimizlә, башga millәt-

ләрлө таныш етсін, өміржетін бәлаларыны ачыб көстөрсін. Башымызы гарышдырмаг, бизи алдатмаг үчүн жазылан китаблары исе чырыг-чырыг едиб жаңдырмаг лазыымдыр.

Сиз нағыллары, дастанлары бејік һәвәслө охујурсунуз. Жаҳы нағыллар сиз өміржеті, адамларла, һәјатта таныш еда биләр, һәр шеңін сәбебини ачыб көстөрә биләр. Нағыл охумаг тәккө баш гарышдырмаг үчүн дејіл. Она көрә мән дә истиемірмі ки, ағыллар ушаглар нағылларымын жалын, баш гарышдырмаг үчүн охујалар.

Фитретән мүәллим олдуғу үчүн ушагларын психологиясыны бүтүн инчеліктерін илә билир вә ушаг әдәбијатынын гарышына чидди тәләблөр гојурду:

...Инди елә бир заманадир ки, ушаг әдәбијатында ики мәсәләjә да-да сох фикир вермәк лазыымдыр:

Биринчиси будур ки, ушаг әдәбијаты балачаларын ширин хәдел - вә жухулар, ичтимай мәсәләләрдән би-хәбәрлік дүніасы илә бөйүклөрін ағрылы-ақылы, өттін бәшәрін проблемләр үзәріндө дајанмыш гаран-лыг дүніасы арасында бир көрпү ол-малыдыр.

...Инкінчи мәсәлә будур ки, ушагларын һәјата баҳышы дүзкүн олма-лыдыр. Онлары ела тәрбија етмәк лазыымдыр ки, мұхтәлиф өхлаги вә ичтимай мәсәләләрін даим дәжишән реал шәраитде дүзкүн гијметлән-дире билсінләр.

...Ушага демәлім ки, бәшәра зидд олан, геїри-инсаны, өміржетін тарихи иннишағыны ләнкіде билән һәр шејек кин бәслесін. Бу кини ушаг әдәбијаты жаратмалыдыр.

Көрүндүjү кими, бу төсүіjә вә тә-ләблөр тәккә өзенуби Азәрбајҹан ушаг әдәбијаты үчүн дејіл, умум-бәшәридер. Вә Шимали Азәрбајҹан ушаглары да һәм бәшәриjетін бир парчасыдыр, һәм дә Бөјүк Азәрбајҹанын. Бас ела исә мәнфүр шаһыг режими илә фәргимиз нәдә олду «Балача Гара Балыг» вә үмумән Сәмәд Вәһрәнки мәктәбләримизден нијәт үзаглашдырылды?

Программын қәтириди сәбеблө ат-дығы аддымын тәрс мұтәнасиблиji-ни әввәлда геjд етдик. Белә чыхы-ки, мәнтig башга шүрдүр.

. Бәли, мәнтig бәләdir ки, дөврүн кирифтарына дүшмүш бир груп мүәллим өсөрин өттін мәнимсәнилди-ji фикрини жајышдыр. Дәрсліji охудугда адамын онлара инанмалы да көлир. Чүнки орадаки тәһкиjә 11—12 жашлы шакирд үчүн дејіл. Би-нам, вәтәнин хошбәхт талеji, азад кәләчәk, шаһ режими, чисмән мәнәв олмаг, әдеби ирс, үсули-идара, халг мүәллими, азадлыгын һәр шеjдән үстүн олмасы вә с. фикир вә ифадә-ләр исә յұку даһа да ағырлашдырыр.

: Амма еjб етмәзи; дәрслік мүәллифи нөвбәти нәшр үчүн бу гүсурлары арадан галдырапар, сәнәткарын һәјат вә јарадычылығы барада даһа айдын, даһа алашыглы мә'lumat верен мән hазырлајарды. Суал вә тапшырыларды да дидактик прин-сиplәре уjғун шәкилдә тәкмилләш-дире.

Көрәк мүәллимләrimiz бу гүсурларын арадан галдырылмасыны тә-ләб едәjdiләр, тәрсінә олду.

Умумиjәtла, биздә гәрибәликләр сохдур. Әввәла, һансы мәвзу олур-олсун, она сијаси дон гурашдыры-рыг. Ушағын анлаг сәвиijәsinе уj-ғун олду, олмады, јеридир, ja јери дејіл, һөкмән белә едірик. Вә жаңыг Балача Гара Балыгы бу неча илде аз гала сијаси лидер кими шүүрлара дүртмәе чалышылар. Одур ки, би-чарә ушаглар о көзәл өсөри өjрәниб өзләrinde о мә'чүзәви роман-тик күчү дуя билмәдиләр. Ени за-манда, ифрат сајғысызлыглара ѡл-веририк. Тале ѡл ачыб, чографи аj-рылыглар өз јеринде галса да, мә'-нави бирили мәнкәмләндирмәк, ша-кирдләри милли өзүнүндәрк һисси-руhunda тәрбијә етмәк, бу баҳым-дан һәр ики тајын сөз сәнәтindен бәhрәләнмәк имканы жарыны. Бу мәгамда Сәмәд Вәһрәнки кими бе-жүк шәхсиjәti програмдан чыха-рыг. Налбуки, о, Азәрбајҹанын көркәмли маарифчилеринин һәлә-лик сонунчы вә ән лајигли давамчы-сыдыр. Әсәrlәri имкан верир ки, о, орта мәктәбин мұхтәлиf синиф-ләrinde, XI синифd исә M. h. Шәh-rijaрla жанаши очерк шәклиндә өj-редилсін.

Вә Сәмәд Бәhрәnкини мәрһүм Чинкиз Мустафаевl мұгајисе ет-мәк олар; һәр барәde!

БӨЛҮК СӘNӘТКАРЫН ИРСИНИН МУАСИРЛИК БАХЫМЫНДАН ТӘYЛИЛИ

Билал һәсәнли,
педагоги елмләр намизәди, досент.

Азәрбајҹан халгынын XX әсрдә башәр мәдәниjәti хәзинәсінә бәхш етди M. Ә. Сабир, Ч. Мәммәдгу-лузадә. Y. һаңыбәjов, h. Чавид ки-ми сәnәт мұchaһидләри сырасында көркәмли драматург, нацир, шаир Җәфәр Чаббарлынын өзүнәmәхсүс жери, мәвгейи варды.

Умумtәhисил мәktәblерindә Җә-фәр Чаббарлынын һәjат вә јарады-чылығынын өjәdilмәsи ашағыдақы кими планлашдырылмасышдыр: VIII синифd «Ана» шe'rinin тәdrisina 3 саат аjрылмасышдыр. Програмын тәlәbinе ҝерә, шe'rdә мүгәddәs варлығa — анаja сонсуз мәhәbbetin сәmими ifadәsindәn, ҹошғун, ба-рышмаз овгатла һәzin, ҝөvrәk һис-серин ғовушмасындан доған күчүлү emosional — образы тә'cirdәn сөз ачылмалы, сөzләrin үсталигla се-цилмәsi барада мәktәblilәrdә дол-туh тәsəvvür јарадылмалыдыр.

XI синифd исә Ч. Чаббарлынын һәjаты, поэзијасы, нәсри, драматур-кијасы барада очеркін, «Огтаj Ел-օғлу» фачиесинин өjәdilмәsine 6 саат аjрылмасышдыр.

Програмда геjд едилр ки, «Огтаj Елоғлу» фачиесинин мәвзусу, идејасы, еләчә дә Огтаj Елоғлу сурәти кениш тәhлил едилмәli, Огтаjын милли театрын тәrәggisi ургунда мүбәризәsi, һәгигет ахтарышлары, халгын кәләчәjине инамы, дикә су-рәtләrin әsәrdә мәвгейи ачыглан-малыдыр.

Бу мәвзу илә өлагәдар мәktәblәrin драматик нөv вә конфлиkt нагында мә'lumatы дәrinләshdi-riyлмәli, әsәrdә образын дили ба-рада konkret тәsəvvür јарадылмалыдыр. Мүстәgил оху үчүн мүәлли-мин төсүijәsi илә Ч. Чаббарлынын hekajәlәri вә драм әsәrlәrinde истифадә олунмалыдыр.

Бүтүн бу мәsәlәlәrin өjәdilмә-

ci просесинде мүәллим шакирдлә-рин диггәтини илк нөvбәdә Җәфәр Чаббарлынын Азәрбајҹан әdәbiја-тындакы мәggәjинә jөnләtмәlidir. Jазығынын һәjаты нагында мә'lumat вериләркән мәktәblilәrin нәzәри-на чатдырыльыр ки, Җәфәр Чаббарлы XX әср Азәрбајҹан әdәbiјаты-нын көркәмли сималарындан бири олуб, халгымызын мәдәни тәrәggis-сindә беjүк рол оjамыш гүdrәtli ҹәnәt-карларын онун нагында сөjләdiji фикирләrdәn мәgsәdјөnlү истиfa-да олунмалыдыр.

Сәmәd Вүргүн бу беjүк сәnәtка-рын јарадычылығынын jүksәn гijmet-lәndirәrәk җазырды: «Чаббарлы XX әср Азәрбајҹан әdәbiјаты та-рихинде әn надир сималардан би-риидir. O өz јарадычылыг хәзинә-синин зәnкiнliji e'тиbarilы M. Ф. Ахундзәdәdәn вә Чәлил Мәммәdгу-лузадә — Молла Нәsрәddindәn сон-ра XX әср әdәbiјатынын әn көр-кәmli симасыдыr...».

Микаjыл Мүшfig Җәфәр Чаббар-лынын хатирәsинә һәsр етди «Ша-рин өлүмү» шe'rinde ону «Сөz мү-һәndisى» рүh мүhәndisى» адлан-дирараг җазырды:

Өлдү Балашлары өлдүрәn әскәr, Өлдү Құлұшләri құлдүрәn әскәr. Өлдү ешидинчә, Алмаз аглады — Санки Құр дајанды, Араз аглады. Фәгәt, өләn деjil онун сәnәti! Бағламыш адина әбдiijәti.

Мәhdi һүсейн исә диггәti бу беjүк сәnәtкарын јарадычылығынын идеја-бәdии өzүnәmәхsүsүfуна өлб едирди: «Ч. Чаббарлынын романти-касы бизи һәjat һәgигетindәn узаг-

лашдырмыр, әксинә, бизи бу һәги-
гәтә јаҳынлашдырыр».

Драматургун јарадычылығының тәдрисі просесіндә исә ашағыда-
кы суал диггәт мәркәзіндә саҳлан-
малыдыр: Җәфәр Чаббарлы јарады-
чылығының мұасир дәвр үчүн әна-
мијәти һансы амилләрлә шәртле-
ни?

Бу мәсәлә илә әләгәдәр гејд едил-
мәлидир ки, әсрин әввәлләріндә ја-
радычылыға башлајан бу бөйүк сә-
нәткар әсрин соңунда да бизим мұа-
сириимiz оларға голмагададыр. X
жүзіллік баша чатмаг үздірді. Же-
ни әсрин астанасында мұасир дүнje-
да инсан һаглары, бәшәри-мә'нәви
дәjәрләр, әзадлыг, инкишаф идеал-
лары өн плана қәкилир. Бу, тәбии-
дир. Бәшәр өвлады жени әсра даға-
камил, жеткин гәдәм гојмәг истәйн-
дәdir. Ч. Чаббарлының јарадығы
дәjәрлі сәз сәнәти нұмұнәләріндә
мұасир бәшәр өвладыны дүшүндү-
рән, нараһат едән мә'нәви-әхлаги,
сијаси проблемләр жүксәк сәnәtка-
лыгla әкc етдирилмишdir. Бу мұа-
силик һәм дә Ч. Чаббарлы сәnәtчи-
нин ана хәттін тәшкіл едән нұма-
нездән ирәли қәлир.

Чәфәр Чаббарлы јарадычылығы-
ның мұасирилии онун Азәрбајҹаның
истиглалы, мұстәгиллии идеалы илә
тырылмаз шәкилде бағылығында-
дыр. Өз халғыны азад, мұстәгил, бу-
тевләшмиш, бирләшмиш көрмәк ар-
зусу илә јашајан шайр 1923—1924-шү
илләрдә «Араз чајы» адлы мәнзүм
фашиесіндә жаýырды:

Гој бирләшсін Азәрбајҹан!
Араз чајы, ғала арадан!

Бундан бир гәдәр әввәл — Демок-
ратик Чүмһүриjәт дөврүндә јаzdы-
ғы «Азәрбајҹан бајрағына» шे'рин-
дә исә үч бојалы, үч мә'налы ба-
раждан ифтихарла сәз ачырды:

Бу аj, җылдыз, бојаларын
гурултајы нә демәk!
Бизә, белә сөjәmәk:
Бу кеj боja кеj мөгандан
гаљыш бир түрк нишаны;
Бир түрк оғлу олмалы!
Јашыл боja исламлығын
саrsылмајan иnamы,
Үрекләrә долмалы.

Шу ал боja азадлығын,
тәcәddүdүн фәрманы,
Мәдәnijät булмалы.
Сәkkiz учлу шу улдуz да
сәkkiz һәрфли Од јурdu,
Әsarәtin кечесиндә фурсәт
тапмыш гуш кими,
Сәhralara учмалы...

Бу мисраларда сәnәtкарын вәtәn-
пәrvәrliji, Demokratik Чүмһүrij-
jetin rәmzләrinә mәhәbbәti, ehtи-
ramы ашkar көrүnмәkдәdir.

Көrүndүj kими, Ч. Чаббарлы мұа-
силиjин көkләri илk нөvәbәdә өz
халғынын талеjинә, идеалларына бағ-
ылығындаы. Әdiбин јарадычы-
лығы илk сәnәt әsәrlәrinдәn баш-
лајараг, гәlәmә алдығы сон нұmұn-
ja kими халg һәjatынын, халғын тә-
rәrgi идеалынын бәdии ifadәsi-
dir. Әdibin фәal hәjat мөвgejini,
hәjatын diбинde јашајan инсанларын
агибетинә биканә гала билмәmәsini,
шәrә e'tirazыны әkс eтdiрәn
«Устүn» шe'ri бу бахымдан диггә-
ти, хүсүsile чәлb еdir:

Гласнылар бүтүn һачы, һамысы
һала бихәbәr...
Алыр пуlu, кедир jатыр,
нә ингилab, нә дәрдәsәr?
Учур фәgирләrin evity, ғалыр
әjалы дәrbәdәr.
Бу пис заманда пул да jox,
Дум әhli hәp күн, hәp сәhәr
Гапыб құлұnкүn қәliр учуг
команын үстүn.

Еjни мотивләri, ejni мәvgeji биз
«Гүруб ҹагы бир jетim» шe'rinde
да көрүрүk:

Ана jox, әгрәбасы jox, аta jox,
Бир көmәk көrmәjir, бахыр
hәp jan.
Бир әnfәr jox ki, сорсун әhvalын,
Бир әnfәr jox onu билә инсан.

Чәmijätin, әtrafadakyilarын кө-
моj ehtиjачы оланлara мұnасибәt-
dә лагеjdiлини иттиham еdәn шai-
rin fikrinchә, инсан талеjинә e'ti-
nasyzlyg faшиәlәr јарады:

«Боранлы гыш кечәsи» шe'rinde
соjуг, шахтанын гыlyинч kими кәs-
diyi bir hавада bir парча чөрәjә
mөhтac олан ана ила заваллы көр-
пәnin мұsibәtinde сәz ачыlyr:

Узагда, кәнд кәнарында бир
учуг eвчик,
Будур, учулмуш, дағылмыш
хәрабә бир мәgбәr.
Зулами-nikбәt ичиндәn кәliр
инилти саси—
Баханда хәстә uшаг, бир дә
хәстә бир мадәr...
Uшаг фәfan илә gүчмүш
заваллы anaсыны,
—Ана! Ачам!—dejә аглар,
гадын бахыр мәdүnш,
Нә var dolanmaga тагәt, нә var
данышмага дил,
hәzin hәzәrlәriлә бахыр,
аглаjыр, олур биñuш.

Бу нұmұnәlәrdә биз, илk нөvәbәdә
чәmijätetkи hагsыzlyg, әдалет-
sизlij e'tiraz сәsi учалдан, ин-
сан талеjинә биканә гала билмәjөn
hұmанист сәnәtкарын гәlәb ҹырпын-
тыларыны, һарајыны ешидирик.

Дүнjanын, бәшәrijätin, еlәche
dә hәjat oкеанында гум дәnәsinе
бәnзәjөn инсанын талеj Ч. Чаббарлыны өmrү boju дүшүндүrムшшdүr.
«Од кәlini» әsәrinin гәhрәmәny
Елханын дили илә әdi byu kүn da
бәшәr өвладыны нараһат еdәn суал-
лары верir: «Будур, әsrlәrdәn бә-
ri заваллы инсаны дидib чеjnәjәn!
Будур, әsrlәr boju ганун адына
hөkmранлыg сүрәn ганунсузлуг! Нe-
чин o, зәnкиndir, мәn bir көlәjәm?
Ana тәbiетин өz јаvrularыna верди-
ji bu јашыл чәmәnlәr, кениш, мәh-
сулдар чөllәr, ирмаглар, сәrin су-
лар... һамысы кимин олмалыдыр?».

Әsлинde, bu суаллар тәkчә bir
azәrbaјҹanlynyн jox, ұmumәn bәshәr
өвладыны әsrlәr boju чәmijätetdә
bаш албы кедәn hагsыzlyg, инсанын
әzәli vә әbәdi hагlарынын тап-
данmasына e'tirazы kими mә'nalan-
dyrylмалыдыr.

Әdәbiyatmyzda гадын hүtugла-
ры, ana мөvзusу, ananys мүgдәdәs-
liji motivlәri hәmisiш өnмili ол-
muшdүr. Mәhәmmәd pejfәmбәr:
«Чәnnat ananys aјagлary алтында-
дыr», — demishdir. «Kitabi-Dәde
Gоргud» daстanlарыnda «Ana hаг-
gy — Танры hагgy» sajylыr. Xagani
Ширвани ana зәhmetini minnәtdar-
lyg hissi илә wәsф eдири:

Әkәr олмасајды ana зәhmeti,
Газана биlmәzdim hec bir
шefrәti.
Onun hәp сөzүндәn алýram гүvвәt,
Гәлбими мум etdi, verdi nәsnihәt.
Дүшмәn тә'нәsiјa касиса jолум,
O зәif гарыдан күч alap голум.

Әli Kәrim «Gajtar ana борчуну,
o борч сәnин өzүnsen, өzүn гajtar
keri» misralarы ilә evladlyg бор-
чунун әbәdiлиjindәn сөz ачыrdы.
Чәfәr Чаббарлы бу классик мөvzу-
ja jени сигләt, jени вүc'et әtәriрәk
butyн evladlарын үrәk сөzләrinи
өlmәz misralarда әbәdiлашdir-
di. Shaarin мәshүr «Ana» шe'ri-
ni oхудугча кез өnүндә aғsачлы,
өmүn өвладына hәcр etmiш, onun
sevinchi, kәderi ilә jašaјan bir
ana образы чанланы. Ananys өz
өвладыны hәmisiш ұcalыгда көр-
mәk arzusу tәbiidir. Lakin өвладын
anadan ucha олмасы мүмкүn de-
jildir. Shaarin лирик гәhрәmәny
anaja мұnasiбәtinde butyн varлы-
fы ilә itaet edәn раhiб timsalын-
dadыr.

Чaһanda еla bir гүvвә јохdур kи,
әsәrin гәhрәmәny она баш әjsin,
nә өlүm, гijamәt горхусу, nә дүnja-
нын var-дөвләti, nә چәllad горху-
su onu әjilmajә, тәslim олмaga сөvг
edә bilмәz. O, jaлныz ananys бө-
juklyj гаршысында сәcәd edir, она
гул олмасы өzүnә фәhr билир.

Әsәrdә өвладын anaja бәslәdi
mәhәbbәt hisslәri романтик bir
vүc'etlә tәrәnnүm eдири. Гәhрәmәn
үzүn күlәjә, dalgalanан dәnizә, il-
dyryma, сәmaja, kүnәshә, buluda ту-
тур, onlардан горхмадығыны, чә-
кинмәdijини bәjan edir. Bu, сәb-
esdijildir. Чүnki onun гәlbinde
ana mәhәbbәti бәrgәrardыr. Bu
mәhәbbәt олан jerdә nә kүlәjin әs-
mәs, amansыz dәnizin фыrtына
gопартмасы, сәma тағынын daғylma-
sas, kүnәshin сөnмәs, buludun jaғыsh
jaғdyrmасы горхулу dejildir, бун-
ларыn hec biri она тә'cир etmek
игитидарында dejildir. Jaлnyz mu-
gäddә ana гаршысында o, jениdәn
uшагa dәnүr, kичилир, бalačalaşyр,
ananys hәzin lajlasы ilә ujyjan mә-
sum bir көрпәjә chevriiliр.

Гәhрәmәn әminidir kи, onun son
nәfәsde dejәcәj, nittingendә du-

шәчәк сез дә «Ана» ады, «Ана» көлмәсі илә бағлы олачагдыр:

Ана! Ана! Бу адын гарышында
бір гүл тәк,
хәмиша сәндәдә олмаг мәнә
фәхарәтдир.
Онун әлијлә бәла бәйрінә
јуварлансам,
Jенә хәјал едәрәм
бәзәми-истираһәтдир.
Бүтүн вұмудум әсер, рүнүм
еіләјер пәрваз,
Удар сәмаләре о аләми-хәјаләтдә.
Жатар, өләр бәдәнім, нитгән
дүшәр бир сез,
Ана... Ана... Сәнә мән раңибәм
иттаедә..

Әдіб «Ана» сезүнү дәнә-дәнә тәкрапламага, анафорадан истифадә етмәкә әсерин бәдии тә'сир күчүнү даға да артырып. Ше'рда бәдии сұал, бәзәтмә, бәдии тәзад-лардан да јұксәк сәнәткарлығла истифадә олунмушудар.

Шакирләрпін наәзинә чатдырылып ки, Җәфәр Чаббарлы жарадычылығының күчү, мұасирили һәм дә онун жарадығы бир-бириндән фәргли, һәјатын, талеләрпін өзү кими мұхталиф образларын, гәһрәманларын сәчиijәсін илә де бағылдыр. Илләр, ониллікләр өтүр, жени јұзиллік кәлиб чатыр, наә жаңы ки, һачы Әхмәд, Имамжар, Қенерал-Губернатор, Фатманисә, Балаш хисләтли инсанлар женә дә мөвчуддур, бу күн дә биз онларла растлашырып. һәраси әлемдегін бир тәбәгасын, бир инсан типини әкс етдиရән рәмәзә өчөрлиши бу образларын жашарлығы 4. Чаббарлы жарадычылығында хеирлә шарын мұбаризәсі мөвзусунун өтәри, тәсадүфи олмадығыны бир даға сүбүт едир.

Мә'лумдур ки, совет һакимијәти илләриндә әдәбијатшұнаслығдә идеал гәһрәман проблеми әтрафында мұбәнисәләр сәнкимәк билмирди. 4. Чаббарлының бу мәсәләже мұнасибәти дә мұасир әдәбијатшұнаслығда тәгdir олунан жени бир мејлә сәслөши. Белә ки, сәнәткар өз мұсбет гәһрәманларының әксәр налларда идеаллашдырмамыш, онлары инсанна хас олан зәніф, зиддій-жетли әнәтләрі илә тәсвир етмишdir.

Совет жазычыларының 1934-чү илде кечирилмиш биринчи гурултаяндақы мәшінур нитгіндә 4. Чаббарлының сөләдіji ашагыдағы фикирләр бу күн дә өз актуалліғыны сахламагдадыр: «Гәһрәманы рецепт ила жаратмад олмаз. Жазычы өз гәһрәманыны нә ғәдәр жаҳшы кеј-фийітләрла бәзәйирсә, бәзәсин, әкәр о гәһрәманы чанлы бир инсан кими бүтүн етираслары ила кестәре билмәмишсә, фәрги јохдур, о гәһрәман севилмәjәcәk вә жазычы мүтләг тамашақыдан белә сөзләр ешидәmәкди. Гәһрәман бир аз сүн'идир, схематикдир, гуррудур.

Толстојун құлләләрлә дешилмиш һачы Мұрады аяг үстә галхарға сонра өлү бир һалда јера јыхыларкән адама елә кәлир ки, ғоча, әсім бир дағ учуб төкүлүр. Қөрүнүз, мүәллиф өз гәһрәманыны нә ғәдәр јұксәлдә билмешдір? Бу башарығы, бу сәнәти биз дә өjәnәmәlijik.

...Јалыңыз шүарларла, сittatларла дандышан, чансыз, сүн'и гәһrәmanlар жаратмад лазым дејилдир. Җошғун етираслара малик чанлы, долғун гәһrәmanlар жаратмалыдыр».

Ч. Чаббарлы өз жарадычылығында бу сәнәт амалына хәмиша садиг галмышдыр. Диггәт жетириләрсә, сәнәткарын әски дүнjaја, әнәләтә, наңдаңыға, фанатизмә гаршы чыхан, керилек, әтәләт буховларыны әсәртлә гырыб атан Огтај Елоғлу, Алмаз, Севил кими күчлү гәһrәmanлары да инсанна хас олан зәніфліктерден, сәhвләрдән хали дејилдир. Огтајын онун өзіншіліктерінә сәс вериб бејік амалларла, сидг-үрәклә сәhнәjә атылан Фирәнкиси өлдүрмәсі, Алмазын һәjата, инсанлара мұнасибәтдә максимализми — шаглары шары охудараг яс жеринде инсанлар мәjдан охумасы бу образларын зиддіjәtli әнәтләрі кими диггәti әнәл едир.

«Алмаз» әсеринин тәhili заманы мүәллим шакирләрпін диггәтини бириңиң пәрдәjә әнәл едир. һәmin пәрдә Алмаз образының сәчиijәви хүсусијәтләrinin дүзүн дәрек едилмәсі баҳымындан бир нөv ачар ролуна оjнаjыр. Мүәллиf әсерин әвөlinde белә бир ремарка вериб: «Азәrbajchanын узаг бир кәндindә, мәktәb габағында бир мәjdanча.

Кәнд молласы, онун мүридләri, ағсагаллар вә саирә чијинләрindә бир табут апарыр вә охујурлар. Бу арапыг он сәккiz жашарында кәнбир гызы — Алмаз бир гадынын әлиндән тутуб сүрүjәrөk, ғочаларын бахышы алтында кечиб кедир».

Дәғи мәрасимини көрән кәнд мүәллими артыг ғарар гәбул етмишdir. Ушаглары жаңына ғаçыран Алмаз дејир: «Сыраja дүзүл! (Намы дүзүлүр). Кәndin бүтүн күчәләрни охујарag кечәcheksiniz, сәsinizи ешитмәши бир ев галмасын. Бу өлү дәстәсінин кечди күчәләрдә үзүзү көлип, сәslәrinи өртәcheksiniz. Ешитдинизми? Тез башлаjын!».

...Ушаглар кедир вә бүтүн пәрдә бою гарышы олараг қаһ өлүчүләрин, қаһ да ушагларын сәslәri ешидилir.

Әлбәttә, Алмазын ҳалғын адәт-ән'әnесине e'тинасызлығы, C. Вурғунун «Комсомол поемасы» әсеринде Мирлашаның мәсцидә ит бағламасы кими иjirmiңi illәр комсо-молчулырының дүнjaкөрушүнү, әгидәсini әкс етдиရәn реал һәjat һәgигәtләridir. Еjни заманда бу сәhнәnin тәhili шакирләrдә белә бир гәnaet жаратмалыдыр ки, мұсбет гәhрәman kими тәгдим олунан Алмаз чидди негсанлардан да хали дејилдир. Әслиндә, Алмазын там мұsбеттән тәгдим, үжарыдағы сәhнәdәn дә көрүндүjү kими һәmin обраza мүәллиf мұнасибәtinin тәhriif олунмасыдыр. Даға дәгиг десәк, сәnәtkar, бу сәhna bir rәmз kими верилсә да, ҳалын мили адәт-әn'әnәlәrinan белә мәjdan охумасыны тәgdir еdә bilмәzdi.

Жуарыда гејd етдиjimiz kими, әдibin «Огтај Елоғлу» fachiәsi он бириңиң синиfde monografik шәkiлдә өjәrdi. Әsәrin программа дахил еdiilmәsisi tәsadijifi dejildir. Бәs сәhna sәnәtina, мили teatryн jаradыlmасы проблеминә һәsр олунмуш бу әsәrin мұасирили на илә бағылдыр? Илк бахышда елә көрүнүр ки, ғаçдаш әsәrdә бејіk инкишaf жолу кечмиш Азәrbajchan teatry драматургурн галдырыдыры бир чох проблемлери үғурулa hәll etmiшdir вә мәktәb тәчүrбасындә әsәrin үзәrinе гаjытmaғa ела бир eтиjat жохдур. Lakin tәngiđchi Jашар Га-

rajevin һаглы олараг жаzdығы кими, Огтајын һәgигәt ахтарышлары көh-нәлміr... Огтајда кеhнәлмәjәn нәdir? Бүтүн варлығыны, eтиraslaryны феда етдиjin сәnәt, идеала тәmәnnasыз хидмет етмәk, милли сәhнәni һәgиги бир сәnәtini zirvesine jүksәltmәk, бу ѡлда феда вә фәdakar олмаг, вәtәndashlyfы гәhрәmanligha chevirme! — бурада биzi һәlә dә сарсыд, нараhат едәn нәcib вә mүgөdдес eтиras будур. Бу eтиras «atom әsриj dejipen дәврдә мәhдүd, бағы, хырда eтиraslарын бе'zi мешшанлар арасында дәбә олдуғу бир вахтда бир даña учадан сәslәnmiri?

Tә'lіm просесинде Oгtaj образының сәcijijәlendirilmesi заманы шакирләrдіn әksәriyjätte гәhрәmanыныхарактерindәki, һәrәkәtләrindәki зиддijätләrдәn, өz anaesina, бачысына мұнасибәtinin тәgdir еtмirlәr.

Oгtajyn «...mәn goчаман бир халғы, онун сәadetini, көlәmәjini иki nәfәr гадынын истиrahәtinе феда еdә bilмәrәm» — сәzләrinе мұнасибәt билдириш шакирләr гејd еdirlәr ки, anaesina bир bачысынын талеjina белә мұнасибәt, eslinde, һәmin гадыныларын садәcә iстиrahәtinin pozulmasы ilә dejil, aqyr fachiәi ilә nәtichәlәnir. Oгtaj һәtta өz anaesina dәfhnindә белә, iшtiрак еtmir, bачысы dиләmәjә mәcбур olur.

Bu mәsәlә ilә өlagәdar гeјd eдil-mәlidir ки, Oгtaj өзүнү ilк нөvәdә халғын оғлу саýip, халғиши на-минә mә'бәd kими jaңашdyры халғ cәhнәsinin тәrәggisini naminә anaesiny da, bачысыны da, өzүнү dә feda etmәjә һазыrdыr. Mүәллиf мәhрәman verdiрии addan da kөrүndүjү kimi, o, elin ofludur.

Dramda Oгtaj охуңун көzү өnүnде мұхтәlif wәzijijätләrde — беjүm амалларla сәhнәjә atyylan iste'dadly, әzәmәtli шәxsijәt, artыg дүnjaada hec bir шeje inanmajan, mәf-lub olmust, сәrхoш вә bәdibin, сәfifl инсан, e'tirazchi гәhрәman вә дүnjalarcha севдиjи, mә'sum вә feda-kar бир инсанын gatiili kими чанланы.

Firәnkit «Артыг өz талеjimi өzүм idarә eдә bilмәrәm» — dej-

рек Огтајын көмәјине көлир. О, гәтијәттидир, «картыг архам бир учурмудур, кери дәнә билмәрәм, чәккилиниз» — сөзләри иле сәһнеје атылыр. Белә бир анда Фирәнкизи өлдүрән, мәсум бир инсанын гатилина чеврилән Огтајын һәрәкәтини нечә гијмәтләндirmә олар?

Дарс процесинде бу проблеминде музакирәси мубаһисәләре сәбәб олур. Қунаңызыз бир варлығын һәјатына сон гојан Огтајын һәрәкәти зиддийәтли фикирләр дөгүрүр. Айдан мәсәләдир ки, Огтајын бу һәрәкәти иле барышмаг чәтиндир. Академик Мәммәд Арифин фикринчә, Огтајын бу һәрәкәтини писләјенләр гисмән һаглыдырлар... Огтај Фирәнкизи јалан вә саҳтакарлыг чәмијәтиндән јүсакда көмәк истәйриди. О, мә'навијатында бир идеал олараг јарадыб кизләди бир мәхлугу гара торпагларда сүрүнәчәк гәдер рәзил олан бир һәшәрат ичәрсисндә көмәк истәмир.

Лакин бу, мүмкүн дәйләд. Фирәнкиз көлә вә әсир иди. Бүтүн көзәллекләре мәһв едән әсәрәт Фирәнкизи дә бәдбәхт етмиши. Буна көрә дә Огтајын Фирәнкизи өлдүрмәси онун буржую чәмијәтинә гарышы анархистчесинә үсјанын ән дәһшәтли тәзәһүрү иди. Санки Огтај бу һәрәкәти иле асланбәйләрингәндә бир ојунчаг олан «реал»

Фирәнкизи «идеал» Фирәнкиза чөвирмәк истәйир, чунки реал Фирәнкиз көләдир, бәдбәхтдир, азад дәјлдир, Огтај исә ону азад вә хошбәхт көрмәк истәйир. Азад Фирәнкиз о заманкы шәраитдә бир идеал олараг галмагда иди.

Беләлеклә, шакирдләрдә тәмиз вә јүксәк мә'навијатлы Огтајын «кобуд вә чиркин бир мүһитлә әлбәяха олан, көнә дуня иле мубаризәдә фачиэли вәзијәтинә баҳмајараг, бејүк бир фәдакарлыгla өз мәгәдине дөгру чан атан үсјанкар, ифшашы шәхсијәт» олмасы гәнаети јарадылыр.

Ч. Чаббарлы сәнәттинин сәчијјәви ҹәһәтләриндән бири дә онун јарадығы бир чох образларын охуучу, тамашачы күтләсінә дарин тә'сири иле бағлыдыр. Бела ки, әдибин өсәрләри ишыг үзү қөрдүкчә, тамашаја гојулдугча бејүк әкс-сәда дөгурмуш, тамашыларын мә'нәви тәкамүлүндә әһәмијәтли рол ојнамышдыр.

Бејүк сәнәткарын јарагдығы гүдәртәли сәнәт нұмұнәләри кениш охуучу, тамашачы күтләсінә инди дә јүксәк мә'нави-әхлаги идеаллар ашылајыр. Бу нұмұнәләрин мәктәбдә дәјәрингә өјрәдилмәси мүәллимләрдән чиди елми вә методик назырлыг тәләб едир.

АГИЛЛӘР ДЕИБ КИ...

Намуслу гадын киши үчүн елә бир сәрвәтдир ки, онун мисли јохдур.

А. БАКЫХАНОВ.

Сағлам диләнчи кәс дә варлыдан хошбәхтдир.

ШОПЕННÄУЕР.

Јалтаглыг чинајет үчүн шәраит јарадыр.

Ч. КЕЈ.

Сөнин һагында нә дүшүнүрләрсә дүшүнсүнләр, әдаләтли несаб етдијин иши көр.

ПИФАГОР.

Мәдәнијәтин дәрәчәси бирбаша әмәјә мәһәббәтдән асылы олур.

М. ГОРКИ.

Әчәиб, гәрибә кејимләр көзәллији дә ејбәчәрләшдирир.

П. БУАСТ.

Гадын ләјағатинин өлчүсү сөвиди киши ола биләр.

БЕЛИНСКИ.

Вәтәнә вурулан јараны һәр бири миз үрәјимизин ән дәрин күшәсингән дә һисс едирик.

В. НҮГО.

*ИЧТИМАИ-СИЈАСИ МӘЗМУНЛУ ШЕ'РЛӘРИН ТӘДРИСИНИН ДИДАКТИК ӘСАСЛАРЫ

Илham ПӘНАНОV,

Азәрбајҹан ЕТПЕИ-нин диссертанты.

Мүстәгиллијини јенидән газанан Азәрбајҹанын сабаһы бир сыра фактор вә амилләрлә бағлыдыр. Бунларын сырсында тәһсил чох мүһүм әһәмијәт кәб едир. Буна көрәдир ки, Республика президенти өлкәдә тәһсилин проблем вә инкишаф перспективләрни өјрәниб програмлашыран, концепсијасыны јарадан тәһсил исләнатлары үзәрә Дөвләт Комисијасы јарадылмасы үчүн сәрәнчам вермиш, һазырланыш дөвләт программыны тәсдиг етмишdir.

Тарихи тәчүрүбә вә милли-дүнҗәви ән'әнәләрә үйғун олараг Азәрбајҹанда тәһсилин инкишафы үчүн даһа кениш, демократия мүһит вә шәраит јарадылышыдыр. Дөвләт тәһсил мүәссисәләри иле јанаши, өзәл тәһсил белләмәсинин инкишафына гајғы тарихи фактдыр. һазырда өлкәдә мәктәб башлыча диггәт објектинә чеврилмишdir. Мәктәбин, тәһсилин инкишафына хүсуси әһәмијәт верилир, чунки чәмијәтин инкишафы мәктәбин инкишафы үчүн шәртдирсә, мәктәбин, тәһсилин сәвијјәсисинин јүксәлдилмәси чәмијәтин сәвијјәсисинин галдырылмасынын башлыча факторудур.

Мә'лумдур ки, мәктәб өјрәтмә (мүәллимим) вә өјрәнә (шакирдләр) мәркәздир. Мүәллим тә'лим процесинде өјрәдәчәйи материалы иле нәвбәдә өзү дәриндән мәнимсәмәли, бу билик вә информасијанын шакирд тәфеккүр вә тәхәјүлүнүн инкишафына көстәрәчәји тә'сири бир нәй програмлашырмалыдыр. Бу просесдә шакирд садәчә објект олмамалы, өјрәнә просесинде субъект кими иштирак етмәлidiр. Верилән мә'лumat, чатдырылан јени билик өввәлләрдә газанылларла өлагәләндирilmәli, һуманитар фәнләрлә бағлы интегра-

сија үмумиlikdә шәхсијәtin инкишафына, онларын мәдәнијәtinin формалашмасына јөнләмәlidir.

Көрүндујү кими, тәһсил өслиндә чох бејүк социал-педагожи, тарихи-ичтимаи функция дашијыр. Бу функциянын реаллашмасы бир сыра мәсәләләрин елми-методик вә дидактик әсасларынын ишләнмәсни тәләб едир. Бурадан да ичтимаи-сијаси мәзмунлу ше'рләrin тәдрисинин дидактик әсаслары һагында бә'зи фикирләр сөјләмәк зәурүәти ортача чыхы.

1. Мәвчүд методик әдәбијатда, үмумијәтлә лирик әсәрләrin тәдриси ѡолларындан бәhc олунмушдур. һалбуки лирик-ашиганды әсәрләрә, ичтимаи-сијаси мәзмунлу, ја-худ бу мотиви өсәрләрлә пејказ лирикасынын өјрәдилмәсни методлары арасында hec bir фәрг ғојулмамышдыр. Амма мәвзу вә идеяча, бәдии тәсвири вә ифадә васитәләри бахымындан бунлар арасында фәргләр мәвчүддур.

2. Лириканын дикәр нөвләри да-на чох шакирдләрдә һисс-емоссионал тә'сир бурахыр, онларда бәдии-естетик мәдәнијәtin формалашмасына хидмәт едир.

3. Ичтимаи-сијаси мәзмунлу ше'рләr исә шакирдләрнүн лүгәт фондуну (тарихизмләр әсасында) вә сөзләрин изаһы иле бағыл олараг тарихи билик вә мә'лumatларынын кенишләндирir; һалгымызын менталитетини сәчијјәләндирән тарихи мә'нави-әхлаги кејfijjәtләr — әдәләтлilik, һуманизм, зүлмә вә зүлмә-карларла нифәт, нааллыг вә сүлһ-сөвәрлик, достыгу вә инсанлыға садагәтлилек барәда образлы-фәлсәфи-информасија әлдә олунур; бу әсәрләrin тәдриси заманы шакирдләр сәнәткар һумунәсindә тәрбижә олунурлар; әдәбијатын ичтимаи

шүүрун хүсүсі формасы кими һәјатда вә өмөттүйләрдө ролу вә өнөмийтән дәрк олунур.

4. Бу асарларин тәддиси просесинде инсан һүгүг вә азадлыгларына һөрмәт руһунда, демократик, сијаси-тарихи мәденийәтә малик инсанлар кими жетиштерләр. Одур ки, биз Шәки шәһәр 7 вә 10 сајлы мәктәбләрдин мүэллимләри М. Нәсирова вә Р. Мәңдиеванын, Бакытәкі 54 сајлы мәктәбин мүэллими Г. Һүсейнова, 239 сајлы мәктәбин мүэллими А. Ән-мәдованын тәчрүбесини үмумиләшdirərләр дидактик систем нәзырладыр. Бүнлар ашағыдақыларды:

1. Әдәбијат тәддиси просесинин мәрһәләләре:

— ичтимаи-сијаси мәзмұнлу ше'рләрин тәддиси заманы яни әдәби-тарихи биликләр верилиб мәһкемләндирilmәсі, газанылмыш биликләрлә әлагәләндирilmәсі вә үмумиләшdirərләрдің мәрһәләләре;

— шакирдләрин билик вә бачарыгларынын јохланылыбы учота алынmasы;

2. Тәшкілат формалары.

Дәрснин типлери:

- яни билик верән дәрс;
- билийн үмумиләшdirilдији дәрс;
- синифдәнхарич тәдбирләр.

3. Тәддисин принципләре:

- системлилік;
- шүүрлүгү вә фәллүгі;
- биликләrin тарихи дөвр вә бүкүнкү һәјатла әлагәләндирilmәсі;
- өјанилик.

4. Тә'лим методлары:

- мәктәб мұһази्रәсі;
- комментарии сеһбәт;
- китабла иш;
- аналитик оху;
- әдеби, тарихи, етнографик материаллар үзәринде мұстәғил ишләр.

5. Пријомлар:

- ифадәли оху;
- лүгәт үзәринде иш;
- идея мәзмұнунун мәнимсөдилmasы;

— тарихи дөвләрләrin мұғајисәсі, асарин идея-ичтимаи мәзмұнунун актуаллығынын әсасландырыма.

6. Дидактик vasitələr:

- аудиал (вал, магнитафон ленти);

— визуал (шәкил, портрет, ескизләр, кинокадрлар вә с.);

— дөври нәшрләр (газет, журнал вә китаплар);

Дидактик системин биринчи бөлүмү тәддисин мәрһәләләрini өнәтә еиди. Шакирдләrin газанылмыш әдеби-нәзәри биликләр өсесинде яни биликләр верилир, мәһкемләндирilmәсі вә үмумиләшdirərләр, газанылмыш биликләрлә әлагәләндирilmәсі. Шакирдләrin билик вә бачарыглары јохланылыбы учота алынныр. Дидактик системдә яни билик верән, билийн үмумиләшdirən дәрсләре, синифдәнхарич ишләрә хүсүсі диггәт ятирилир. Бу заман әдеби-нәзәри биликләrin системли шәкилдә, шүүрлү олараг, шакирдләrin дәрсләрдә фәллүгі илә мәнимсөдилмәсі, өјанилик принципләри үстүнүк тәшкіл еиди. Әжанийлик принципини реаллашдырымағ үчүн ашағыдақы дидактик vasitələrдән истифада фаядалы оларды:

— ичтимаи-сијаси мәзмұнлу ше'рләр јазылмыш әсасен лент (вал јазылары чөтәтдән сырдан чыхымыштыр) јазылары;

— сәнәткарын портрети, һејкелинин репродуксијасы, асарләrin чекилмиш иллюстрациялар, кинокадрлар;

— дөври нәшрләрдән ибарат сәркиләр.

Ичтимаи-сијаси мәзмұнлу ше'рләrin тәддисинде истифада олунанаг акустик vasitələr сырсадында магнитафон лент јазылары вә граммафонлар; визуал vasitələrдән епифилмләр, видеомагнитафон јазылары вә фотокадрлар; аудиовизуал vasitələrдән телеверилишләrin лента алынмыш кадрлары да-ха эффектли ола биләр.

Нәмин системдә мәктәб мұһазири, комментарии сеһбәт, китабла иш; аналитик оху, әдеби, тарихи, етнографик материаллар үзәринде иш методларынан истифада олунmasы да һәзәрдә тутулур.

Ичтимаи-сијаси мәзмұнлу ше'рләrin тәддисинде мұхтәлиф информасия каналлары vasitəsилә алынан мә'lumatларын дәрсләрлә әлагәләндирilmәсі башлыча тәләб кими һәзәрә алынмалыдыр.

Мәслихәт

ОРТА ҮМУМТӘҢСИЛ МӘКТӘБЛӘРИНИН V—XI СИНИФЛӘРИНДЕ ӘДӘБИЈАТДАН ПРОГРАММАТАРИЛЛАРЫНЫН ТӘХМИНИ ПЛАНЛАШДЫРЫЛМАСЫ

IX СИНИФ (208 saat)

1 РУБ (29 saat)

1-ЧИ ДАРС. КИРИШ.

Бәдии әдәбијаттагында мә'lumat верилир, онун сәчијијәви хүсүсүјәтләре садаланыр. Әдәбијаттушаслыг елминин саһәләре айданлашдырылыр. Бәдии әдәбијаттын тәрбияви вәзифәси, һансы гаје вә мәгәсәдләрә хидмәт етмәсі, Азәрбајҹан әдәбијаттын дүнән әдәбијаттын тә'сирі шәрх олунур.

2—3—4-ЧУ ДАРСЛӘР. Азәрбајҹан шифаһи халг әдәбијаттагында мә'lumat верилир. Ішәлдәр анында охшар вә фәргли чәһәтләр изән едилүр, шифаһи халг әдәбијатты жанрларынын идеясы, мәзмұну вә форма хүсүсүјәтләре шәрх олунур.

Ашыг ярадычылығы вә онун хүсүсүјәтләре тагында шакирдләрә билик верилир.

5—6—7-ЧИ ДАРСЛӘР. «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанынын мәзвусу, идеясы, әсәрин јаранма тарихи. Әсәрдә вәтән севкиси вә дүшмәнләре гарши мубаризә. Дастан шифаһи халг ярадычылығынын гәдим абыдаси кими.

Дастанын јаранма вә тәшәккүл дөврү, гәһрәмәнліг дастаны кими шәрхтә тапмасы шәрх олунур. Ватикан вә Дрезден нұсхаләре хатырладылыр. Дастанда оғузларын һәрби јүрүшләри, инам вә көрүшләри, барыш вә савашлары, адәт вә әнәләр, көчәри һәјат тәрзләри шакирдләrin диггәтина чатдырылыр. Дастанда әһвәлатларын — бојларын Дәдә Горгуд дилиндән верилмәсі айданлашдырылыр, Ич Оғуз вә Диш Оғузда баш верән әһвәлатлара нәзәр ятирилир.

6) Икинчи дәрсдә гәдим түрк јазылары абыдәләрindән Орхон-Денисей ады илә мәшүүрлашмыш абыдәләр тагында изәнат верилир. Бу абыдәләрин јаранма тарихине һәзәр салыныр, түрк тајфаларынын бирләшиб бир дәвлат яратмасы, түрк ханнанлығы адыны алмасы шакирдләrin һәзәрине чатдырылыр. Туркләр

8—9—10-ЧУ ДАРСЛӘР. «Салур Газанын евинин яғмаланмасы боју». нун охусу, мәзмұну вә тәһлили үзрә иш.

«Салур Газанын евинин яғмаланмасы боју»нун ифадәли охусу тәшкил едилүр, бојда олан чәтин сез вә ифадәләрин изән едилүр. Ифадәли охудан соңрак дәрсдә бојун мәзмұну үзәринде иш апарылыр. Бојда Вәтән севкисин учта тутулмасы, јағылары гарши мубаризәннәтәсвири мүәјҗән деталларла шакирдләrin һәзәрине чатдырылыр. Дәдә Горгуд ел ағсаггалы, мүдрик бир инсан кими тәгдим едилүр. Огуз гадынларынын әсас сәчијијәви хүсүсүјәтләре айданлашдырылыр. Әсас образлар — Дәдә Горгуд, Газан хан, Гарача Чобан — бир сезле, огуз икидләри тагында сез ачылыр, онларын мүдриклиji, гәһрәмәнліглары әсәрдән қәтирилән нұмұнәләр әсасында тәһлили едилүр.

11—12—13-ЧУ ДАРСЛӘР. Азәрбајҹан әдәбијаттынын ортага жаңаглары. Әсәк түрк дастанлары вә јазылары әдәбијат.

а) Түрк дастанларынын јаранмасы сәбәбләри ачыланыр, Азәрбајҹан әдәбијаттынын ортага жаңаглары тагында әтрафлы мә'lumat верилир. «Јарадылыш», «Алл Әр Тонга», «Шү», «Оғуз Гәған», «Еркәнәкон», «Көч» дастанларынын јаранма тарихи, мәзвусу вә идеясы тагында шәрх олунур. Дастанларда түркләрин башына кәлән әһвәлатлар айданлашдырылыр, тарихи әнәмийтәри барәдә фикирләр сөйләнүлүр.

б) Икинчи дәрсдә гәдим түрк јазылары абыдәләрindән Орхон-Денисей ады илә мәшүүрлашмыш абыдәләр тагында изәнат верилир. Бу абыдәләрин јаранма тарихине һәзәр салыныр, түрк тајфаларынын бирләшиб бир дәвлат яратмасы, түрк ханнанлығы адыны алмасы шакирдләrin һәзәрине чатдырылыр. Туркләр

рин јағылара гаршы мұбаризәсі, де-
жүшпәрі айдаңлашдырылып, Орта
даш айдәләринин тарихи әһәмий-
титин нәдән ибарат олдуғу ачыгла-
ныр.

в) үчүнчү дәрсдә Баласугунлу Жу-
сиф Хас һаџибин јашадығы дәвр
барада мә'лumat верилир. «Кутадгу
билик»дә сурәтләrin сәчијәви хү-
сусијәтләри көстәрилир, Низами-
ниң Жусиф һаџибә мұнасибәтindен
сөһбәт ачылып.

14-чү дәрс. Іохлама инша: 2 saat.

1. Шифаһи халг әдәбијатынын хү-
сусијәтләри;

2. Мәһәббәт вә гәһрәманлыг дас-
танлары.

Нәр ики мәвзуда инша јазанлара
мәвзулар һагында габагчадан мә'
лumat верилир, тәһлил едилir. Ши-
фаһи халг әдәбијатынын хүсусијәт-
ләри садаланып, арапарында олан
охшар вә фәргли қәһәтләр айда-
лашдырылып.

Мәһәббәт вә гәһрәманлыг дас-
танларынын Нәр биринә айрылыгде
мұнасибәт билдирилир, адлары өз-
килир, һәрәсindән бир нұмунә үзә-
риндә инша јазы апарылып тәһлил
едилir.

15—16—17—18-чи дәрсләр. XIII
жүзилгіләгедәркі Азәрбајҹан әдә-
бијаты.

а) Биринчи дәрсдә бу илләрда
халғын мәдәнијеті вә әдәбијаты
һагында мә'лumat верилир. Азәр-
бајҹан әразисиндә јаранан или дәв-
ләтләр — Манна, Мидија, Албан-
Аран дәвләтләrinә вә ора дахил
олан 26 гәбиләжә мұнасибәт билди-
рилир.

Дини китаб олан «Авеста» јүксәк
мәденијетті нұмунәсі кими тәгdir
едилir. Бу китапын атәшпәрастли-
јин башында дуран Зәрдүшт тәрә-
финдин јазылдырыны, жени дин үр-
унда кәркін дејүшләрдән, гәләбә
вә мәғлүмийәтләрдән данышылды-
рыны мүәллим лазымы деталларла
шакирдләrin нәзәринә чатдырып.

б) Икinci дәрсдә Азәрбајҹан әра-
зисиндә Албан-Аран дәвләтләри-
нин тәшәккүл тапмасы, јашамағ үе-
рунда Иран, Рома, Бизанс, Һун, Хә-
зәр дәвләтләри или мұбаризә апар-
масы шакирдләrin диггәтиңе чатды-
рылып. Даңдағын сәркәрдә Чаван-
ширин өлүмү мұнасибәтилә јазды-

ғы јеканә нұмунәнин — мәрсијәнин
һагында да сөһбәт ачылып, Азәр-
бајҹаны көркемли дәвләт хадими,
онын азадлығы уғрунда гәһрәман-
лыглар көстәрән Чаванширин хәја-
нәт нәтичесинде өлдүрүлмәсі өн
плана қәкилир.

в) VII—XI жүзилликләр әдәбија-
тынын әсас нұмајәндәләри Гәтран
Тәбрizi вә Хәтиб Тәбрizi јарады-
чылығы хұласа шәклинде шакирд-
ләре чатдырылып.

г) XII жүзилликдә Азәрбајҹанда ја-
ранмыш әдәби мәктәбләрдән сөз
ачылып, Мәһсәти Қәнчәви, Мүширәд-
дин Беләғин, Фәләккі Ширвани, Ха-
гани Ширвани јарадычылығындақы
әсас хүсусијәтләр диггәт мәркә-
зинде сахланылып.

19—20—21—22-чи дәрсләр. Низа-
ми Қәнчәвинин дәврү, һәјаты, јарады-
чылыгы лирикасы. Гәзәлләrinde
мәһәббәт вә онун идея-фәлсәфи
мә'насы.

Низами Қәнчәвинин јашайыб-ја-
ратдығы дәвр һагында мә'лumat veriliр. Азәрбајҹанда сијаси абы-
на, бејүк карван јолунун Азәр-
бајҹандан кечмәси, иғтисадија-
тада, тичарәтдә баш верән ин-
кишаф вә бу инкишафын инсанла-
ра тә'сири шәрһ ѡолу илә тәһлил
олунур. Қәнчәнин Елдәкисләр тә-
рәфиндин идарә едилмәсі, Низами-
ниң мәнсүб олдуғу айлә, тәңсіл ал-
дығы илләр, орта јашларында ата-
сыны, дајысыны итирмәсі, Қәнчәда
бир шаир кими формалашмасы —
бүтүн бунлар кенишили илә шакирд-
ләре айдаңлашдырылып.

Јарадычылығында ирәли сүрүлән
фикарләр, идејалар мүәјжән детал-
ларла шакирдләrin нәзәринә чат-
дырылып. Мүәллим Низаминин ли-
рик шे'рләrinde мәһәббәтин тә-
рәеннүмүнү — севән бир гәлбин дө-
јүнтуләрини, истәкләрини, севинчи-
ни, кәдәрини нұмунәләр vasitəsila
айдаңлашдырып.

23—24—25—26—27- дәрсләр. Ни-
зами Қәнчәви јарадычылығы. «Хәм-
сә»је дахил олан поемалары, мәв-
зүсү, идеясы.

Гәлби инсанлығ үчүн јанан мүтә-
фәккир шаир Н. Қәнчәвинин јарады-
чылығы кениш тәһлил олунур. По-
емаларында сәнәткарлыг гүрәти-
нин даһа парлаг чизкиләрлә үзә

чыхмасы айдаңлашдырылып. Онун
поемаларынын Јахын вә Орта Шәрт-
халгларынын әдәбијатына жени фи-
кир, жени сәнәткарлыг қејфијати кә-
тирмәсі һагында кениш сөһбәт ачы-
лып, XII әср һәјатынын әлван мәнзә-
рәләринин ачылмасы поемаларын-
дан нұмунәләр вермәклә тәһлил
едилir. «Сирләр хәзинәси», «Хос-
ров вә Ширин», «Лејіл вә Мәчнүн»,
«Жедди қөзәл», «Искәндәрнамә»
әсәрләrinin hәр биринин идеясы,
мәвзусы әтраfyында иш апарылып,
хұласа шәклинде тәһлил олунур. Да-
һа сонрака дәрсләрдә (әсәр охун-
дугдан соңра) «Хосров вә Ширин»
поемасы мүәллим тәрәфиндин
тәһлил едилir. Низаминин тәсвир
етдији азад әмийјетин һәјат тәрзи
һагында фикир сөләнилир.

28-чи дәрс. Әдәбијат нәзәријә-
сindән верилән биликләrin систе-
ма салынmasы.

II РУБ (23 saat)

1—2—3—4—5-чи дәрсләр. Н. Қән-
чәвинин «Хәмсәси», «Хосров вә Ши-
рин» поемасынын мәвзусу, мәзмұ-
ну үзәринде иш. Сурәтләrin — «Хос-
ров», «Ширин», «Фәрһад» — тәһлили.
Поеманын бәдии хүсусијәтләри. Ни-
зами јарадычылығын мүтәрәгги
хүсусијәтләри. Низами вә шифаһи
халг әдәбијаты. Низаминин Азәрбајҹан
вә дүнија әдәбијатында јери.

Низами Қәнчәвинин бир сәнәткар
кими бөյүккүй, «Хосров вә Ширин»
поемасынын мәвзусу, јазылма мә-
гамы, сабәбләри көстәрилир. Ши-
рин, Хосров, Фәрһад сурәтләри
әсәрдән көтирилән нұмунәләрле
кениш тәһлил едилir. Әсәрин инки-
шаф хәтти үзәринде дајанылып. Ли-
рик риңәтләрә мүрачиәт едәрәк,
зәманәнин инсанлara етдији зұлм-
ләрдән, шаирә көстәрдији әдаләт-
сизликләрдән, гәзәбидән сөһбәт
ачылып, шаирин јашадығы дәвра
мұнасибәти көстәрилир, поеманын
тәрбијәви қәһәти гейд едилir. Ни-
заминин Азәрбајҹан вә дүнија әдә-
бијатында јери, мөвгөи шакирдлә-
ре чатдырылып.

6—7—8—9-чи дәрсләр. XIII—XVI
жүзилликләр Азәрбајҹан әдәбијаты,
анадилли ше'рин инкишафы, һәсән-
оглунун гәзәли. «Дастани-Әhмәd һә-

рами» поемасы. Әсәрин мәвзусу, бә-
дии хүсусијәтләри.

Азәрбајҹан тарихинде мүрәккәб
вә кешмәкешли бир дәвр олан XIII—
XVI әср һагында хұласа шәклинде
мә'лumat верилир. Ән мүһим нади-
са олан ана дилиндә јаранан әдәбиј-
јатын күчләнмәсindән сөһбәт ачы-
лып. Иzzәddin һәсәноғлу илк ана
дилли ше'рин нұмајәндәсі кими ай-
даңлашдырылып, һәјаты, јарадычылы-
лығы вә онун «Дастани-Әhмәd һәра-
ми» поемасынын ады қекилир, бу
әсәри илә тарихи бир хидмет кес-
тәрдији гейд едилir. Мә'на вә мәз-
мұнча, дил вә үслубча дәјәрли олан
бу әсәр-мәснәви түрк епик ше'ри-
нин сәнәткарлығы һагында мүәјжән
тесвөр һарадан әсәр кими мүәл-
лим тәрәфиндин тәһлил олунур. на-
дисәләrin мәчлисләр шәклинде гү-
рулмасы, халг инчиләринде нәзәмә
чәкиб јајмасы, әһвалаты данышма-
сы, Әhмәd һәраминин инсанларын
сәадәт јолуну кәсән шәр гүвәје
бәнзәсисини, горхун вә һүйләр-
лиji, өз мәгәдәни наил олмаг үчүн
дәридән-габығдан өзхымасы вә сон-
ракы һадисәләр — хејирин шәрә га-
либ қәлмәси шакирдләrin нәзәр
диггәтинә чатдырылараг тәһлил
едилir.

10-чу дәрс. Іохлама инша: 2 saat.

1. Низами Қәнчәви јарадычылы-
лығында мүтәрәгги идејалар;

2. «Хосров вә Ширин» әсәринде
Хосров вә Фәрһад сурәтләri.

Инша јазыда мүтәрәгги јазылар-
дан — Низаминин һұманизмидән,
әдаләтсизли-
јә гарши амансызылы, зәһмәт адам-
ларына, әмәjә вердији гүмәт, гады-
на олан мұнасибәт әсәрләrinde қә-
тирилән нұмунәләрлә тәһлил едил-
мәли, онун хејирхан әмәлләrinde
сөз ачылмалыдыр.

«Хосров вә Ширин» әсәринде һәр
ики образа шакирд мұнасибәти бил-
дирилиб тәһлил олунмалыдыр.

11—12—13—14-чү дәрсләр. Гази
Бүрһанәддинин һәјаты, јарадычылы-
лығы, гәзәлләри, түүглары. Әдәбијат
нәзәријәсі: тујүг жанры һагында.

Анадилли ше'рин илкн նұмајән-
дәләrinde саялан Гази Бүрһанәд-
динин шаир вә һекмдер кими ше-
рәт тапмасындан сөз ачылып, һә-

сөнөглу илә Нәсими арасында мә'нәви көрү ролуну ојнамасындан да-нышылып, һәјаты вә јарадычылығы һагында мә'лумат верилир. Шадлыг, севинч, никбинлик бојалары илә ѡғрулумш Гази ше'рләриндә инсаны севмәј, һәјатын мин бир көзелли-жиндең зөв алмага сәсләмәси нү-мунәләрлә шакирләрин нәзәрине чатдырылып. Түүг жанрындан исти-фаде едәрәк Газинин өјүд-нәсиәт вермәси, инсаны абыл-камал, сәми-мийәт вә дүэлүк юлуну тутмаға ча-тырмасы айры-айры деталларла тә-хилледилир. Тәбиәт тәсвириң һәср олунмуш ше'рләрин сәчијәви чә-һәтләри хатырладылып. Түүг жан-ры һагында мә'лумат верилир.

15—16—17—18-чи дәрсләр. Има-дәддин Нәсиминин һәјаты, јарадычылығы, «Сығмазам» рәдифли гәзә-линин охусу вә тәһлили. Гәзәл һагында мә'лумат.

Гази ше'рләриндән иләм алмыш Имадәддин Нәсими ана дилиндә ја-ранан фәлсафи ше'рин илк гүдрәт-ли нұмајәндәси кими һагында шакирләрә мүфәсәл мә'лумат верилир, зәнкин поэзија дили илә зүлмә, әдаләтсизлијә гарши е'тираз сәси-ни јүксәлтмәси гејд олунур. Јаша-дыны мүрәккәб дәвр, ишғалчы мұ-нарибәләр, зиддијәтләр, Теймур истиларына гарши мүбаризә ба-рәдә фикирләри, һүрүфилик тә'ли-минин нәзәри әаслары шәрһ еди-лир. Шаирин јарадычылығына мү-рачиәт олунур, һагында мә'лумат верилир вә «Сығмазам» гәзәли үзә-риндә иш апарылып. Гәзәлин ифа-дәли охусу тәшкіл едилir, чәтин сөз вә ифадәләр изәһ олунур. Гәзәл һагында мүәллимин мә'луматы дә-ринләшдирилир. «Сығмазам» гәзә-линин тәһлил јолу илә әсас гәјәси билдирилир. Ше'рдә гојулан мәт-ләбләрин шаирин дүнәжекерүшү, ја-радычылығы үчүн сәчијәви олма-сы шакирләре хатырладылып. Гә-зәлин бөлкүсү, һәбәри јада салыныр.

19—20-чи дәрсләр. И. Нәсиминин «Дилбәра мән сәндән айры...» гәзә-линин охусу, мәзмуну вә тәһлили үзәрә иш.

Гәзәлин ифадәли охусу тәшкіл едилir, чәтин сөз вә ифадәләр изәһ олунур. Лирикасында ашиганды дү-гуларын ифадә вә тәчәссүмүнә һәср

олунан ше'рләри һагында мә'лумат верилир, гәзәлин мәзмуну үзәрин-дә иш апарылараг тәһлил едилir, лирик гәһрәманын өз севкисини бу-тун дүнәја гарши гојдуғу вә һеч бир ше'jlә дәјишмәз олдуғуны шакирләрин нәзәрине чатдырыр, онларда ашигин е'тибар вә сәдагети, сев-ки вә дүjгүларынын сағылғы һагында там тәсеввүр јаратмаға наил олмалыдыр. Гәзәлин һәбәри, өлчү-су, аһәнки, бәдии хүсусијәтләри һагында мә'лумат верилир.

21-чи дәрс. Кечилмишләрин тә-рары.

Руб әрзиндә кечилмиш материал-лар тәркәр едилir.

22-чи дәрс. Әдәбијат нәзәријә-синдән верилмиш биликләрин сис-темә салыныасы.

Руб әрзиндә әдәбијат нәзәријә-синдән верилмиш биликләр якун-лашдырылараг системә салыныр.

III РУБ [29 saat]

1—2—3—4-чу дәрсләр. Шаһ Ис-мајыл Ҳәтаинин һәјаты, јарадычы-лығы, «Дәһнамә» әсәринин мәзмұ-ну үзәрә иш.

Зәнкин бир бәдии јарадычылыг жолу кечимиш көркәмли дәвләт хадими Ҳәтаинин һәјаты мүәллим тә-рәфиндән ишыгландырылыр, Сә-ғиевләрин күндән-күнә артан нүфузу илә Ағгојунлу һакимләринин тәшвишә дүшмәси, Ҳәтаинин атасы Шејх һејдәрин хәјанәтлә өлдүрүл-мәси, балача Исмајылын анысы вә ики гардашы илә Истәхр галасына салыныасы, Ағгојунлу Рустем Мир-зә тәрәфиндән онларын һәбсдән азад олунмасы, Ләлә һүсеин бәйин Исмајылын тә'лим-тәрбијеси илә мәшгүл олмасы вә дикәр мәсәләләр шакирләрин нәзәрине чатдырылыр. 38 ил өмүр јашамыш Ҳәтаинин јарадычылығы тәһлил едилir, хал-гымызын мәдәнијәт тарихиндә пар-лаг сәhiфәләр ачмасы айданлашдырылыр. Јарадычылығында камил инсан проблеми өн плана чәкилир, лирикасында нүмүнәләр вермәкле шәрһ олунур. Епик әсәрләре мүра-чиәтлә «Нәсиһәтнамә» вә «Дәһнамә» мәнәввисинин ады чәкилир. «Нәсиһәтнамәнин нәсиһәтамиз мәзмун дашымасы, ишыглы вә файдалы фикирләри илә мүдрик бир ел

ағсаггалы, инсаннәрвәр бир һәкмдер кими үзүншештән үзәрә иштән, кәнчлијә үрек сәзләрini демәси диггәт мәр-кезинде сахланылыр.

5—6—7-чи дәрсләр. «Дәһнамә» әсәринин тәһлили: мәвзусу, идејасы, бәдии хүсусијәтләри.

Мүәллим Ҳәтаинин «Дәһнамә» мәнәввисинде уғурлу бир ешги гә-ләмә алмасыны, өз истәјинә ғовуш-масыны, ашигләри әсас гәһрәман кими сечиб көтүрмәсина шакирлә-рин нәзәрине чатдырыр. «Дәһнамә»-дә ешгин сәчијәви мә'насы, ашиг вә мә'шүг сүрәтләrinin әсас хүсусијәтләри тәһлил едилir. Бәһәријә-жинин әламәтләри садаланыр, на-учун баһарын тәсвириң хүсуси әһә-мийәт верилди жәрәп олунур.

8—9-чу дәрсләр. Мәһәммәд Фу-зулинин һәјаты вә јарадычылығы.

Фұзулинин һәјаты илә бағыл мә'лumatлар верилир. Онун јарадычы-лығында тәнгиди руһун күчләнмә-синдән, зәмәнәнин ше'рә гијмат вер-мәмәсindәn, әсәрләрindә һансы фикирләрин өз әксини тапмасындан, гәзәл жанрын мөвгејиндән, гә-зәлә нечә гијмат верилмәсindәn, әсас мотивләrinde, динә нечә мұ-насибәт бәсләмәсindәn сәhбәт ачылыр.

10—11—12-чи дәрсләр. «Мәни чандан усандырды» гәзәлинин оху-су, мәзмуну, тәһлили үзәрә иш.

«Мәни чандан усандырды» гәзә-линин ифадәли охусу тәшкіл еди-лир. Чәтин сөз вә ифадәләр изәһ олунур. Ҳүсусан гәзәлләrinde мә-нәббәт мәвзусунан әсас яр тутдуғу сејләнилир, бу гәзәлин Фұзули дү-насынын надир иңишиләrinde ол-дуғу аյданлашдырылыр. Гәзәлин ашигин күчүү шикајети илә башлан-масы, лирик гәһрәманын мә'нәви из-тирабларынын ше'рдә әksi, севкиси-лисисин көзөллиji, шаирин ишләт-дији бәнзәтмәләри, бә'зи бејт вә ифадәләрдә ше'рин фәлсәфи мәз-мун дашымасы мисалларла әаслан-дырылыр.

13—14—15-чи дәрсләр. «Падшани-мүлк» гит'әсиинын охусу, мәзмуну, тәһлили үзәрә иш. Әдәбијат нәзәријә-жеси: аруз вәзни, гәзәл, гит'ә һагында.

«Падшани-мүлк» гит'әсиинын ифа-дәли охусу тәшкіл едилir, чәтин

сөз вә ифадәләр изәһ олунур. Гит'ә жанрында җаялышы бу әсәрдә ша-рин өз дүшүннәләрни айдан вә ачыг ифадә әтмәсии мүәллим шакирләрин нәзәрине чатдырыр. Гит'әдә икى сурәт — һәкмдер вә шаир гарышлашдырылыр, һәкмдер-ләрнән әмәлләр, агибети тәнгиди мұ-лаһиәләрлә шәрһ олунур, һәкм-дарларын ич үзү сәчијәләндирилир. Шаирин шаһдан үстүнлүjү өн плана чәкилир.

Әрүз вәзни, гәзәл, гит'ә һагында алајышлар дәринләшдирилир.

16—17—18—19-чу дәрсләр. «Ле-ли вә Мәчнүн» поэмасынын мәзмұ-ну вә тәһлили үзәрәндә иш.

Инчә лиризм, дәрин ичтимаи-фәл-сәfi мәзмун дашыјан «Ле-ли вә Мәчнүн» әсери һагында յығчам мә'лumat верилир. Мәзмун үзәрәндә иш апармаг учун охусу тәшкіл едилir. Әсәрин Султан Сүлејмана итһаф едилди, мәвзусу, әсәрин идејасы, шаирин һисс вә һәjәчанлары, Ле-ли, Мәчнүн, Ибн Салам сурәтләrinin сәчијәви хүсусијәтләри мисаллар васитәсина шакирләрин нәзәрине чатдырылыр.

20—21-чи дәрсләр. Низами вә Фу-зули «Ле-ли вә Мәчнүн»ларынын мү-гајисәли тәһлили. Фұзулинин «Ле-ли вә Мәчнүн»у анадилли епик ше'риз зирвәси кими, Фұзулинин бәдии нәсри. Азәрбајҹан дүнja әдәбијатына тә'сири.

Низами Қәнчәви вә Мәһәммәд Фу-зули «Ле-ли вә Мәчнүн»ларынын мү-гајисәли тәһлили апарылыр. Биринин дикәрindән фәрги вә охшар чә-һәтләри изәһ едилir. Фұзули ирси Азәрбајҹанда әдәби, ичтимаи, фәл-сәfi фикрин инкишафында хүсуси бир мәрһәлә тәшкіл етди жәшкүрләрин нәзәрине чатдырылыр. Поэма анадилли епик ше'рин зирвәси кими гијматләндирилир.

Шаирин нәсрлә Азәрбајҹан дилиндә җаядлыры «Шикајәтнамә»сина мүрачиәт едилir, кәскин ифшаеди-чи мәзмуну мүәjәjәn деталларла тә-хилледилир. һәлә өз сағылғында икән шаирин шәһрәт тапмасы, Азәр-бајҹан дүнja әдәбијатына тә'сири ай-данлашдырылыр.

22-чи дәрс. Ёхлама инша:

1. М. Фұзулинин лирикасы;

2. М. Фұзулинин «Ле-ли вә Мә-

нуну анадилли епик ше'рин зирвәси кими. 2 saat.

Һәр ики иншада Фүзули јарадычылығына мұнасибәт билдирилб тәһлил олунур. Фүзули лирикасында сәнбәт ачаркән гәзәлә вердији гијмәт айынлашдырылып, һәр мәчлисін бәзөји, ағыллы адамларын иши кими гәзәл гијмәтләндирлил.

«Лејлә ва Мәченүн» Фүзулинин соччәтли јарадычылығында мұстәсна әһәмијәти гејд олунраг, әръяры образлара мұнасибәт билдирил, анадилли епик ше'рин зирвәсі несаң едилмәсі иниа жазыда нәзәра алынып.

23—24—25-чи дәрсләр. XVII—XVIII јүзилликләр Азәрбајҹан әдәбијаты.

XVII—XVIII јүзилликләрдә Азәрбајҹан әдәбијатынын угурлар га занасы, бу јүзилликтә жашајан Әмәни, Мәсиhi, Саиб, Гөвсі, Фәдаи ва башша шаирләrin Фүзули ән'әнәләринә садиг галмасы вә орижинал кејfijjätләр кәсб етмәси шакирдләrin нәзәринә чатдырылып. Һәр биринин сәчијәви чәһәтләри тәблиг едилir. Бу јүзилликләрдә јарапныш дастанлар. XVIII јүзилликтә Азәрбајҹан ше'ринде дүнжевилик, хәлгилик кими мәјләrin артмасы, Вагиф, Видади јарадычылығында халг ше'ри он'әнәләри нұмунәләр васитәсила шакирдләrin нәзәринә чатдырылып.

26-чи дәрс. Халг ашыглары: Хәстә Гасым, Аббас Туфарганды јарадычылығында.

Ашыг әдәбијатында шакирдләр мә'лumat верилир. Ашыг әдәбијатынын синтетик сәнәт олдуғу гејд едилir. Хәстә Гасымын вә Аббас Туфаргандынын јарадычылығына мұрачиәт едилрәк тәһлил олунур.

27-чи дәрс. Әдәбијат нәзәријәсindәn биликлар системә салынып.

28-чи дәрс. Кечилмишләrin тәкрабары.

Рұб әрзинде кечилмишләр тәкрабары едилрәк јекунлашдырылып.

IV РУБ (27 saat)

1—2—3-чу дәрсләр. Халг ашыглары: Сары Ашыг. XVII—XVIII јүзилликләr жаранан дастанлар.

Бу дөврдә шифаһи әдәбијатта жазыл әдәбијатын гарышылыгы әла-

гәсіндән сөз ачылып. Уstad ашыгларын — Хәстә Гасым, Аббас Туфарганды, Сары Ашыг јарадычылығына мұрачиәт едилir. Онларын јарадычылығында севки, көзәллик кими сифәтләrin тәблиг олумасы, мәһбәбат вә көзәллик шаргиләри ашыг әдәбијатында жени бир әдәби жадисе кими гијмәтләндирлил.

Сары ашыгын көзәлләmә вә тәчнисләри нағында гыса мә'лumat верилир.

4—5—6-чи дәрсләр. «Короглу» епосундан парчаларын мәзмұну үзәрindә iш.

Тарихи-гәһрәманлыг епосу «Короглу» нағында мә'лumat верилир. Һәр bir голун мұстәгил дастан олмасы айынлашдырылып. Дастанда верилмиш парчаларын охусу тәшкіл едилрәk мәзмұну үзәрindә iш апарылып. Бүтүн голларда Короглун вә онун дәлилләrinин икидлийндән вә сәфәрләrinдәn сөз ачылып. Короглу һәрәкатында иштирak етмәк истәjәn гадынлara мұнасибәт билдирил. Мәзмұну кенини шәрһ едилir.

7—8-чи дәрсләр. «Короглу» епосун тәһлили: мәвзусу вә идеајасы. Епосда халг мұбаризәsinin бәдии акси. Короглу вә онун дәлилләri. Әдәбијат нәзәријәсі: Епос.

«Короглу»да халгымызын јаделли ишгалыларда вә дахили дүшмәнләr гаршы азадлыг мұбаризәsinin тәсвири верилир, тәһлил едилir. Дастан гәһrәманларында халг вә вәтәn ешгинин күчлү олмасы, халгын хошбәxtliji, азадлығы, сәrbәstliji өn плана чәкилир. Короглу, онун дәлилләrinин инсаны сифәтләri, гадын сурәтләri, онларын кејfijjätләri, јардымчы гүvvälөr, епосун бәдии көзәллиji тәһлил јолу илә шакирдләrin дигәtinә чатдырылып.

Епос нағында нәзәри билик верилир.

9—10-чу дәрсләр. М. П. Вагифин һәјаты, јарадычылығы. Әдәбијат нәзәријәсі: Әдәbiјatда реалиzm нағында.

Көркемли дөвләт хадими вә шайир М. П. Вагифин сарайа гәderki һәјаты нағында әтрафлы мә'лumat ve-

рилir, онун поэзијасынын никбинлиji, хәлгилиji вә реалиzm сәчијәләndiriлиr. XVIII өср Азәrbaјҹan һәјатынын зиддијätтәrинин, севинчинин, кәdәrinин Вагиф поэзијасында әкси шакирдләrә ajdynlaшdyрылып. Jazылы вә шифаһи әдәbiјatтын hансы шәkillәrinde jazdyты шәрһ едилir, онун көзәллиje, гадына мұнасибәti деталларla изаһ олунур. Реалиzm нағында мә'lumat верилиr.

11—12-чи дәрсләр. «Пәри» гошмасынын охусу, мәзмұну вә тәһлили үzрә iш. Әдәbiјat нәzәriјәsі: heча вәзни вә гошма нағында.

«Пәри» гошмасынын ifadәli охусу тәшкіl едилir. Goшmада Vагifin гадына һуманист баҳышы, мұнасибәti шакирдләrә чатдырылып. Azәrbaјҹan гызы Pәrinin misilisiz kөzәlliji, bәdии portreti нұmұnәlәrlә tәhliл олунур. Goшma жанрынын xүsusiјätләrinin шәрһи верилиr.

13—14—15-чи дәрсләр. «Көрмәдим» мұхәммәsiniн, «Бах» rәdiifli гәzәlin охусу вә тәһliли үzrә iш. Әдәbiјat нәzәriјәsі: Mұхәммәs.

«Көрмәдим» мұхәммәsiniн ifadәli охусу тәшкіl едилir. Чатин сөз вә ifadәlәrin изаһи верилиr. Mәzмұnu үzәrindә iш апарылараг тәhliл олунur. Mұхәммәsde mүllim dөvrүn mә'nөvi carсыntılyrны, tәlatumlәrinи saf-churuk еdәn шайirin kәlәmәjә inamlyny- carсылыgыны вә заманын ziddijätlәrinin sәnәtinin, gәlbinin оду ilә inandyrychy шәkildә gәlәmә aldyры шакирdләrin нәzәrinde чатдырылып. «Көрмәдим» mұхәммәsinde Vагif eз zәmәnәsindә nәjîi axtardыgыны вә kимләri nislediјi ajdylashdyrylyr.

«Бах» rәdiifli гәzәlin ifadәli охусу тәшкіl едилir. Видадијә mәktub шәklinde jazdyты билдирилir. Vагifin gocha Vidadiinin мәвgejине jaхынлашdygыны, бурадаки xәjәnatlәrin artыg шәn Vагifi aյylтmasы да онлara изаһ олунur.

Mұхәммәs нағында мә'lumat veriliр.

16—17—18-чи дәрсләр. Ә. Fирдовсинин һәјаты, јарадычылығы.

«Рүстәм вә Сеһраб» дастанынын мәзмұну вә тәһлили үзәrindә iш.

Әбулгасым Firdevsi фарс-тачик әdәbiјatтынын нұmajәndәlәrinde бири кими тәгдим едилir. һәjаты нағында jyfcham мә'lumat veriliр. Шe'p, сәnәt бешији саýylan Tус шәhәri barәd bилиklәr ѡada salыnır. Dүnjә әdәbiјat tarixindә «Шah-namә» еpopejasынын јарадычылығы тәhliл олунur. Әsәrde хejir вә шәp гүvvәlәrin әбәdi мұbarizәsinde, ziddijät вә konfliktlәrin ѡaranma-sындан сөз ачылып.

19-чу дәрс. Йохлама ини: 2 saat. 1. M. P. Vагifin лирикасы; 2. Vагif шe'rinde xәlgiлиk вә реалиzm.

Ини жазыда Vагif поэзијасынын хәлгилиji, реалиzm өn плана чәkiлиr, онун лирикасындан сөз ачылып. Goшmalaryna мұнасибәt билдирилir, tәhliл едилir.

20—21—22—23-чу дәрсләр. Ә. Нәvaiinin һәjаты вә јарадычылығы. «Fәrhad вә Ширин» дастанынын мәзмұну, мәffkәravi istigamәti вә bәdии xүsusiјätләri.

Bejük eзбек шайиřи Элишир Нәvaiinin һәjаты вә јарадычылығы нағында mә'lumat veriliр. hансы hәkmдарын сарайында jашајыb jaратасы айынлашdyrylyr.

Bәdии dәjәri ilә Fәrhad вә Ширин» дастаны үzәrindә iш апарылып. Cәlәfi oлан Nizami irsinе мұнасибәti aчыглanyr. Poemada Fәrhadын идеал bir обraz kimi gәlәmә alыnmasы, ikitidliklәr kөstәrmәsі, emәkci образ kimi mә'nөvi temizligi ajdylashdyrylyr. Nizamimin «Хосров вә Ширин»и ilә «Fәrhad вә Ширин»in mүgajiseli tәhliли veriliр.

24-чу дәрс. Әdәbiјat нәzәriјәsindәn verilen bилиklәrin система салынmasы.

25—26-чи дәрсләр. Рұb әрзинде verilmis bилиklәr үmумiလәshirilәrәk система салынmasы.

Bөлкүнү педагоги елmlәr доктору, профессор Ш. МИКАЙЛОВ, педагоги елmlәr nамиzәdlәri A. BӘKIROVA назырламышлар.

БУ САЙЫМЫЗДА

ТАРИХИМИЗ, МӘНӘВИЙЛАТЫМЫЗ, ДИЛИМИЗ

Ж. Сеидов — Азәрбајҹан Демократик Чүмнүријети дөвүрүндө дил, мектөб вә тәдрис проблемләри 3

«КИТАБИ-ДӘДЕ ГОРГУД» — 1300

Һачы Бајрамалы Асланов — Халг епосунда ислами дәјәрлөрин төчесүмү 10

Ф. Элиев, Т. Гулиев — «Китаби-Дәде Горгуд» түрк халгларынын милли-мәнәви бирлигинин төчәссүмүдүр 14

МЕТОДИКА ВӘ ИШ ТӘЧРУБӘСИ

С. Ыңсөеноглу — Эдәбијат дәрсләринде бәдии сөнөткарлыг мәсәләләrinин ejредилмәси 16

Искәндәр Оручэлили — «Иблис» мәнзүм фачиәси вә онун тәдриси 20

А. Холилова — Азәрбајҹан дили вә әдәбијат дәрсләринде тө'лим методларындан истифада точрубасындан 25

М. Абдуллаев — Сез јарадычылыты илә бағлы орфорграфик сөйвлөрин арадан галдырылмасы заманы шакирдләрдө мұстәғиллик вәрдишләrinин инкишаф етдирилмәси 28

И. Нәбијева — «Надир шаһ» фачиесинин тәдрисинде вәтәнпәrvәrlik тәрбијәси 31

Ә. Аббасов — Азәрбајҹан дили тө'лими мәзмунунда даир үч мәсәлә барәде 34

Ә Рәһимова — Вәтәнпәrvәrlik тәрбијәsinde әдәбијатын ролу 37

С. Гочаев — Дәрсләрдә тө'лимиң техники васитәлориндан истифада 40

Ф. Багырова — Зәрф, зәрфлик вә зәрфлик будаг чүмләси 42

Р. Халилова — Жени педагогжи тәфәkkүрүн инкишафына даир мұлаһизәләр 44

Е. Исмаїлов — Шиғаһи халг јарадычылығы нұмұнала-ри ингр инкишафынын васитәси кими 47

В. Гурбанов, О. Қасенов — Әдәби тәлеффүз вәрдишләrinин ашылмасына даир 49

ӘДӘБИЈАТ ПРОГРАМЫ: РӘЈЛӘР, МУЛАҢИЗӘЛӘР

Ә. Бәдәлова — Програмда едилмиш бир «дүзәлиш» барәде 53

Ч. ЧАББАРЛЫ — 100

Б. Қасенли — Бејүк сәнәткарның ирсисин мұасирик бахымындан тәһлили 57

КӘНЧ ТӘДГИГАТЧЫЛАР НӘ УЗӘРИНДӘ ИШЛӘЈИРЛӘР?

И. Пәнанов — Ичтимаи-сијаси мәзмунлу ше'рләrin тәдри-сисин дидактик әсаслары 63

МӘСЛӘКӘТ

Ш. Микајылов, А. Бәкирова — Орта үмумтәһисил мәктәбләrinин V—XI синифләrinde әдәбијатдан програм материалла-рынын тәхмини плланашдырылмасы 65

Унванымыз: Бакы — 10, Дилярә Элијева күчәси, 227, 6-чы мөртәбә, отаг 608—611. Телефонлар: 98-55-33, 93-06-09.

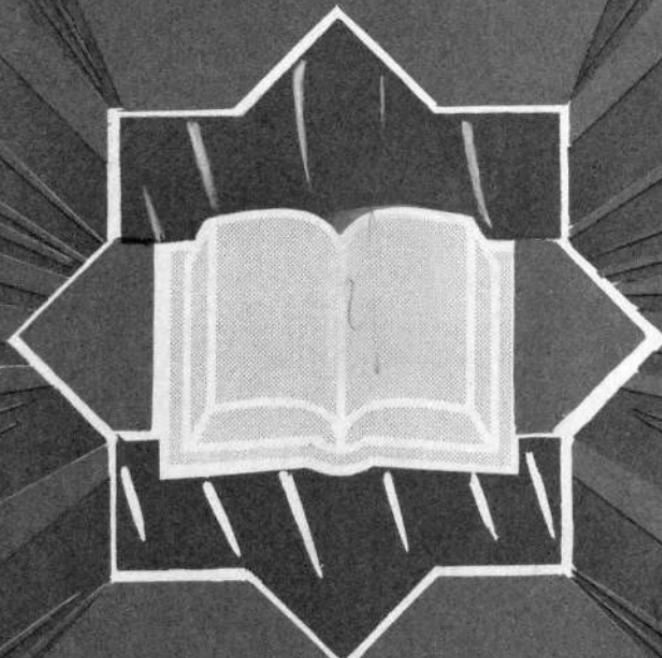
Лыгылмага веријмиш: 23. II. 2000. Чапа измаланыш: 28. III. 2000. Кағыз форматы 70x108'/16. Гәзет кагызы. Әдәби гарнитур. Йүксек чап үсулу. Учот-ношр вәрәги 4,5. Шәрти чап вәрәги 6,3. Сифарыш 786. Саян 1000. Журнал Азәрбајҹан Республикасы Матбуат вә Информасия Назиријинде төјдә алымышдыр. Геидијат нөмрәси 190. Лисензија № В 236.

«Азәрбајҹан» нәшријатынын мәтбөөси.

Qlyməti 5.000 man.
İndeks 1012

ISSN 0206-4340

Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi

Nº 1
2000

АЗЭРБАЙЧАН ДИЛИ ВЭ ӘДӘБИЙДАТЫ ТӘДРИСИ
Елми-методик журнал

Тә'сисчи:

Азәрбајҹан Республикасы
Тәһсил Назирлији

№ 1 (183) 2000

1954-чү илдән чыхыр

Баш редактор:
Б. Н. ЙУНУСОВ.

Редаксија һеј'ети:
А. А. АБДУЛЛАЈЕВ
Ә. М. АББАСОВ
Ә. Г. ГУЛИЈЕВ
Б. А. ӘҢМӘДОВ
Г. Ш. КАЗЫМОВ
Х. Г. МӘММӘДОВ
Ш. А. МИКАЙЛОВ
Б. Ә. НӘБИЈЕВ
Т. И. ҺАЧЫЈЕВ
Н. Г. ЧӘФӘРОВ
Н. М. ХУДИЈЕВ
Ј. М. СЕЈИДОВ.

Мәс'ул катиб
Ш. Е. ШАБАНОВ.

Ше'бә редакторлары:
А. К. МӘММӘДОВ,
С. ҮҮСЕҮНОҒЛУ.

БӨРМӨТЛИ ОХУЧУЛАР!

«АЗЭРБАЙЧАН ДИЛИ ВЭ
ӘДӘБИЙДАТЫ ТӘДРИСИ»
ЖУРНАЛЫ ҺӘР ЗАМАН
СИЗИН ҺӘМСӨНБӘТИНИЗ,
МӘСЛӘНӘТЧИНИЗ ОЛА БИЛӘР.
ОНА АБУНӘ ЯЗЫЛМАГА
ТӘЛӘСИН!

Журналын илдә
4 нөмрәси чыхыр.

Журналын иллик абуна
гијмәти 20 мин манат,
јарымиллији исә
10 мин манатдыр.

Индексимиз беләдир: 1012.

МӘММӘДӘМИН РӘСУЛЗАДӘ адына БАКЫ ДӘВЛӘТ УНИВЕРСИТЕТИ МҮӘЛЛИМЛӘРИНИН ТӘЛТИФ ЕДИЛМӘСИ ҺАГГЫНДА

Азәрбајҹан Республикасы Президентинин Фәрманы

Мәммәдәмин Рәсүлзадә адына Бакы Дәвләт Университетинин 80 иллиji мұнасибәтилә универсitetin ашағыдақы мүәллимләри елм ве тәһисил саһәлериндә хидмәтләrinе көре тәлтиф едилсин:

«Шеһрәт» ордени ила

Ахундов Агамуса Ағасы оғлу
Бајрамов Экбар Салман оғлу
Чәфәрзәди Әзиз Мөмәмәт гызы
Әседуллаев Сејфулла Гүдәр оғлу
Әскеров Шанлар Гачай оғлу
Һаҹылов Сабир Абдулманаф оғлу
Һүсәнжон Тоғиг Һәсән оғлу
Хәзәлов Абдуз Алы оғлу
Иманов Һәмид Рза оғлу
Гасымзадә Фуад Фејзулла оғлу
Гәмбәров Дәмир Һәйдар оғлу
Гүлиев Искандар Һәсән оғлу
Мәликова Мәсумә Фазил гызы
Мустафаев Гара Төјфур оғлу
Намазов Гәнәбәр Казим оғлу
Султанов Рәhim Султан Мәмәмәт оғту
Зеиналов Мәмәмәдәли Баба оғлу

«Тәрәгги» медалы ила

Агаев Идрис Агамолан оғлу
Бабанлы Мәһәмәд Баба оғлу

МӘММӘДӘМИН РӘСУЛЗАДӘ адына БАКЫ ДӘВЛӘТ УНИВЕРСИТЕТИ МҮӘЛЛИМЛӘРИНЭ ФӘХРИ АДЛАРЫН ВЕРИЛМӘСИ ҺАГГЫНДА

Азәрбајҹан Республикасы Президентинин Фәрманы

Мәммәдәмин Рәсүлзадә адына Бакы Дәвләт Университетинин 80 иллиji мұнасибәтилә универсitetin ашағыдақы мүәллимләrinе елм ве тәһисил саһәсindәki наилиjетlәrinе көре фәхри адлар верилсин:

«Әмәкdar елм хадими» фәхri ады

Бабазадә Васиф Мәммәдага оғлу
Бекташи Сүбни Әли оғлу
Чәфәров Низами Гулу оғлу
Әнәмәдов Шамил Төјмур оғлу
Әлијева Рафигә Элірза гызы
Әскеров Бәһрам Мәһрәль оғлу
Һатами Нейjar Заман Мәһдигулу гызы
Гасымов Нә'мат Аббасөли оғлу
Мәһәрров Абел Мәммәдәли оғлу
Мәмәмәдов Юсиф Әбүлфәт оғлу
Мәрданов Мәсир Чумајын оғлу
Мүсејибов Мүсејиб Агабаба оғлу
Сејидов Юсип Мираһмәd оғлу

«Әмәкdar мүәллиm» фәхri ады

Абдуллаев Чалал Мәнди оғлу
Бајрамов Гурбан Мәммәd оғлу
Әзизов Әյжүл Төјмур оғлу
Којчайски Шөвгисәфа Юсифзиә оғлу
Әмидов Шәмсәddин Гафур оғлу

Әлизадә Жалчын Мұстафа оғлу
Әмәнзәда Рәфаэл Җусиф оғлу
Әмирова Фәхрәттәч Чолил гызы
Биңдәјгәзәдо Тымчүчин Исмаил оғлу
Һүсесжон Елхан Баһадур оғлу
Ибраһимова Сара Һокмулла гызы
Жариков Кеннади Петрович
Гурбанов Әсадулла Чүчи оғлу
Мәһмудов Әдім Исмаил оғлу
Мурадов Расул Ҳанын оғлу
Нашаев Ризван Төмур оғлу
Нашаев Әдіб Мирчалал гызы
Рұстемова Тәһминә Зәкәрия гызы
Сәфаров Җусиф Һәбібулла оғлу
Софиев Мәһәд Мәһмуд оғлу
Султанов Юсиф Достмәммәd оғлу

Бејдәr Әлијев,
Азәрбајҹан Республикасының
Президенти.

Бакы шәһәri,
11 феврал 2000-чи ил.

•ТАРИХИМИЗ, МӘҢНӘВИJЛÄTЫMЫЗ, ДИЛИМИЗ

АЗӘРБАЈЧАН ДЕМОКРАТИК ЧУМНҮURIJЛӘТИ ДӘВРҮндә ДИЛ, МӘКТӘB ВӘ ТӘДРИС ПРОBLEMЛӘРИ

Җусиф СЕЈИДОВ,

профессор, әмәкdar елм хадими.

Мүсәлман дүнjасында илк демократик дәвләт олан Азәрбајҹан Демократик Чүмнүриjети өз варлыгыны тә’мин етмәk, мұstәgillиjини горујуб сахламаг үчүn bir чох проблемләri həll etməli idi və bu jolda bəjük iшlər bашlamышdı. Республиkanын дәвләt atributlarыны мүәjijәnləşdirmək və həjata keçirmej lazımlı kəliyidi: həmin, kərb, dəvlət bəjəragı məsələləri də sijası-mədəni guruhulug tədbirləri kimi həjata keçiriliydi. Bu tədbirlər sırasыnda dil, məktəb, tədris məsələləri xüsusi jər tuturdur.

Mə'lum oldugu үzər, Azәrbaјҹanın dəvlət məstəgilliјi 1918-chi il may aýynınlı 28-də e'lan olunmuşdur. Bündan bir aý sonra — 1918-chi il iyun aýynınlı 27-də Nazırklär Sovetinin dəvlət dili həggynəda mə'rüzəsi dönlənilir və belə bir gərar gəbul edilir: «Türk dili (Azәrbaјҹan dili — J. C.) dəvlət dili həscab edilsin». Parlamentin, həkumətin təşkili, əlkənin ictimai-sijsasi, hərbi və s. kimi dəvlət əhəmiyətli problemlərinin həlli ilə bir vaxtda dəvlət dili məsələsinin gojulması azad, demokratik respublikada bu məsələnə nə gədər mühüm əhəmiyətli verildiyini keştərir. Həmin dəvrdə dəfə-tərxana dili kimi, Azәrbaјҹan diliinin birbasha kənişliyi ilə tətbiq praktik cəhətdən çətin idi. Çar Rusiјasы dəvründə bütün idarələrde rus diliindən istifadə edilməşdi və bu ənənə 1918-chi ilde də davam edirdi. Rəsmi sənədlər və dildə tərtib olunurdu, həm də dəvlət idarələrinə iشləjənlərinin choxu rus təhsilli idilər. Təsadüfi dejildi ki, məstəgill rəspublikanın parlamentinin işyini-

zaglary da, əsasən, rus diiliндə keçiriliyip, mə'rüzə və chыхышlar rus diiliндə olurdu. Parlament үzvlərinin, nazırklärin choxu Moskva-da, Peterburgda, Kiyevdə və bашqa şəhərlərdə rus diiliндə təhisiyəl almyış adamlar idi. Bu vəziyət Aзәrbaјҹan diiliinin dəvlət dili kimi praktik tətbiq үchün һəzərlig mərhələsi tələb eidi. Ona kərə də dəvlət dili həggynəda gərara belə bir əlavə olunmuşdu: kələcəkədə həygür, inzibati və dixər vəziyələrə bu dildə (Azәrbaјҹan dili həzərdə tutulur—J. C.) cavadlı olan şəhəslərin jərləşməsi mümkün olana qədər həkumət müssəsələrinə rus diiliндən istifadəfəjə də imkan verilsin. Bu dildə paralelizmi respublikanın bütünlük vərliyə dəvərə davam eidi, ejni zamanda, milliləşmə — azәrbaјҹanlaşma prosesini də ardyışlı olaraq həjata keçiriliyip. Azәrbaјҹanın dili bilən və bu dildə dərəcə demək gəbiliyyəti olan mүәллимlərin һəzərlənməsini dilləndən istifadəfərələrə rəsədliydi. Azәrbaјҹanın dili həkumətində əməkdaşlıqda işləməsi, məktəblərə achiylıp; Azәrbaјҹanın tədris məsəsələrini milliləşdirmək үchün Tүrkijədən tədris kitarablary kətiyirmək və mүәjijən gədər mүәllim də'vət etmək gərara alınıyır. Jelizavetpol şəhərinin gədim adı Kənčə əzüñə gajtaryılıp, Garjakin uyezdi Çəbrajyl adlanıdyılıyır.

Daxili iشlər naziiri B. Җavanishiев 1918-chi il nojabrında 1-də «Azәrbaјҹan» gəzətinin mührbü ilə müssəhəbəsinə dildə məsələsinə də tohunur və bir nev dəvlət dili həggynəda gərara achiylayıp. Müssəhəbənin dillə əlagədar jərinde dejiliyip:

Бакы шәһәri,
11 феврал 2000-чи ил.

Әһалиси бүтүнлүкә азәрбайчанлылардан ибарәт олан јерләрдә дәфтерхана иши түрк дилиндә апарылып. Белә јерләрдә мәс'ул вәзиәләри азәрбайчанлылар тутур. Әһалиси гарышыг олан шәһәрләрдә исә һекумәт идарәләрindе чәтилинlik олмасын дејә, тәдричен миллиләшмә һәјата кечириләр. Беләликлә, әнали өз әтијајчаларыны бирбаша һекумәтә билдирмәк имканына малик олур. Эк һалда, һәр шеји рус дилиндән түрк дилинә тәрчумә етмәк лазым қелир ки, бунунда да бизим ишмиз хејли чәтиләшә биләр. Она көрә дә һекумәт рәсми дәфтерхана ишинде һәләлик рус дилиндән истифадәјә имкан верир. Азәрбайчан мүәссисәләрindе рус дилинин тәтбиғи она мәһәббәтдән ирәли көлмир. Буны индикى дөвләттөн мәнафеји тәләб едир. Бу, әлбәттә, узун сурмәјәчәкдир. Мәс'ул вәзиәфә тутавә түрк дилини билмәјән шәхсләр узун заман ишләје билмәјәчәкләр. Икى илдән соңра Азәрбайчан мүәссисәләрин һамысы тамамилә миллиләшәчәкдир. Биздә түрк дилини билмәјән чиновникләр җохтур. Ешиитишәм ки, Маариф Назирлий бу ишдә онлара тә'сир көстәрмәк учун ахшам курслары ачмаға назырлашыр.

1918-чи ил декабр айынын 26-да Ф. Х. Хоjsки Азәрбайчан Демократик Чүмһүрийәti һекумәtinin тәшкили иле әлагәдер чыхышынын маариф мәсәләсина иид һиссәsinde deijir: «Бу елә бир саһидир ки, дөвләттөн вә ичтимаи һәјатын әсасы бурада гојулур». Соңra Ф. X. Хоjsки әлава едәрәк deijir: «Сиз көрүрсүнүз ки, ана дилини билмәмәк бизи неча ачыначаглы һала көтирир ки, мән сизинлә неча чәтиләклила данышырам».

Чүмһүрийәti jени һекумәtinin 1919-чу ил апрелин 14-dәki декларasiyansын маарifә and һиссәsi белә башланыр: Парламентin үзвü олан вәтәндашлар! Јөргин, сизә айданынр ки, мүстегиллиjимизин һәјаты кечирилмасындә вә мөhкәmlәnmәsinde һалг маарifi һансы ролу оjнаjыр.

һекумәт, буны һәзәрә алараг, үму-ми ичбари тәһsil haggыndä ganun lajihәsi hazyrlamaga vachib sajyr va

куман еdir ки, бу ganun lajihәsi ilä әlagәdar olarag, paýizdan bашла-jayb бүтүn өлкәni ibtidan mәktәb шабәkәsi иле әhatә etmәk, xüsüsөn bizim сәnae өlkәmisidä pешa тә-силиn xüsusi dигgәt jetiirmәk зе-ruridir. һазырki ibtidai вә orta mәktәblәrin мүejjәn hissәsinil milli-läshdirmә jolu ilä өlkәnin әsas түrk әhali-sinä mәktәblәr tәshkil etmäkәlә janaishi, һekumәt өlkәda mәskәn salan aza-slays әhali-sinä uшaglaryna kөmәkla вә onlaryn tәhi-silin dигgәtlә әlagәdar olarag, onlار учун rус вә ana dillәrinde mәktәblәrin saxlanыlmäsiny, zәruri hällardarda dөvlәt һesabыna һәmin aзlyglarыn diliндä jen-i mәktәblәr aчyilmasyny da lazym bilir.

Milliläshdi-ri-mi sh tәdris mү-әssisәlәri үчүn мүәllimlәrin va dәrslieklerin chatyishmamasы faktynы nәzәrә alarag, һekumәt бүtүn гүvвәsinи jenidәn aчyilmış mүәllimlәr seminarijalarynda kadr-laryn hazyrlanmasyna, jaхud onlary kәnarдан dә'vәt etmәj, xüsusi komissiya jaratmagla jeni dәrsliek-lәrin tәrtibinе вә onlaryn xarichи dillәrdәn tәrчumәsinä sәrf edә-chäkdiр.

Kumан ки, бүтүn bu tәdbiplәr jen-i dәrc iliндәn tәdrisi түrk diliндä oлан, lazımi dәrәchәdә jaхshы tә'min edilmiш mәktәblәrә malik olmagra imkan verәchäkdiр. Өlkәdә ali tәhsil mәsәlәsinä kәlinçә, mә'lum oлdugu kimi, Bakыja kәnd tәsәrrüfatы institutu aчyilmasы haggыndä ganun lajihәsi sizin muzaki-rəniз tәgdim edili-bridir вә kәlәn tәdris iliñin əvvelinde Загафzazija universitetin Bakыja kөчүrlümäsi haggыndä danышyl-palar bashedanlymashdyr. һekumәt tәdbiр kәrәchäkdiр ки, bu mәsәlәlәr өlkәmis үчүn ugurly һaellini tapşsyn. Ajdynıdyr ки, bizim universitetde bizim diliñizi, ədebiyyatymızı вә tariximizi ejrә-nen kafedra olačagdyr.

Bakыda universitetin aчyilmasы gëti gojulur, lakin bu mәsәlәdә dil mәsәlәsi иле әlagәdar fikir aýrylygy da eozunu kөstәriр. «Azәrba-jchan» гәzetiñin 11 iýul 1919-чу ил tarixli nemrәsinde belә bir me'.

lumat veriliр: «1919-чу ил iýulun 9-da zәhmәtkeş mүsәlmәn zijalylarы idarasi үzvәrinin jыgынчы-ty keçiri-mlimashdir, burađa Bakыde universitet aчyilmasы mәsәlәsi dә tәf-silatы ilä muzakiрә olunmuşdur. Bunun өlejihinе chыхыш ediliр ки, күja «Rus diliндä oлан universitet mutlәg intenziv ruslashdyrma fealiyjätin onaғa olačagdyr», «Оз әlini «Bañid Rusejja» bejukluyuñe uzadačagdyr ки, bununla da aчyilmış milli orta tәdris mүs-sic-selәri, tәbiini olarag, baflanachag-dyр», ona kөrә dә bәjük mәsariif hech bir xejir kәtiirmәjächäkdiр. һә-lәlik, Azәrba-jchan Chүmһüriyäteti tә-lәbәlәrinin һekumәt һesabыna xarichи universitetlәrdә tәhsil almalary daňa jaхshы olar».

«Azәrba-jchan» гәzetiñin 21.08. 1919-чу ил tarixli nemrәsinde Azәrba-jchan Chүmһüriyäteti parlamentin inçlasы haggыndä mә'lumat ve-riiliр. Parlamentin inçlasыnda dev-lät universitetin aчyilmasы haggыndä ganun lajihәsi muzakiрәjә gojulur. Mәsәlә haggыndä M. Na-chenki mә'rүzә edir вә bu hagda iki muna-sibetin oлdufu-nu kөstәriр. Gejd edir ки, universitet aчyilmasы tәshäbbüsү һekumәt tәrәfin-dәn iрәli suryulmuş вә bu muna-sibetlә mәshүr professor Razumov-skinin bashedalylygy ilä komissiya jaрадylmashdyr. Mә'rүzәchi kөstәriр ки, universitet aчyilmasыny tәrәffdarlarы ganun lajihәsi ilä tamamili разыldarlar; өlejihinе oланlar bir syra bəhanәlәr kөti-riplәr, hәm dә onlar jałnyz tәhi-silin түrk diliндä oлmadыgыны deil, hәm dә universitet aчyilmasыny vahxtы chatdylygyны әsas kөti-riplәr. Ganun lajihәsi indiki tәdris iliñin gәdәr tә'chiли olarag universitet aчyilmasyny һekumәt-dәn tәlәb edir.

«Итиhät» фракsiyasyнын nüma-jәndәsi doktor G. Garabeyov universitet aчyilmasyna e'тиraz etmیر, lakin mәsәlәnin tәlәsik muzakiрә-sinä e'тиrazyny bildiriр вә muzakiрәnin tә'xirә salynmasyny tәklif edir.

Сәdәr bu tәkliifi сәsә gojmag istәjärkәn M. Э. Rәsulzadә jerindeñ e'тиrazyny bildiriр вә muzakiрә-

nin mәhәz һәmin inçlasda давам et-diрилмәsi tәkliifi ilä chыхыш edir. О deijir:

Бизdә universitetin aчyilmasы haggыndä mәsәlәdә iki fikir var. Bu mәsәlәjә mүхалиf muna-sibet bu mүlañizәdәn iрәli kәliр ки, bizda bunun үчүn elmi гүvвә вә mүtәхәs-sic joxdur. Bununla belә, universitetin aчyilmasы dөвләtin birinchi gaýfylarыndan oлmalayıdýr ки, dev-lät, universitetin aчyilmasы gar-shыsynda oлан bүtүn әnkәllәri dәf-eđәrәk bu mәsәlәni mүejjәnlәsh-diřimashdir. Bu mәsәlәdә әn mүhüm чәhәt professor гүvвәsi diр ки, ar-tyun buñun esasasy var.

Эkәr bu elmi mәnбәjи түrk diliндä olsajdy, jaхshы olardы, an-chaq bu hәlәlik mүмкүn deijil вә bu hech bir өlkәni dajanдыra bilmәmišdir ки, eзүnүn basheda dildә universiteti oлmasын. Rus universiteti-lerin timsalsы, bu iши basheda jan-pon va dикәr өlkәlәrin tәrүbäsi кез gabaglyndadıр. Ne үchүn bizda universitet rус diliндä olačag-dyр? mәsәlәsinä kәlinçә, mәsәlә ajdynydyr, bizdә dinnajichilәrin tәrkibi rус diliндä basheda, hech bir xarichи dili bilmir.

Sona kөstәrә bilplәr ки, biz-de mәhәdud sajda oлан tәlәbәlәri xarichә kөndәrәmәk olar. Artыg bu mәsәlәjә һekumәt tәrәfin-dәn basheda jaхshыl вә juz tәlәbәnin Гәrbi Av-roopa kөndәrilmesi planlashdy-rylyr, bununla bәrabәr, өlkәnni daхhilyndä elmi mәnбәjinkin oлmasы zәruridir. Universitet hәm ejrәdә-chäk, hәm dә bizim өlkәni ejrәnә-chäk вә universitet ətrafynda elmi marag вә elmi ish jaaranachagdyr.

Gorxmag lazım deijil ки, aчyila-chaq universitet ruhani Krawchenko-nun dedi-ji kimi, rус diliндä ola-čagdyr. Tүrk өlkәsinde, түrk мүhüntindä o өз tәbiatiñi dašyiajag-dy...

Xüsusi gejd etmәkәlә вә «Rus, Rus» tәkrarlamagla ruhani Krawchenko hech kәsi gorxutmur. O eзү chыхышынын bir jerindeñ dedi-ji kimi, elmi bejñelmilәldir. Bиз onu Chindә ejrәnә bilәrik вә Azәrba-jchananda chinnidә ejrәnә bilәrik. Azәrba-jchan-da universitet assimilasiya ta-

мајулұ ола билмәз. Һәтта көнға Руцијада да ассимилясия ахыны ила мүбәризә апаралар университеттәрден чыхышылар.

Бәли, университеттә миллиијин тәмәли онун ачылмасы иле гојулур. Университеттә түрк дили тәдрис едиләчәкдір, бәли, тәләбәләр да Бакыда дорма аб-навада дорма шеңре вә өзүнүн дорма халгына жаһын олачаглар.

Бир дә она истинад едирләр ки, тарих, филология кими факультәләр инкишаф етмәйәчәкдір, анчаг башланғыча белә олур. Руцијада, Түркијәдә вә дикәр өлкәләрдә университетләrin тарихи буну кестәрир. Түркијә университетләrinда иди дә бә'зә фәнләр франсиз вә алман дилларинде кечирилді.

Елми бүтүн өлкәләрдә вә бүтүн дилләрдә өјрәнмәк олар; бах буна көрә дә бизим фраксија университетин тә'хире салынмадан ачылмасы тәрафдардыр. Елми гүввәнин мән-дудлугундан чакинмәк лазым дәјил. Мән инанырам ки, Бартолд кими алимлар Петроградда отуруб Туркстанда газынты апармајачаглар. Экәр онлар јерләрдә, бурада, Түрк халгының мәркәзинде јашајып ону етсәләр, онларын иши даһа сәмәрәли олар. Вә мән инанырам ки, белә елм фәдаиләри аз тапылмајачагдыр.

М. Э. Рәсүлзәдәдән соңра J. Эһмәдов чыхыш едәрәк дәјир ки, онларын фраксијасы үмүмән университет ачылмасыны баша дүшүр, анчаг сеңбат онун вахтынын чатмасындан кедир... Һәлә бизә ашыры вә орта мәктәб, хүсүсән, башлыча олар, мүәллимләр семинаријасы вә институтлары мәсәләсінін гојмаг зәруидир. Биз ана дилиндә университет арзу едирлик, анчаг бу о демек дејилдир ки, биз рус дили әлејінін чыхырыг.

Чыхышлардан соңра ганун лаји-хесе сәсә гојулур вә гәбул дәјил.

«Азәрбајҹан» гәзетинин 29 апрел 1919-чу ил тарихи нәмрәсіндә «Педагоги институт ачылмасынын планлашдырылмасы һагында мәлumat дәрч олунур. Бурада дәјилдир: «Мәсәләсі артыг мүсбәт һәллә олумуш университеттән башга,

Халг Маариф Назирији jени тәдрис илинин башланғычында педагоги институт — орта мәктәбләр үчүн педагоглар һазырлајан али тәсисил мүәссисәси ачылмасыны планлашдырыр».

Үмүмән, Азәрбајҹан Демократик Чүмһүријәттәнда маариф мәсәләси дөвләттін, аз гала, биринчи дәрәчәләр проблеми кими һәјата кечирилді. Бир тәрәфдән, үмүмтәсисил мәктәбләринин шәбәкәсиси кенишләндирмәк, али мәктәбләр ачмак кими мүһүм проблемләrin һәлли иле әлагәдер ишләр апарылыр, дикәр тәрәфдән Азәрбајҹан дилиндә тәдрисин һәјата кечирилмәсі, али мәктәбләрдә Азәрбајҹан дили кафедраларынын тәшкili нәзәрә тутулурду. Бу ишләр ардычыл да-вам етдирилди.

Азәрбајҹан Чүмһүријәттә дөв-рүндә ана дилиндә дәрс дејән мүәллимләrin чатышмасы өзүнү кестәрирди. Мәвчүд мүәллимләrin дә бир гисми ана дилини вә милли фәнләри лазымы дәрәчәдә билмирдиләр. Бу да нараhatлыг до-гуур вә бу саһәдә чидди тәдби-ләрә әл атылмасыны тәләб едири. Белә тәдбиirlәr да көрүлурdu. Мә-сәләn, 1919-чу ил февралын 7-да мәктәб комиссиясынын сәдри шә-хәр түрк ибтидаи мәктәбләринин мүәллимләrinә ашағыдақы мәз-мунда мүрашибет еди:

«Миллиләшdirilmis ибтидаи вә али ибтидаи шәhәr мәktәblәrinin ҹәнаб өjәdichilәrinin соху ана дилини вә милли тәdris фәnlәrinini ла-зымы дәrәchәdә bilmirlәr, bununla әlagәder olarag, Tүrk mәktәblәrinin mүәлlimlәrinde вә mүәлlimlәrinde ҹәniш edirәm ки, ана дили вә әdәbiyätty cahesinde өz biliklәrinin artyrmaғa вә dәrinlaşdirmejä чидди dиггәt je-terisnillәr, zira mәktәblәrin bү-tunlukla millilәshdirilmәsisi иле әlagәder olarag vachiбidir ки, өjәdichilәr һazыrlыglaryna kөrә bu mәktәblәrin tәleblәrinе chavab verisnillәr. Bu tәdris илинин соңна жаһын сынаq тәшkil edilәchәk, ла-зымы dәrәchәdә biliik вә һazыrlыg нүmaijish etdirmәjәnләr бундан соңra mәktәblәrдә dәrс demәjә bura-hylmajačaglar.

Бу мәсәләни хүсуси иле индики илдә тә'jинat алланларын нәzәrinе chatdryryram. Шәhәr hакimijәti вәziyjätin чиддilijini hiss edә-рәk вә өз билиklәrin artyrmag istejәnләrin arzulaparyna rәzmәn kurslар ачыр вә о курслara дава-мijätti тә'kidlә mәslәhәt kөrүrәm».

Даһа чох нараhatчылыг мүәллимләrin сајча азлығы иле вә мүәллим һазырлајан мәктәбләrin олмамасы иле әлагәдер иди.

1919-чу илин апрел аյында Халг Маариф Комиссарынын вә Назиријин орта мәктәb идәrәsinin мүди-ринин имзалары иле «Бакыда али ibtidai mәktәblәrә mүәлlim һа-зыrlamag үчүн bir иллик курсла-рын әsasnamәsinin lajihәsi» тәг-дим едирил. Lajihәda dillә bagly иki мaddә var. Birindә dejilir: Kurslarda габулда түрк дилини бил-мәk vachiбidir. Kursda keçilən fәnlәr sadaalanarkәn birinchi түrк di-llinin adı çəkiilir. Həmin maddə belədir: «Tүrk dili (grammatika, ədəbiyät) metodikası ilə». Xalg Maarif Nазиријинин белә bir lajihәsi dә e'lan edili: «1919-чу илин paýzynida Azәrbaјҹan Чүмһү-riyjätin mүхтәlif шәhәrlәrinde Xalg Maarif Nазиријi тәrә-finidәn ачыласы ikinlikl pedestrian kurslар haggыnda әsasnamәsinin lajihәsi». Burada da gejd edili: кi, həmin kurslara габулда түrк dili ni bilmәk зәruridir. Соңra dejilir: Dinnәjichi oflanlar vә gyzlар педагоги иши nәzәri çəhətdeñ ej-рәnмәkla jaňashy, түrкchә savad vә hecəb dәrсlәrinе dә kediirlәr. Kurslarda keçilən fәnlәr arasyndan du by fәnlәr dә kestirilir: a) Tүrk dili, grammatika, jazy iши, ədәbiyät, b) Tүrk diliinin metodikası.

1919-чу илин октябр аյында Халг Maarif Nазириинin «Tәdris mүәs-сисәlәrinin ачылмасы һагында га-нун lajihәsinе izahat gejdindә oxu-jurug:

Азәrbaјҹan Respublikasynyн әразисинде чәми үч mүәлlimlәr семи-наријасы var ки, bүnlар hәr il әn соху ellи mүәлlim buraхыр. Индики dөvrдә mүәлlimlәrin бөjük чатышmazlygy, hәr il mүәлlimlәrin сырасынын азalmasыны nә-зәre алсаг, tamamile aшkar вә aj-

дын олачагдыр ки, һазырky үч mүәлlimlәr семинаријасы индики мәktәblәri lazыми dәrәchәdә mүәлlim kадрлары иле тә'min еда билимәjәchәkdi; hәla ону demirik ки, үмуми ичбари tәhсilin hәjata keçirilmesi иле әлагәder olaраг, hәr il respublikanыn әrazisindә tәxminen 35 jени mәktәb ачылачаг-дыр...

hәrçәnd ики иллик педагоги курсlарын ачылмасы үзrә choхlu la-jihәlәr һазыrlanыr, анчаг педагоги курсlарын ачылмасы мүvәг-гәti tәdbiirdir...

Dejilanlәrda ujyuni olaраг, daһa deford mүәлlimlәr семинаријасы. Nyuha vә Shusa шәhәrlәrinde vә ики гадын seminarijасынын Ba-kyida vә Nuخa; seminarijalarыn nәzindә nүmuнavи mәktәblәr vә hәr bir mәktәbin tәrkiбинde hә-ләlik [1919-1920-chi tәdris ili үчүн] һазыrlыг vә birinchi siniflәr ачылмасы лазым kәliр.

Nazir sonra seminarijalarыn hә-miin шәhәrlәrdә tәshkiliнin сә-бәblәrinin ajdynlaшdьryr vә әsas-landyryr. Nazirlijin bашга bir mәktubunda педагоги курсlарын ачылмасы mәsәlәsi gojulur. Mәktubda dejilir:

Kechmis hакimijәtin mүsәlmаn әhaliinin menish hissesinini hәkү-мат mәktәblәrinin inamcىzlyg ja-радан rüslashdyrmak sijasati, mә-дәni-maariñiflik tәdbiirlәri са-һәsindә шәхs tәshabbüslerә ѡol verilmәmәsi Rүsiya әrazisindә mәskunlaшmysh бүtun mүsәlmаn xalglarыna, o чүmlәdәn Azәrbaјҹan әhaliisinin үmumi kerilijin сәbab olmushdur. Bu kerilikla mүbariza үmumi ичбари tәhсilin hәjata ke-çirilmesi, mәktәb шәbәkәsinin tezlikla keniшlәndirilmәsindәn ibarәtdir, ekc hałda, hәtmiyedә mүәлlimlәrin бөjük чатышmazlygyнын гарышыны алмaz. Xalg Maarif Nазиријindә olan mә'lumat kәra, hәtta һазыrky mәktәb-lәrdә mүsәlmаn mүәлlimlәr чатышmazlyr, mүәлlim seminarijalarы иса hәlә jařama mәrħelәsindәdir. Indiki jař vahxtlarыnda аchыlmışty gүsса mүddәtli педагоги курсlар да шакирд kontinkentinin үmumi

тәһисиلى үчүн лазымы имкан жарада билмәди.

Чүмхүрийетин маариф саһесиндеги планлары, бурада фәалийәт көстәрәнләри истәк вә арзулары олдугча кениш иди. Онлар аз заман дахилиндә халга, милләтә лазыым олан сох шеji һәјата кечирмәжә чалышылар; истәйриләр ки, һәр бир азәрбајчанлы, истәр киши, истәр гадын олсун, һамы аз-chox савад алсын. Халг да буны баша дүшүрдү, инсанлар да елмә, тәһисла чан атырылар. Бунун да әсасында мәктәб дајаңырды, милли ән'әнәләре сөјкәнән, тәдриси ана дилинде — Азәрбајчан дилинде олан мәктәб, һәтта јерләрдән тәшеббүсләр ирәли сүрүлүрдү. «Азәрбајчан» гәзети 19 январь 1919-чу ил тарихли нөмрәсindә белә бир мә'lumat верип: «Бу күннәрдә Сабунчукәндикен әһәлис Балаханы реал сәнәт мәктәби јаңында мүсәлман ушаглары үчүн тәдриси түрк дилинде олан әлифба синфи ачылмасы мәсәләсини галдырышылар. Назирлик бу тәклифин һәјата кечирилмәсүн лазым билир вә түрк дилинде белә бир синфин ачылмасы һаггында Балаханы реал сәнәт мәктәбинин рәисине көстәриш верип».

Гадынларын тәһисиلى үчүн дә тәдбиrlәr һәјата кечирилир. «Азәрбајчан» гәзетинин 23 октябрь 1919-чу ил тарихли нөмрәсindә «Мүсәлман гадынлары үчүн курслар» адлы мә'lumat дәрч этишилди. Бурада деjiliр: Халг Маариф Назиринин сәрәнчами илә әлагәдар оларaq, Бакы түрк милли кимназиясы нәздиндә мүсәлман гадынлары үчүн курслар ачылыр. Бу курсларда анчаг мүсәлман гадынлары тәһисил алачаглар.

Башга бир тәдбиir. 1917-чи илин декабр аյында Мүсәлман һуманитар Гадын Чәмијәти тәрәfinindən Бакыда имкансыз әһәли үчүн гадын пешә мәктәби ачылышы. Март һадисәләри илә әлагәдар мәктәб өз фәалийәтини дајандырышылди. Инди һуманитар јардым чәмијәти халгын тәрбияси саһесинде пешә мәктәбинин бөյүк мә'насыны нәзэрә алар, һәмин мәктәбин ачылмасы һаггында яенидән тәшеббүс галдырышы... Мүсәлман гадынларын тәһислинда

мәктәбин бөйүк ролу геjд едилir вә деjiliр: Јегин ки, мүсәлман гадын мәктәбинин ачылмасы мәсәләси парламентин музакирасынә вериләчәkdir вә иннамаг олар ки, бу мәсәлә орада там һалда анлашылачаг вә мудафиа олунчагдыр.

Даha бир мә'lumatda көстәрилир: Халг Маариф Назирлийинин рәhбәрлийинин гәрарына әсасен апрели 1-дән (1920-чи илин апрели нәzәrdә тутулур — J. C.) 2-чи Түрк гадын мәктәбинин бинасында Түрк дилиндә өз биликләрни кенишләndirmek истәjәn мүсәлман гадынлар үчүн ахшам курслары ачылыр.

Түркләшмә — азәrbaјchанлылашма руhy о гәdәr гүввәtli иди ки, бә'zәn вахты чатмадан русдилли мәktәбләrin бағlanмасы һаллары да eзүнү көstәriрди. Bu да мүәjijen дәrәmәde e'tiраз догурурdu.

Maарif, мәdәniyät иши, азәrbaјchанлылашма просеси бүтүн саhәlәrde kедири. 1919-чу ил феврал айынын 10-да Азәrbaјchан Demokratik Чүмхүрийетинin һәrbىи назири артиллерија кенералы C. Meһmandarov белә бир әмр верип: «Башга милләtләrдәn олан забитләrin Азәrbaјchан дилиндә һәrbىи әмрләrә and сөzләri өjрәnmәlәri үчүн bir aј vahx verip. Kөstәriләn aj мүddati кечәndәn соңra кимләr bu сөzlәri өjрәnmәsә, wәzi-fәlәrindeñ azad оlunmaғa tәgdim edilәmәkler».

«Азәrbaјchан» гәzетинин 31 январь 1919-чу ил тарихли нөмрәsindә белә бир мә'lumat верилир:

Бир груп түрк әdәbiyätчilari вә jazyçylary Халг Maарif Nazirliyinе мүraqibet edir вә Азәrbaјchан һүдүдләrъnda ҹәmiyätin mә'nәvi tәlәbatyny өdәjә bilәn һәr hancы bir әdәbi nәshrin olmadыgыны көstәrәrk xәniш edirler ki, Халг Maарif Nazirliji mәdәni һәjatdakы by boşlugu doldurmag мәгсәdi илә belä bir журналын nәshrinе imkan verisini вә maddi jardym kөstәrsin.

Бу тәklif ҹәnab халг maарif назири тәrәfinindәn бөйүк мәmnuñiјәtla гарышланыр. һәmin күn ҹәnab назири иki комплект түrк шрифләri алмаг үчүn Tiflisе adamlar

e'зам eдilmәsinе sәrәncham verir. Нәzәrdә тутулан журнал 200 сәh-i фәdәn artыg olmajaqagdyr. Журнал шәkilli olaçagdyr.

Diggät edin, zijalы tәklifinе nechә digәtлә јaнашmag вә mәsәlәni nechә operativlikla hәll etmek. Kash bizim indiki һәjatamyzda da belә iшкүzärlyg ola idi.

1919-чу илин әvvәlinde daha dәrd журналын nәshri nәzәrdә tutulur. Ilk әvvәl bir pedagogi журналын nәshri lazımlı bilinir. Gejд eдiliр ki, bu журнал eзүндә Aзәrbaјchanyн mәktәb һәjatynын tam eksoni ifadә etmek, ejni zamanda, bizim kәnч respublikanın kәlәchek wәtәndashlarыnyн tәrbijәsi вә tәhisiли ishinden rәhber rol ojnamalıdyr. Gejд eдiliр ki, pedagogi журнал өз programyny с замan tam һalda јerinе jetiрer ki, onun ardynda үч әlavә журналыn nәshri һәjata kечirilsin. Bu журналлар belә nәzәrdә tutulur: 1) Kичик јашлы ушаглар үчүn шәkilli журнал; 2) bir gәdәr јашлы вә халгын мұtaliäsi үчүn журнал вә 3) јашылар үчүn журнал. Belә hесab eдiliр ki, bu dәrd журнал bir-birinи тамамlamaga, mәktәbi chanlandyrachaq, onu mәdәni inkishiäfiyin jүksäk zirväsina galdyraчagdyr.

Bu myhüm tәdbiirlәr asanlygiga basa kәlmirdi. Respublikada bu ishlәrә mane olmag istejnеләr, dәvәlәtin mәhvinе chalышanlар mүхтәliif ѡollarla, kah aчыg, kah өrtülu шәkiлde dәvәlәtin cijsatina garshy chalyralar, ireliyejiшә manechilik тәrәdirler. Respublikanın

баш nәziri M. Usubbaev парламентдәki chalyshыnda bu mәsәlәjә toxunaраг dejir ki, «Belә үnsүrләr bizim aрамызыда da, парламентde oturannlar arasynda da var. Bундан башга, rus bolşeviklәrin бура kәlmәsinи tәblig eдәn вә түrк diliндә bolşevik гәzetlәri dә nәshр olunur. Bu гәzetlәrin наширләri вә redaktörләr да бизim сыралarymyzda отurmушлар. Kөrүnүr, kecid devrләrinde, milli diрçeliш dөvrләrinde kәnч dөvlәtlәrin һәjatynida bela һalлар olur».

Lakin planlaшdyrylan бөйүк ishjarымыг гальыр. 1920-чи il aprelin 27-dә arxhalarynda rus bolşevik goшуну dajanan komмунист партияси тәlәb edir ki, aхшам saat jediјe kimi hакимијәt онлara тәhvil verilsin; hәm dә komмунистlәr jalanchy wә'dlәr dә verirlәr ki, sonradan онларын hеч бири јerinе jetiрилмир. Aзәrbaјchан Demokratik Чүмхүрийетинin парламент вә hәkumәt үzvәrinin bir gismina terror eдiliр, bir gismi mәhruмijätlerә дүчар olur, bir gismi мүhәmirәtde өmүrlәrinи bашa wүrүrlar. Ançag онларын ishyigly идеjatalary заманын bашы үstүндәn dөvрүmүзә kәlib chatyr vә daimi һәjat vәsигәsi alыr. Indi Aзәrbaјchан халгы azad, demokratik respublikada guruchulug ishlәri ilә mәshgүl olur. Indi онун kениш orta mәktәb шәbәkәsi var, on minlәrlә ali савадлы mүellim orodusu var, ali mәktәblәri var, jүzләrlә alimi var. Ana dili — Aзәrbaјchан dili dөvlәt dili kimi бүtүn саhәlәrde tәtbiг olunur.

ХАЛГ ЕПОСУНДА ИСЛАМИ ДӘЈӘРЛӘРИН ТӘЧӘССҮМҮ

Һачы Бајрамәли АСЛАНОВ,

Лерик рајонундаки Аңзолу кәнд әсас мәктәбин мүәллими.

«Китаби-Дәде Горгуд» халгымызын тарихи-гәһрәмәнлыг кечмишини јүксәк бәдии сәвијәдә өзүнде тәчәссүм етдиран гијметли шифаи халг әдәбијаты нұмұнасири. Биз бу жазыда дастаны Ислам дини ила бағыл олан қәһәтләріндән соһбәт ачмағы гарышыа мәгсәд гојмушуг. Чүнки халгын жаратдығы бу нұмұналәрдә ислами дәјәрләр хүсуси жер туттур. Оғуз гәһрәмәнләре Вәтән, һәр, әдалат, нааллыг, паклыг, дин угрұнда мұбаризә апартылар.

Дастанын бүтүн бојларында билавасите иштирак едән Дәде Горгуд барәдә «Мүгәддимә»дә соһбәт ачылыры. О, Мәһәммәд (с) пейғәмбәрин дәвәрүндә жашамышдыр. Аллаһ-Таала онун қөнлүнә илham едирмиш. Дәде Горгуд һәм кечмиш, һәм дә кәләчен барәдә дөргү, дүзкүн мәлumat верирмиш. О, Оғуз елинин ағсагалыдыр. Бу елдә дүніжаа кәлиб икидлик көстәрәнләре о ад ве-рир, бүтүн бојларын сонунда оғуз намәләре о дүзүр, дуаларыны гадир Аллаһ-ыны ады ила башлајыр, гәһрәмәнләрін күнаһларынын Мәһәммәд (с) Мустафаја бағышланысыны арзулајыр.

«Мүгәддимә»дә Дәде Горгуд «Танры досту, дин сәрвәри» Мәһәммәд (с) пейғәмбәри, хәлифеләри, һәэрәт Әлинин өвладларыны, Кәбәевини белә өйүр:

Ағыз ачыб өјәр олсам, Танры көркүлү.
Танры досту, дин сәрвәри
Мәһәммәд көркүлү.
Гильинч чалды, дин ачды
Шәни-Мәрдан Әли көркүлү.
Әлинин оғуллары, пейғәмбәр
нөвәләри Кәрбәла жаъзында
(чөлүндә)
Жезидләр әлиндә шәһид олды,
Бәсөнәлә Қысеси,
ни гардаш белә көркүлү.

Жазылыб-дүзүлүб көждән енди
Танры елми Гур'ани көркүлү.
Ол Гур'аниң жаңы-дүздү үләмалар
өјәрнинча көжү.
Бичди алымләр сәрвәри Осман
Үффан оглу көркүлү.
Алчаг Жерде жапылыбыр Танры еви
Мәккә көркүлү.
Ол Мәккәјә сағ варса, әсән кәлсә,
сидиги бүтүн Һачы көркүлү.

(«Китаби-Дәде Горгуд, Бакы — 1962. Азәрнәшр, сәh. 13»).

Бурадан айдын олур ки, Дәде Горгуд мүсәлмандыр, онун Аллаһы, пейғәмбәре, Гур'ана, Кә'ба евине мәхәббәти құчлудүр. Кәрбәла чөлүнде пейғәмбәр һәвәләринин Гур'ан, дин, һәр, әдалет угрұнда шәһид олмаларындан хәбәрдардыр.

Аллаһын әмрләрини жеринә жетиရән һарғы, әдалати бәрпа едән, халғы дүз ѡюла пейғәмбәрләр, өтинген аларда инсанларын көмәйнә чатырлар. «Дирсә хән оғлу Бугачын боју»нда Дирсә хән овда дүшмәнләрин фитнәси ила жекәнә оғлunu ағыр жаралайыр вә дәстәсі ила көри гајыдыр. Ана оғлunu дәстәнин ичәрисіндә көрмүр, үрәзи һәјәнчанла дејүнмәјә башлајыр. Елә бил ки, гејбәден аная хәбәр чатыр, оғлунун башына ғәза кәлмишdir. О, ғырх инчә белли ғызыла өзүнү овалға жетирир, жаралы оғлunu таптыр. Газлыг дағына, онун сујуна, чичәкләринә, нејванларына гарғыш едән ананы Бугач сакитләшdirәрәк: «—Ана, аламакил, мәна бу жарадан өлүм ќохдур, горхмакил! Боз атлы (жашил донлу) Хызыр (И.) мәнә кәлди. Үч кәра жарамы сығады. Бу жарадан сәна өлүм ќохдур. Дағ чичәji, анан суду сәна мәлһәмдир, — деди» (сәh. 24).

Дини рәвәјәтләре көре, Хызыр пейғәмбәр Зүлмәтә кедиб Дирилилек сүйүндән ичмиш, өлмәзлије говуш-

мушдур. һикмәт, билик саиби олан Хызыр ән ағыр анларда инсанларын көмәйинә чатыр. Бурада да о, өлүмчүл һалда олан Бугачын жарасыны үч дәфә сығајыр, она мәсләхәтини верир вә гејб олур. Ана, Хызыр пейғәмбәрин дедикләрини жерине жетирир, жекәнә оғлunu һәјата гајтарыр.

Дастан гәһрәмәнләре Ислам дининин гајда-ғанунлары, «Гур'ани-Кәрим» илә танышдырлар. Дини китабларда гадир Аллаһын 99 ады өзекилир. «Гур'ани-Кәрим»ин «Ихлас» сүрасіндә Аллаһ барадә дејилир: 1. Де ки, о Аллаһдыр, тәкдир. 2. Аллаһ һәр өтијијаңдан учададыр, әбәдидир. 3. Доғмамыш, доғуламамыш. 4. Онун бәнзәри дә һеч ким оламышы», («Гур'ани-Кәрим», Бакы, Азәрнәшр, 1993, сәh. 328—329. Н. Гасымовлунан ачылгамасы).

«Китаби-Дәде Горгуд»ун бир нечә бојунда гәһрәмәнләр тәрәфиндән дә гадир Аллаһын мә'чүзәли сиғатләри тә'рифләнir вә бүнлар һәр дәфә бир-бириндән фәргләнirләр. Мәсәлән, «Газлыг Гоча оғлу Жеңәјин боју»нда Жеңәк дүшмән үзәрине кедәркән улу Танрыны белә өйүр вә ондан көмәк диләйир.

Учалардан учасан, уча Танры!
Кимсә билмәз нечәсән, көркүлү Танры!
Сән анадан дөгмадын,
Сән атадан олмадын.
Кимсә ризги жемәдин.
Кимсә соју күч етмәдин.
Гаму жерде әнәдсән.
Аллаһ-сәмәдсән.

Бирлиниң қызындым, чәләбим,
гадир Танры!
Мәдәд сәндән!
Гара донлу кафира ат тәпәрәм,
Ишими сән анар! — деди. (сәh. 110).

Дастанда айдын олур ки, Оғуз елләріндә Ислам дининин жајылмасы Мәһәммәд (с) пейғәмбәрин дәвәрүндә баш вермишdir. Чүнки «ачыты» тутандың бығаларындан ган чыхан, бығы ганлы Әмән (сәh. 40) кедиб пейғәмбәри көрмүш вә Оғузда онун сәhabәси олмушдур.

Исламда намаз динин сүтуну не-сағ олунур. Гијамет күнү биринчи не-сабланамағ шеј намаз Жараданла жардымыш арасындағы работадир.

Дастан гәһрәмәнләре Исламын бу вачиб әмәлінә јүксәк гијмет верир, өтинген мәгамларында һачет (арзу, истиқ) намазы ғылыр, улу Танрыда дуа едирләр. «Газан бәйін оғлу Урз бәйін дустаг олдуғу бој»да дејилир: «Газан ғонур атындан жерә енди, ахыб кедән ары (тәмиз, пак) судан әбдәст алды, ағ алнын жерә гојду, ики рик'әт намаз ғылды. Ағлады, гадир Танрыдан һачет диләди, үзүн жерә сүртдү. Мәһәммәд (с) салават кәтириди» (сәh. 81).

Салаватын мәгамы, әһәмијәти барадә «Гур'ани-Кәрим»дә аյә назил олубдур. «Әхәзә» сүрасинин 56-чы аясындә дејилир: «Пейғәмбәрә салават көндәрә Аллаһ вә мәләкләри. Ей иман кәтириәнләр! Сиз дә она салават кәтириң!» (сәh. 213). Дастаның аյры-аяры бојларыны охудугда көрүрүк ки, гәһрәмәнләр тез-тез пейғәмбәрә салават көндәрир, Аллаһа вә онун көндәрди дина инамын күч илә дүшмән үзәринде гәләбә газанылар.

«Ушун Гоча оғлу Сәкәрәин боју»нда Сәкәрәк Әлинчә гәл'әсіндә зинданда олан бәjүк гардашы Әкәрәи хилас етмән үчүн дүшмәнләрда вұрушур. Бојда охурург: «Алтмыш жаралы адам сеңдиләр, вардылар. Накананда алтмыз дәмир донлу кафири оғланын үзәрине кәлдилир... Оғлан көрдү ки, бир алај атлы кәлир. Сычрады, ады көркүлү Мәһәммәд (с) салават кәтириди, атына минди, гара донлу кафира гылынч вұруду, басды, гәләjә гојду» (сәh. 136).

Алтмыш кафири мәғлуб едән Сәкәрәк јұзун үчүн де өндәсіндән көлир. Бу дәфә зинданда олан гардашы Әкәрәи үч јүз кафири үстүнә көндәриләр. Гардашлар дөjүш мәйданында бир-бирини танылып, үч јүз дүшмәни мәғлуб едіб жүрдларына гајыдырлар.

Гәһрәмәнләре апардыглары мұбarezәләрин чоху дин, һәр, әдалат үтгрұнадыр. Биз буны дастаның баш гәһрәмәни Газан ханын вә башгаларынын дилинден тез-тез ешидирик. «Салур Газаның дустаг олдуғу бој»да Тәкур бәjләри әсирликтә олан Газандан онлары тә'рифләмәсіні истиәр. Дүшмәнләри усталығла әла салан Газан онлара дејир:

Өлли мин өр (Яғы) көрдүмсө,
вә вермадым.
Алтыш мин өр көрдүмсө,
аұтышмадым.
Сәксөн мин өр көрдүмсө,
сөксәнмәдим.
Дохсан мин Яғы көрдүмсө,
донатмадым.
Жұз мин өр көрдүмсө, жұзум дәннәдим.
Жұз дәннәз гылынчым әле алдым,
Мәһәммәдин дини ешгина гылынч
вурдум (сәh. 142).

Ja да «Бәкіл оғлу Имраның боју»нда дүшмән үзәринә кедөн Имран атасына:

Ала көзлү үч Жұз икни мана веркил
жолдашлыға,
Дин, Мәһәммәд жолуна дүрүшмәйин,
сөнин үчүн — деди (сәh. 126).

Имран бүтләрә инанан кафириләре
гарши вурушур. Бојда охујуруг:

Кафир деди:

Оғлан, алындынса Танрынамы
жалварырсан?
Сөнин бир Танрын варса, моним
jetмиш икни бүтханам вар,—деди.

Оғлан деди:

— Ja аси мә'лун! Сән бүтлөринге
жалварырсан, мән аләмләри јохдан
вар едән Аллаһыма сыйғындым! (сәh.
130).

Наг-таала мәләк Чәбрайыл васи-
тәсилә 40 икидин гүввәсинин она вер-
ди вә Имран дүшмәнләрлә мүбари-
зәдә гәләбә газанды. Мүсәлман
оғузлар дүшмәнләри мәглуб етдик-
дән соңра иман кәтирәнләри өлдүр-
мүр, онлары Ислам дининә дәвәт
едир, жандылары килсәләри сөкүб
јеринде мәсцид үчалдырлар.

Дастаның бир неча јеринде мү-
сәлманлыг тарихинде ән бөյүк фа-
чиә һесаб олунан Кәрбәла һадисә-
ләрине ишара едилir. Мәсәлән, Га-
зан хан јурдуң талан олундуғуну
көрүб, дүшмән үзәринә кедәркән су
илә белә хәберләшир:

Чыгнам-чыгнам гајалардан чыхан су!
Бөйүк-бөйүк ағач көмилор ојнадаи су!

Насөн илә Қүсейлин һәсрәти су!
Бар вә бостанын зиңәти су! (сәh. 32)

Ислам аләмниндә Мәккә вә Мәди-
не шәһәрләри бүтүн мүсәлманлар
үчүн әзиздир. Чүнки тапындығымыз,
мүгәддәс һәм зијәрәти әмәлләри-
ни јеринә жетирдијимиз Кә'бә evity, Зәмән гүјусу, Сәфа, Мәрвә, Әрә-
фат, Мүзәдәлифә вә Мина Мәккәда
јөрләшир. Улу Мәһәммәд (с) бу шә-
һәрдә дүнjaа көз ачмыш вә бурада
пейғәмбәрлиә чатышыдыр. «Гур'-
ани-Кәрим» Мәккәда она назил ол-
маға башламышдыр. Мәһәммәд (с)
пейғәмбәрин һәјатынын бир һиссәси
Мәдинәде кечмиш вә бүтүн дүнja
мүсәлманларынын зијәрәткаһынә
чеврилмиш гәбри-шәрифи бу шә-
һәрдәдир. Пейғәмбәрдән соңра
исламы илк гәбул едән ве дин јо-
лунда бөйүк фәдәкарлыглар көстар-
миш һәэрәт Әлиниң ады мүсәлман-
лар арасында һәмишә дәрін һөр-
мәт вә сонсуз мәһәббәтлә чеки-
лир. Онун ады Әүлдүл, гылынчы
Зүлфүгәр қасурлуг, шұчаэт симво-
лудур. «Китаби-Дәдә Горгуд»да Бүн-
ларын һамысына, долајысы илә ол-
са да, тохунулур. Газан ханын evity-
ниң яғмаланмасы боју»на диггәт же-
тирик. Кафириләр Урузу өлдүрмәк
үчүн гәнаре дебинә кәтириләр. О,
ағача белә дејир:

Мәккә илә Мәдинәнин гашысы ағач!
Мусаи-қалымни эсасы ағач!
Бөйүк-бөйүк суларын көрпүсү ағач!
Гара-гара дәннәләрин кәмиси ағач!
Шәһи-Мөрдан Әлиниң Әүлдүлүнүн
әжері ағач!
Зүлфигарын гынынын гөбәсси ағач!
Шәһ Һәсәнә, Қүсейлин бешиңи ағач!
Мәни сәнә асарлар, көтүрмәкіл, ағач!
Көтүрмәк оларсан икидилимн сөнн
тутсун, ағач! (сәh. 37)

Ислам дининдә көмәксизләре
арха дурмаг, имканызлара әл
тутмаг чох бәjенилир. Малларын-
дан сәдәғә вермәк вачиб бир әмәл
кими вар-дәвләт саһибләrinе тап-

шырылып... «Гур'ани-Кәрим»ин
«Тәбә» сүрәсінин 60-чы ајасынде
охујуруг: «Аллаһын һәкмүнә кера
јалызы фәргиләрә, жаңылар, сәдә-
гәннә топлајыб гәждә алан мә'мурла-
ра, үрәи Ислама гызачаг адамлара,
көләләрә, борчулара, Аллаһ јол-
унда вә ѡлчулара сәрф едиләр сә-
дәгәләр. һәр шеji биләндир, мүд-
рикдир Аллаһ» (сәh. 92).

Дастан гәһрәмәнләре көстәрилән
тапшырыглara сә'јә әмәл етмәје
чалышырлар. Газан хан һәр үч ил-
дән бир арвадынын әлиндән тутуб
евиндән чыхыр, вар-дәвләтини мис-
кинләрә, касыблara пајлајыр, гул-
лары вә кәнисләри азад едир.

«Китаби-Дәдә Горгуд»ун ән ма-
раглы бојларындан бири «Ганлы Го-
ча оғлу Гантуралы боју»дур. Бурада
тәсвир олунур ки, горхмаз, часур
Гантуралы өвләнмәк әрәфәсінде
өзүнә лајиг гыз ахтарыр. О, бөйүк
икидликләр көстәрир, чохларыны
һәлак етмиш буғаны, асланы вә дә-
вәни өлдүрүр, Трабзон тәкүрунун
гызы Селчан Хатуну алыб јурдуна
гајыдыр. Јолда ону јуху тутур, вә ja-
тыр.

Тәкүр пешман олур, алты үз дүш-
мәни Гантуралынын үзәринә көндә-
рир. Кешик чәкән Селчан Хатун дүш-
мән гошуну қөрүб Гантуралыны
ојадыр. Җасур гәһрәмән дејир:

—Амәнна вә сәддәгна! Мәгсүду-
мuz һагг-таала дәркәһында насили
олду, — дејиб ары судан абдәст ал-
ды. Ағ алның јерә гојду, икни рик'әт
намаз гылды. Атына минди. Ады
көркү Мәһәммәдә салават кәтири-
ди. Гара донлу кафира ат салды, гар-
шы вәрдү (сәh. 102).

Кәлин Гантуралынын дедији «камән-
на вә сәддәгна» сәзләrinе диггәт

јетирик, «Гур'ани-Кәрим»ин мүхтә-
лиф сурәләрindә бу ифадәләр иш-
ләнмишdir. Тәфсирчиләрин фик-
ринә көрә, һәмин ифадәләр Алла-
һа вә Гур'анын еһкамларына инан-
маг, ону тәсдиг етмәк мә'насында-
дыр. Бурадан көрүнүр ки, Гантуралы
кими гәһрәмәнләрда Аллаһа, онун
көндәрдији китаба мәһкәм
инам олмагла бәрабәр, һәм дә он-
лар «Гур'ан» ајәләри илә җаҳындан
тапыш имишләр.

Мәһәммәд (с) пейғәмбәр бујур-
мушдур: «Дуа мә'мин силәһыдыр»,
«Китаби-Дәдә Горгуд» бојларында
һәлли мүшкүл олан ишләрин һа-
сила қәлмәси үчүн Оғуз бәjләри
кеjә үз тутуб, әл галдырыб Аллаһа
дуа едирләр. Дирсә хан оғлу Бу-
ғач, Бајбұра бәj оғлу Бамсы Бајәрәк,
Бајбечан һәjин гызы Банычичәк вә
башгалары мә'минләrin дуасы илә
дүнjaа қәлибләр.

Инсан һәјатынын сону өлүмдүр.
Хошбәхт о инсандыр ки, дүнјадан
пак иманла айрылып, сонралар һә-
миш һәрмәтлә хатырланып вә рүх-
ларына һамы тәрәфиндән дуалар
охунур. Бу мә'нада бојларын со-
нуна диггәт жетирдикдә көрүрүк ки,
һәр бир Оғуз гәһрәмәнине пак иман,
валидејнләrinе исә беңишт арзула-
ныр.

Бураја гәдәр гысача нәзәрдән
кечирдикләrimizdәn вәйдүн олур
ки, 1300 иллик тарихин гејд етди-
жимиз «Китаби-Дәдә Горгуд» епо-
сунда ислами дәjәрләр кенишлиji
илә өз парлаг әксини тапмышыдыр.
Бу дәjәрләрдән фәјдаланмаг, ин-
дикки мәрхәләдә онлары кениш тәб-
лиг етмәк вә шакирдләrә өjрәтмәк
һамымызын мә'нәви борчудур.

«КИТАБИ-ДӘДӘ ГОРГУД» ТҮРК ХАЛГЛАРЫНЫН МИЛЛИ-МӘҢӘВИ БИРЛИИНИН ТӘЧӘССҮМҮДҮР

Ф. ӘЛИЈЕВ, Т. ГУЛИЈЕВ,
Н. Б. Зәрдаби адына КДПИ Газах
филиалынын досентләри.

«Китаби-Дәдә Горгуд»... огуз,
түрк мәншәјимизи вә зәнкин та-
рихимизи сүбүт едир».

Неjdər Әлијев.

«Китаби-Дәдә Горгуд» филологи дүшүнчәни, тарихи етнографијаны әһате едән мисилсиз сөнөт инчисидир. Ики јүз иллик тәдгигат тарихиңе малик олан дастанын оғузларын «ана китабы», язылы абидаси олдуғу шүббәе доғурмур. «Китаби-Дәдә Горгуд» һәм ән гәдим язылы нұмуна кими, һәм дә милли-мәңәви варлығымызын кечмишдән кәләмәзе олан јадикары кими гијметлидир» (М. Юсифов, «Китаби-Дәдә Горгуд» халгымызын реаллыг дастаныдыр. Қәнчә, 1997).

Дастаның өнгөрүлгөн мәркәзи мәсәләсі нәзырда горгудшунасларын даһа чох диггетини әлбә едир. Бә'зи тәдгигатчылар «Китаби-Дәдә Горгуд»ун оғузларын мүштәрек әдәби абидаси олмасында тәрәддүд көстәриләр. Онлар санки «Китаби-Дәдә Горгуд»ун һәм Азәрбајҹан, һәм дә дикәр оғуз түркләринин епик тәфәkkүрүнүн көкүнде дајданан дастан олдуғуны унудурлар.

Әввәлчәдән гейд едәк ки, дастаның ялныз Азәрбајҹанла бағлы әһәтләрини габартмаг, онун оғуз, түрк епик тәфәkkүрүнүн ән јүксек мәрһәләсіндә тәшәккүл тапдырыны арxa плана кечирмәк мәгбул дејилдир. Бу фикир долајысы илә «Китаби-Дәдә Горгуд»ун үмумтүрк әнәмийжетини кичилтмәже хидмәт едир, һәм дә «Оғузнамә» анлајышына көлкә салмыш олур. Налбуки «...анчаг оғузлар вә Дәдә Горгуд һаггында сөjlәмәләр «Оғузнамә» адланыр: «Китаби-Дәдә Гор-

ләр» (Е. Әлибәјәзәдә. «Әдәби шәхсијәт вә дил». Б., 1988, сәh. 42).

Ерамызын VI—VII әсрләrinе гәдәр 1500 иллик бир заман әрағәсендә нәсилдән-нәслә әтурулән реважәтләр, мифология дүзүмләр һәмин әсрләрдә дастанлашыб, епик дүшүнчә мәһсулуна өчөрлибидир. Мәһәз буна көрә «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанынын Азәрбајҹан мәкәнинде яраннасы өhтималыны тәдгигатчылар бирмә'налы шәкилдә тәсдиғ едирләр.

Беләликлә, VI—VII әсрләrdә Гафғаз — Азәрбајҹан, Шәрги Анадолу — Кичик Асија һүдүдләринде яранан «Дәдә Горгуд» дастаны өзүндә әски ҹағларын ярадылышы өhкамыны, дүнҗадујумуну, тој, яс адәтләрини, мәишәт ән'әнәсина, өвлад — валидејн мұнасибәтләрини, дәвләтчилик идеолокијасыны, вәтән анлајышыны әкс етдиရәن, горујуб саклајан яадаш китабы, тарихи сәнәд абидашидир.

Манасын атасы Жакыпын вә Буғачын атасы Дирсә ханын өвладсызлыға көре әрвадларына гәзәбләнмәләри, Манасын он ики яшында икидлик көстәрмәси, Буғачын он беш яшында буғаны јемәси, нәһајәт, Манасын атасы Жакыпын арасында баш верен ихтилаф, Дирсә ханын оғлу Буғачы хәјәнат нәтижесинде өлдүрмәк истәмәси һәр ики дастаның сүжет охшарлығыны көстәрир. «Дирсә хан оғлу Буғачын боју» јүз мин мисралыг «манас» дастаны учун башланғыч вә композиция нұмұнәси тә'сири бағышлајыр. Өзбәк «Алпамыш» илә «Дәдә Горгуд» арасында да сүжет яхынлығы дигәттә әлбә едир.

Бамсы Бајрәјин атасы Бајбура, Баңу Чичәйин атасы Бајбечандыр. Алпамышын атасы Бајбури, Барчынын атасы Бајсарайдыр. Бу адлар арасын-

да охшарлығ, доғмалыг мараг додурур.

Алтај, хакас, тува, јакут дастанлары илә «Китаби-Дәдә Горгуд» бојлары арасында да мәзмун вә сүжет охшарлығы вәрдүр вә бину сүбүт үчүн чохлу мисаллар, нұмұнәләр көтиrmәк мүмкүндүр.

Дәдә Горгуд руhy түркдилли халгала мәхсус дастанларын чанында һопмуш, әски ҹағларда епик тәфәккүрүн инициафына төкән вермишdir. Бу да ону көстәрик ки, «Китаби-Дәдә Горгуд» или өнчә оғуз, түрк дүшүнчә тәрзинин әlamәтләрини әкс етдиရән сәнәт инчисидир. Она көрә, дастаның тәдгиги, гијмат ме'яры Азәрбајҹанда янаши, бүтөн һалда оғузчулуг вә түркчүлүк ичәрисинде көздән кечирилиб мүәјжән едилмәлидир.

Ени заманда бу мәһтәшәм дастан түрк дилләринин истәр Гәрб, истәрсә Шәрг голларынын чанлы нұмұнәсидир.

«Мәһмүд Кашгари «Диван»ындакы сөзләрин бөјүк әксесијәти «Китаби-Дәдә Горгуд»да вәрдүр» (А. Рәһимов, «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларында вә М. Кашгари «Диван»ында ишләнмиш бә'зи сөзләр һаггында. Азәрбајҹан ЕА-нын хәбәрләри. 2. 1984) мұланиясі тәсдиғ едир ки, «Дәдә Горгуд» түрк дилләринин башлыча әlamәтләрини, лексик вә үслеби хүсусијәтләрini әкс етдиရән ортаг түрк дили абидаши, бүтүн түркләр үчүн ана дили китабыдыр.

«Китаби-Дәдә Горгуд»ун дили мәһәлли рекион сәчијәсі дашымыр. Азәрбајҹан түркәсисинин поетик зәнкүнини, епик вүс'әтини әкс етдиရәдији кими, түрк дилләrinе мәхсус зәрифлији, тарихин айры-айры гатларында яранан сөз өhтијатыны, фәлсәфи-мәнтиги тутуму һифз едир, бүтөн һалда «халг китабы» тә'сирини бағышлајыр.

ӘДӘБИЙДА ДӘРСЛӘРИНДӘ БӘДИИ СӘНЭТКАРЛЫГЫ МӘСӘЛӘЛӘРИНИҢ ӨЈРӘДИЛМӘСИ

Солтан һҮСЕJНӨFLУ,

Н. Туси адына АПУ-нун досенти.

Әдәбийјат дәрсләриндә бәдии сөннәткарлыг мәсәләләринин өјрәдилмәсі тәкчә мәтнин дәриндән гавранылмасына имкан яратмага мәһдудлашышыр; бу, мәктәблиләрин бәдии-естетик дүйүмунун зәрифләшмәсі вә зәнкүнләшмәсіндә дә әһәмијәтли рол ојнаыр. Бу проблемла бағлы мүәллимләрин методик тәссијаләре чидди еһтијаç дүждугларыны нәзәрә алараq Вагифин «Пәри» гошмасының тәддиси нұмұнасіндә экспериментлә јохланыш иш вариантыны онларын мүһакимәсінә веририк.

Әдәбийдаты тарихи-әдәби принцип әсасында өјрәнмәjә башлајан IX синиф шакирләрү җазычы сәнәткарлығының һансы элементләри илә танышдырлар? Бу синифдә охујан шакирләр бәдии сәнәткарлығын һансы чәhәтләрини дүмгада, гаврамагда чәтинглик чакирләр?

Мұшаныңдәләр көстәріп ки, дәг-
гузунчулар фикрин образлы ифа-
дасынә сәбәп олан васитәләрі мүәј-
жәнләшdirмәкдә чидди қетинлик
чекириләр. Шакирдләр бу васителәр-
дән жалның соң габарып оланларды
(мәсәлән, садә мәңазлары) мүәjjән-
ләшdirмәккә мәһдудлашырлар.
Лирик ше'рләрдә аһәнк жарадан ва-
ситәләрін әнатәлиликлә мүәjjән-
ләшdirилмәсі шакирдләрін әксе-
риjәти үчүн ал chattamaz олдуғу кими,
мұяллифин бу саhәдәкі уғурлары-
нын сезилмәсі де онларын соху
үчүн мұмкүнсүздүр. Дил сәнәтка-
лығының асанлығла үзә чыхарылма-
сы мұмкүн олан әшәтләріни белә,
шакирдләр әксәр һалларда ашкар-
лаіа билмирлар.

Әслинде, дөгүзунчулар лирик ше'р мүәллиғинин сөзләри hənsi усталыгla сөчдијини, дүзүб-гошдуғуны вә бунұн образлылығын jaran-

масындақы ролуну, мәғазаларын әс-
са-ра көтириди тәрәвәти, бәдиилији
мұстәгіл мүәжжәнлашдырмәви ба-
чармалыдырлар. Лакин, тәессүф-
ки, бу, мәктәбларимизде чох аз
раст көлинән фактларды.

«Пәри» гошмасының тәддисина мәктәб тәрүбәсіндө, адәтен, бир саат вахт айрылып. Заязычы сәнәткарлығы иле бағыл мә'лumatларын мәнимседилмәсін исә әдібин тәрчүмејі-халықын ерәділмәсі мәрһәләсіндөн башланып. Тәрүбәлі мүәллім һәјаты нағында данышдығы жазычының јарадычылығы јолунун шакирдләр тәрәфиндөн изләнилмәсінде наил олур. Белә мүәллім ела бу просеедәча образларын характериндәки фәрдилији инфаде етмәк учун жазычының истифадә етдији спесифик әдәби васитәләрі, әсерләринин композисија мүкәммәллижина нечә наил олымасыны, пейжаз сәнәткарлығыны, хұсусен дилдән һансы устальыгla јарапландығыны вә с. јада салып.

Сонракы мәрһәләдә јазычының ярадычылығы нағында үмуми мә'лumatын верилмәсіндә дә бу мәсөләләре жениндә гајыдан мүәззим инди артыг фикірләрни тас-
диг едән мисаллар сөйлејір. Јазы-
чының ажыра (монография шәқи-
лдә) еңдерділән асәринин тәддиси
процессинде исә бәдии сәнәтқарлығы
мәсөләләрінин мәнимисәдилмәсі
енамы іер тутур.

Бу мөвгө әсас көтүрүлдүү үчүн «Пәрі» гошмасы илә бағыл кириш сезүндә ашағыдақы фикрин чатдырылмасы мәгсәдәүйфун саýлыр.

Вагифин шиғағы халг шे'ри үс-
лубунда жаздығы шे'рләр дилинин
садәлиji, айданлығы илә сечилип,
башаға сөзә, шаирин класик үслубы-
да жаздығы ше'рләрдә әраб-фарс

мәншәли сөзләре чох јер веरилди-
ји һалда, һече өлчүлү ше'рләрнәң
чанлынышыг дилиндән алышан
кәлмәләр апарычы јер тутур. һече
вәзни ше'рләрдә Вагифин ишләт-
дији мәҹазлар да садәлији, анла-
шыглығы илә диггәти чакир. «Пәри»
гошмасында буну айдынча мүшәни
дә етмәк олур. һәм дә мараглыдыры-
ки, истәр «Пәри» ше'ринде, истәр-
сә дә дикәр гошмаларында шаирин-
чох сејрәк ишләтдији әрәб-фарс
сөзләри мәтнин үмуми мәзмүнү
фонунда адি охучу тәрәфиндән бе-
лә баша дүшүлүр. Элбәттә, бә'зән
бу гәбидән сөзләр там лүгәви ан-
ламы илә баша дүшүлмүр. Лакин
бу кәлмәләр елә сада сөзләр өнәт-
сүндә олур ки, аді охучу белә фәһм-
лә онларын мә'насыны гаврашыр.

Мұғаллымин кириш сәзүндә эксіннің тапан бу мұлағизәләр сонракы мәр-хәлдә — әсәрін мәзмұну үзерінде иш просесіндә дағы әтрафы да наыштылмасын ва деінгелләрін ба-ша дұштулмасын имкан жарадыр.

Шे'рин мәзмұну үзәрінде иша-
мұллымин изаһлы охусы илә баш-
ланыр. Ве елә бу изаһлы оху прос-
синге шакирдләрін Вагиғ сәнәти-
нин сирри, сеһри барадәкі тасав-
вүрләреи конкретләшдирилір ве
зәңкінләшдирилір. Бу мәрһәләнин
— изаһлы охунун сәмәрәли кечмәк-
үчүн ашағыдақты төсіjенін әсас кө-
турулмасини фәйдалы саýрырға: Ва-
гиф «Пәри» гошмасынын илк иккі
мисрасында бу күнүн аді охучусы
үчүн (вә демәли, һәм дә шакирд
үчүн) илк баҳышдан мә'насы бүтүн-
лүккә, там айдынлыбы илә гавраныл
мајан дәрд сез — «сүраһи», «бул-
лур», «кәрдән», «мина» ишләтми-
дир:

**Бојун сұраһидир, бәдәнин
бүллүп
Кәрдәнин чәкілмиш минадан
Пәрі**

Доғрудур, аді охуыш (вә шакирда) бу дәрд сөзү бирбаша изаһ едә билмәсә дә, һәмин кәлмәләр әнате олундуғу сөз мүһитиндә нәнинки жартағысынан да, әкесине, бу мисаларының доғурдағы естетик дүйнән чидди хәләл кәтирмір. Бу, аслында Вагиф санаттının көршәк үғуру, Вагиф

гиф сөнәткарлығының мисилсіз тәкраполунмазлығыдыр. һәмін сөзларин бәлкे дә һамысының конкрет мә'насыны ачыгламагда қатынлиң чакан охуучы бүтевелукдә мисраларын мәзмұну барада хејли айдан тәсөвүр газана билир.

«Сұрағи» әрәб мәншәлидир, «узунбоғазлы» су ве ја шәраб шүшәси» аңланындаадыр. Классик шे'рийміздә, хұсусен, XVII—XVIII асрларда жаңаран поэзијамызыда фәсал ишләдилмәжә башлајан бу сез, даһа соҳ лирик гәһрәманың севклисисин заһири көрүнүшшүңү, көзәллийни ifада етмәк мәгседина хидмәт көстәрмишилди.

Эслінді, бұ қөз бә'зи бөлкөләрімиздә, ел арасында фәргли тәләф-фүзә — «сұраһы» шәклинде ишләнмәккәдір. Дикәр тәрәфдән, ше'rдә бу сөздән әзәвл «боj» көлмәсінин ишләдилмәсі охуңын тәсвевүрүнә хеjли аjdынлығ қетірир.

Охуңулары тәрәфиндән бу үйр
сөзләрин тез баша дүшүлмәси гај-

ғысына галан Вагиф чох вахт онлары дилимиздәкі гарышлығы (синоними) илә жаңашы ишләтмишdir. Бушердә һәмин вәзијәт мұшаһиде едилмәс әде, она бәнзэр мәгамвар; «боюн сұраһыдыр» мисра бөлкүсүндән соңра мисралың икінчи парчасы («бәдәнин бүллур») кәлир. Охуучы фәһми by икى парапеллизм-дән конкрет тәсәввүр нақисл едә билир. «Бүллур» сезү парлаг олмасы баҳымындан ше'рә кәтирилмишdir. Бағша сезәлә, лирик гаһрәманд Пәринин бәдәнинин бүллур парлаг-лығы тимсалинда олдуғуну ифада етмәк истәмешdir. Бу бәнзәтмә Вагифдән әввәлкі жазылғы поезијамызыда жохдур. Бу тәшбенин жарадылмасы вә садәлиji, тәбиiliji илә дигәнди чәкмәсі Вагиф сәнәттінин кәшфи, орижиналлығы иди. Бу да мараглыдыр ки, Вагифдән сонракы ашығ жарадычылығында һәмин сезән сыйх-сыйх раст кәлирик.

Икинчи мисрадакы сөзләринге («кәрдән», «мина») икиси дә фарс мәншәлидир. Вагиф янаң аңынаның нә садиг галыб; бу икى алышманлығы бири (бурада икинчи) нисбәттән тез ғавранылып. Мәһз... ела бу анламда икинчи кәлмәнин (бурада биринчи) еләчә де бүтәвүлкәдә мисраның мә’

насынын гавранылмасыны хөјли асанлашдырыр.

«Көрдән» инсанын бојну анламын дадыр. «Мина» мүхтәлиф мәнәнларда («шүш», «бүллур», гызыл вә күмүшдән дүзәндилмиш бәзәк шејлеринин үзәринә чәкилән рәнк, шири) баша дүшүлүр. Бу мәгамда эдәби гәһрәмәнин (Пәринин) бојнунун парлаглығыны, һамарлығыны ифадә етмәк мәсгәди илә ишләдилмишdir; «бојун о гәдәр парлаг, һамарды ки, санки бүллурдан чәкилмишdir».

Көзәл зөвг, јүксәк сәнәткарлыг мәһәрәти Вагифә елә илк икичә мисрадача биткин портрет јаратмаг имканы вермишdir.

Бәндин сон ики мисрасынын (Сәнһа бир сонасан чуда дүшүбсән, Бир белүк яшылбаш сонадан, Пәри!) охусунда, бир јүнкүллүк айынча дујулур. Бунун бир сәбәби сөзләрин усталыгla сечилмәси вә дүзүлмәсidiр. Хүсусән, ҹанлы данышынын тә'сирине вәзүнде екес етдириң «ха» әдатынын ишләнмәси һәмиг мисралары даһа сәмими, тәбии ва анламлы етмишdir. Бу да мараглыдыр ки, һәмин мисралардакы фарсадан алынма («чуда» — айры) үмуми асанлыг фонунда «итиб-батыр», фикир охучу үчүн гаранлыг галмыр. Јәни «чуда» сөзүнүн үзәринә дикер сөзләрин кур ишигы дүшүр вә ону анламлы едир.

Сөз сәррафы олан Вагифин бирчә бәнддә «б» самитини сәккиз дәфә «н» самитини он үч, «с» самитини алты дәфә ишләтмәсini дә тәсадүфи сајмаг олмаз; бу сәсләрин јаратдыры аһәнкін ше'рә кәтириди және көзәллик ифадәли оху просесинде айынча дүйулур.

Икинчи бәндин илк ики мисрасында (Ихтилатын шири, сөзүн мәзәли, Шәкәр күлүшүндән ҹанлар тәзәли) чәтин баша дүшүлөн сөз әрәб мәншәли «ихтилат»дыр. Сәнәткар фәһми, гүрәти бурада да вә сөзүнү демишdir; мисранын икинчи белүмү биринчи белүмүн үзәринә ишигы салмышдыр. «Шири» сөзү дә, белә демәк мүмкүнсә, өз ишини көрмүшдүр. Демәли, «сөзү мәзәли», јәни мә'налы, ҹәлбедичи, јуморлу, япышыглы олан Пәринин данышыгы вә башгалары илә үнсиј-

јәт јаратмасы да шириндир, һәрәтлидир, хошдур... Онун күлүшүндә шәкәр ширилиji вар, мәһз елә бу шири күлүш инсанлара зөвг вәрип, фәрәх вә севинч бәхш едир.

Үнсијәттindә меһрибан, данышынын чазибәдер олан, күлүшүндән ширилник яған Пәринин мә'нави көзәллиji барәдә һәмин бәндин сон ики мисрасында (Елләр јарашылы, өлкә көзәли, Нә көзәл дөгүбсан андан, Пәри!) даһа долгун мә'лумат верилир; тәкчә заһири јох, һәм да мә'нәвијатта көзәл оланлар «елләр јарашылы», «өлкә көзәли» сајыла биләрди. Пәри садәчә кејчәк дејилдир, о, көзәлдир, мә'нәви вә харичи көзәллиji өзүндә бирләшdirән түрк гызыбыры. Бу фикирин гүрәтил гәләми сөзчүлүжә, узунчулуга гармадан, лаконик вә тутарлы ифадә едә билмишdir.

Күчүл мәчазилик, бәнддәки фикрин тә'сир күчүнү гат-гат артырмыйшдыр.

«Ихтилатын ширин» мәчазын бәнзәтмә нөвүндәдир. Ширилник данышынын, сәһбәтиң кејфијети сајыла билмәз вә о, мәчази анламдаидыр. Ширилник шәкәрә аид кејфијет сајылдырындан һәмин бирләшмәдәки фикир — «данышынын, сәһбәтиң шәкәр кими шириндир» шәклиндә баша дүшүлүр.

Һәмин мисранын икинчи белүмүндәки «сөзүн мәзәли» бирләшмәси метафорик дејимdir вә ону метонимија несаб етмәк лазымдый.

Бир мисранын һәр ики тәрәфинин мәчазилик әсасында гурулмасы бәдиилиji гат-гат артырмыш, алынан естетик тә'сирин күчләндирмисидir. Фикрин бу мәзмунда ифадәси Вагифин образлыгына наиломла үсулларындан биридир. Бу да мараглыдыр ки, санки шаир охучусуну галдырыдыры образлыгы зирвәсindән ендиримәк истәмәмиш, фикрин бу шәкилде — мәчазилик әсасында — ифадәсini давам етдиримәи вачиб сајымышдыр: «Шәкәр күлүшүндән ҹанлар тәзәли»...

Күлүшү шәкәр гәдәр ширин (ше'рдә епитетdir) олан көзәллә үнсијәт, бу көзәлин күлүшүнүн инсанлара севинч, фәрәх кәтирмәси («ҹанлар тәзәли») мәнтиги биткин-

лијә, хүсусән емосионал күчә, естетик тә'сире маликдир.

Бу ики мисрадакы фикир бәндин сонракы ики мисрасында (Елләр јарашылы, өлкә көзәли, Нә көзәл дөгүбсан андан, Пәри!) мүбалиғәли фикир үчүн зәмин олмушдур. Санки шаир сох бејүк мүбалиғәли фикрин (өлкә көзәли олмаг) инандырычы, тәбии вә сәмими олмасына јол ачмыш, зәмин јаратмышдыр.

Объектин бәдиилиji јүксәк тәләблери әсасында тәсвири вә емосионал образы гавранылмасы сонракы бәнддә дә ejni чошунулугла давам етдирилir. Илк ики мисрада (Уз јаңында тәкүлүбдүр тел назик, Синә мәјдан, зүлф пәришан, бел назик) чәтин анлашылан бирчә сөз — «сач» анламында олан «зүлф» көлмәси вар. Бүтөвлүкдә исә фикир асан гавранылыр. һәм дә јүксәк емосионаллыгы!

Сонракы ики мисра да (Ағыз назик, додаг назик, дил назик, Ағ әлләрин әлван һәнадан, Пәри!) хүсуси изаһ тәләб етмир, фикир асанлыгla баша дүшүлүр. Мараглыдыр ки, адича сөзләрин көмәни илә бурада елә бир бәдии лөвәһи јарадылышдыр ки, бәнди һәјәчансыз охумаг мүмкүн дейил. Мисрадан-мисраја фәрәх нисси артыр, емосионаллыгын јүксәк сәвијәсине гатылыр охучу...

Шаир буна нечә наил олуб?

Өз јарадычылыг ән'әнәсине садиг галмагла, сөзләрин мәчази анламыны һәссаслыгla дүймаг вә сох анлашыглы мәзмунда шे'рине кәтирмәклө...

Бәнддә «назик» сөзләринин тәкрабы (бу, тәкүрдир) шаире өз нијјәтини — пәринин зәрифлијини, инчәлијини — үгүрла чатдырмасына имкан јаратмышдыр. Лакин бурада икинчи бир үгүрлү әмәлијат да вар, «тел назик», «бел назик», «ағыз назик», «додаг назик», «дил назик» һәм дә метафорик дејимләрин јарадыры емосионаллыг ше'рин бәдиилијинин артмасында аз рол ојнамамышдыр. Лакин Вагиф сәнәткарлыгы бу бәнддә јалныз бунларла мәһдудлашмыр; «Синә мәјдан» мә'чази дејиминин (бәнзәтмәдир)

«зүлф пәришан» вә «бел назик» метафорик дејими илә паралел ишләдilmәси тәкчә тәсәввүрүн кон-

кретләшмәсine јох, тәсвири објекти. нин (Пәринин) заһири көркөмийн чәлбедичи олмасына да диггәти өчкөр.

Дердүнчү мисра исә бәлкә дә ән үүрлү дејимdir; «ағ әл» бирләшмәсindәki епитетлик орижинал сајыла билмәз. һәлә бәлкә Вагиф кими бир сәнәткар үчүн зәниф дејим тәрэзидir. Буны санки шаир өзү да дүйүш, мисранын икинчи белүмүндә охучу үчүн гејри-ади образлылыг, мисилсиз мәнзәре јаратмага наил олмушдур: дәриси ағ олан Пәринин әлләрин һәнәјахмадан сонра баша рәнк алышыдир. Күчлү рәнкәдәйшмә хассаси олан һәнәнан ағаппаг әлин рәнкнин тамамилә дәјишмәjә гүрәти чатмамышдыр. Елә буна көрә дә Пәринин әлләр ағлыгырымсылы (һәнән) рәнкә—әлван рәнкә бојанышыдир.

Нөвбәти — дердүнчү бәндин илк ики мисрасында (Овчусу олмушам сән тек маралын, Хәјалымдан чыхмаз һәркиз хәјалын) фарс мәншәли «һәркиз» («неч вахт», «әсла» мә'насында) чәтин сөз баҳымындан тәктир, я'ни баша дүшүлмәси чәтинлик тәрәдән дикәр бир көлма јохдур. Эслиндә, әнате олундуру сөз мүһиттindә онун мә'насы һәгигәтә ўғун анламда ади охучу тәрәфиндән белә баша дүшүлүр. Сонракы ики мисранын (Әнили, киршаны нејлар чамалын, Сән елә көзәлсән бинадан, Пәри!) мә'насы да асанлыгla баша дүшүлүр.

Бу бәнд мәзмұнча өзүндән әввалинин мәнтиги давамыдыр. Бу, јазычыны дүйүмүнүн вә поетик дүшүнчә тәрзинин тәбиилиji, сәмимилиji деңәмәкдир. Јәни һүндүрбојлу, бүллүрбәдәнли, данышыбы, сөзу-сөһбәти ширин бир өлкә көзәлинин сорагында олмаг, һәмсөһбәти олмаг, хәјалы илә јашамаг кимин арзусу олмаз?

Шаирин һәјранлыгы јенә өзүнү бүрүзә верип; бәндин сонунчы мисрасында («Сән елә көзәлсән бинадан, Пәри!») фикир икинчи бәнддәки фикирләре («Нә көзәл дөгүбсан андан, Пәри!») нечә дә јаҳындан сәсләшир!

Вагифин гүрәтил гәләми, уста фырчасы әнликсиз, бојасыз әлләр јаратмынын тәкраболунмаз көзәл-

лијини тәрәннүм вә тәсвирдән дој-
мур, усанмыр:

Күнәш тәки һәр чыханда сәһәрдән,
Алырсан Вагифин өглини сәрдән,
Дуачынам, салма мәни нәзәрдән,
Әсқик олмајасан сәнадан, Пәри!

Бәнддәкі «әгл», «сәр», «сәна» мұ-
сир охучу үчүн дә чәтін анлашылған
кәлмәләр дејилдир. Вә бу сөзләри
бәнддин икінчи вә дердүңчү мисра-
ларында ишләдән шаир онларын
анлашыгы олмасы гајғысына да (ja-
радычылыг ән-әнәсина бурада да
хилаф чыхамышдыр!) галмышдыр;
әгл (ағыл) башдан «учар», «алы-
нар»...

«Сәна» сөзүнүн алғыш анламын-
да олмасы да сон икі мисранын
мәнтиги мәмүмүнү әсасында гавра-
нылыр.

Бу бәнддә шаирин сәнәт гајғысы,
сәнәткарлыг گүдрәти өзүнү даһа не-
ча көстәрмишdir?

Садә, лакин соҳ тутарлы бәнзәт-
мә иле шаир тәkrаролунмаз бәди-
лијә, тутарлы образлылыға наил ол-
мушдур. Пәринин сәһәр-сәһәр ев-
дән чыхмасы ал рәнкә бәләнмиш

үфугдән күнәшин бојланмасына
бәнзәдилмишdir. Бурада дәрін
гатлар вар; Пәринин еви әлван рәнк-
ли үфуг, өзү исә күнәш бәнзәдил-
мишdir. «Од тутуб гырмызы атеш-
лә јанан» үфуг, қайнатын таңынын—
Күнәшин бүтүн варлыглары һејран
едән ојанышы... Пәри баҳ, бу тим-
салда верилмишdir.

Дәрдүңчү бәнддә ғәһрәманина
илк дәфә өз мұнасибетини даһа га-
барыг (Овчусу олмушам Сән тәк ма-
ралын, Хәјалымдан чыхмаз һәркис
хәјалын) билдиран шаир сонунчы
бәндә буну јенидән вә һәм дә ачыг
ифадә едир. Үстәлик тәмәннасыны
да чатдырыр: «Дуачынам, салма мә-
ни нәзәрдән, Әсқик олмајасан сәнадан, Пәри!».

Мә'казилијин — бәнзәтмәләрин,
епитетләrin боллуғу тәкчә Пәринин
портретини јаратмаға хидәт ет-
мәмишdir; бу, образын дахили-мә'-
нәви зәнкинлијини вә көзәллијини
ифадә етмәк васитәси кими дә иш-
ләдилмишdir.

Тәклиф олунан тәвсияждән неча
истиғада олунмасы мүәллимин сә-
риштәсіндән вә синфин сәвијәсіндән
дән асылыдыр.

«ИБЛИС» МӘНЗУМ ФАЧИӘСИ ВӘ ОНЫН ТӘДРИСИ

Искәндәр ОРУЧӘЛИЛИ,

АПКИА вә Іh Баш Институтунун
досенти, филология елмләри
намизәди.

Һүсејн Чавидин али вә орта мәк-
тәбдә тәдриси тарихи 20—30-чу ил-
ләре дүшүр. Онун сијаси репресси-
яja мә'рүз галмасы иле бағлы тәд-
риси гадаған олунур. Чавид јалызы
бәрәт алдығдан сонра онун али вә
орта мәктәбдә тәдриси бәрпа еди-
лir. Фәгәт, бу, ағрысыз вә мұбани-
сәсиз кечмир...

Инди тәбии бир суал мејдана чы-
хыр. Чавидин орта мәктәбдә тәдри-
си нечә һәјата кечирилir? Мән суалы-
масы чаваб тапмаг үчүн һәмин ма-
сәләни өjрәндим. XI синфин әдеби-

жат дәрслијини (Маариф, 1997) нә-
зәрдән кечирдим. Сонра әдебијат
мүәллимләri вә XI синиф шакирд-
ләри иле сәhбәт етдим. Мүәллим-
ләр дә, шакирдләр дә килемләндид-
ләр. 200 сајлы орта мәктәбин мүәл-
лими Ләтифа ханымла сәhбәтим бе-
ла олду.

Мән: — Әдебијат дәрслијинә мұ-
насибетиниз?

О: — Мәнфидир.

Мән: — Нә үчүн?

О: — Тәдрисе јарамыр. Дәрсे ha-

зырлашаркән һәмин дәрсликләрдән
аз истиғада едирәм.

Мән: — Бәс дәрси нечә кечирси-
нiz?

О: — Йазычыларын өз әсәрләrin-
дән вә көнән дәрсликләрдән исти-
ғада едирәм.

Мән: — Бәс Чавиди нечә тәдрис
едириسىнiz?

О: — Нечә едәcәм? Дәрсликдә нә
вар ки?.. һеч бир шеj! Чавид сијаси
репрессија мә'рүз галан сәnәtка-
дыr. Аңаг օ, дәрсликдә нечә тәг-
дим олунур!

Мән: — Бәс «Иблис» мәзмүн фа-
чиәсинин тәhлили нечә?

О: — Тәhлил нәdir?! Дәрсликда
әсәрин мәзмүн вә идејасы, сурат-
лари һагында әмәлли-башлы сөз
кетми...

115 сајлы орта мәктәbin XI синиф
шакирдләри Қүнеллә сорғу-суалым иса
белә олду.

— Гызым, һүсејн Чавиди кечми-
низми?

— Бәли.

— Дәрсликдән нә өjрәнмисән?

— Демәк олар ки, һеч бир шеj.

— Нә үчүн?

— Җүнкүр орада өjрәниләси шеj аз-
дыйр. Дәрслик һәм дә мәрагсыздыр.

— «Иблис» бәhси нечә?

— Дәрсликдә фачиәнин нә мәзмү-
ну вар, нә дә тәhлили. Җүмләләри
охујуб сонуна чатырсан, әввәли јад-
дан чыхыр.

— Бәс мәвзуну нечә өjрәнмисән?

— Чавидин өз әсәриндән охујуб
өjрәнмишәm...

— Афәринг!

Факт көз габағындадыр.

«Иблис» Азәрбајҹан драматур-
кијасында мәвчуд олан әсәрләре
бәнзәмір. О аді әсәр. дејилдир.
Бәлкә дә гејри-ади бир әсәрдир.
Фачиә өз гурулушуна, мәзмүн вә
формасына, әhatә етдији дүнәви
вә үмумбәшәри проблемләре, һәт-
та дил вә үслубуна көра мүрәккәб-
дир. Фачиәнин Азәрбајҹан әдеби
тәnгидин үзүн заман мұбанисләр
доғурмасынын сәбәbi дә бундадыр. Мәсәлән, Әли Назим белә несаб
едир ки, Иблис мұтәрәddid вә мұх-
тәлиf типләrin мәчмусудур. Эсәр-
дә һәм хайн сәрсәриләr, һәм папа-
лар, һәм краллар, һәм моллалар,
һәм дә бир соҳ башга шеjләr тәch-
ес-

сүм едир. Хәлил Ибраһимә көрә,
пjeсdә ела bir шахс, ела bir сима
жохур ки, мүәjijen bir хәтлә hәre-
kät kөtүrmүш вә мүәjijen bir фикir
jүrүtmүш олсун. Эсәрдә нә Ариф,
нә дә Иблис сабит сурәт деjil. 5у
сүрәтлә әсәр гәhәmансыздыr. Мир-
сейфәddin Кирманшаһы иса ѡзыр-
ды ки, пјес мәфкурави чәhәтдән дөг-
ру вә сағлам олмадығы киби, типлә-
ри дә дәхі тәзад, тәrәddүd вә шүб-
hәләрлә долудур вә и. а.

«Бу pjес истәр мүәллиf тәrәfin-
дән гојулан үмүмдүнja мәсәләләри-
ни мүрәккәблиji, истәрсә дә шe-
ринин фөвләg'адә көзәллиji e'tiba-
рила түрк әdәbiyätiniң шедеври
несаb едилә биләr.

Бу фикir Эзиз Шәрифә видdir.
Онун фикри фачиәнин бәдии мәhi-
jәtәniң анламаг бахымындан әh-
miyәtli dir.

«Иблис» фачиәси Чавид бәдии дү-
һасынын зирвәсидir. Тәessүf ки,
бу надир бәдии сәnәt нұмұнаси һаг-
тында дәрсликдә бәsит билки вери-
лир. Чавидин сәnәtkar гүдрәti, фа-
чиәнин бәдии мәziyәtләri көлкә-
дә бурахылыр. Әwәzinde pjесin та-
машасындан бәhс едилir. Ермәни-
ләrin Азәrbaјҹана тәchavuzу иса
мәтнде bir jamag тәki көрүнүр вә с.
Мән бунлары нәzәрә алмаг, фачиә-
нин тәdrisilә бағлы мұлаhizәlәri-
ми сәjләmәk истәjirәm.

Фачиәнин јарынmasы. Шаир бе-
лә bir әсәri јазmaғa нә сөвг ет-
мишdir? Тәбии ки, илк нәвәбдә ча-
han һәrbи. Даһа сонра ермәnilәrin
1918-чи илдә Бакыда тәrәtдији март
тырғыны. О заман Чавид ермәnilә-
rә әsir дүшүмүш, bir нечә күn әsir-
likdә galmyshdyr. Bu nadisә fachi-
nin daһa tә'siri bilge үсәnkar bir
ruhda јазylmasыna сәbәb olmu-
shdur. Bu misilsiz сәnәt әsәri мәhз
hәmin ачы вә fachieli nadisәlәrin
tә'siri алтында гәlәmә alynmysh-
dyr. Aңag драматург белә bir
әsәr јazmag үzәrinde соҳ дүшүн-
мушdүr. Fachi диггәti bir dә bu-
na kera chelb edir ki, o Azәrbaјҹan
Xalq Җүмһүrijjati dөvruндә јазыл-
myshdyr. Жанр e'tibary ilә mәn-
zum fachiәdir. Эsасен аruz вәzини-
dә јазylmyshdyr. Әruz вәzинини
Azәrbaјҹan mәnзum драмына илк
dәfә Чавид kәtiрmiшdir.

Фачиәнин мәзмуну вә сүрәтләри. Фачиәнек драматик һадисәләрин мәркәзинде чahan һәрби, онун бәшәрийјәтө кәтириди бәлалар, мүхәрибә вә инсан әхлагы проблеми дајаныр. Бу ишдә мифологи Иблис ин вә керчәк иблисләрин ролу габардылыр. Арифләrin, Васифләrin, Ихтијар шеҗләrin вә Хавәрләrin симасында инсанларын тарихи фачиәси вә фәлакәти өн плана чәкилir.

Биринчы чahan һәрби Бөյүк Османлы императорлуғуну сүгута уфрадыр. Түрк милләти әсрин фәлакәт вә мүсibәтләrinни јашајыр. Иблис сијасет әрләrinин симасында мејдана атылыр, Арифләrin гәлбинә сохулыгынә һиссинә һаким касиilir. О, санки бүтүн дүнија, бүтүн бәшәрийјәт, бүтүн һәrb аллаһларына һекм еdir. Дүнија дағылыр, заваллы инсанлар мәһе олур. Јалныз Иблис чылғын гәһгәнләrlә мәмнүн галыр. О, санки тарихи дүшмәнләri Адәмдәn вә Аллаһдан интигам алыр.

Ja Рәbb, азачыг лұтфу инајет!
Гәһр олмада артыг бәшәрийјәт.
Башдан-баша һәл јер үзү вәһшет,
Иблисәми үймүш бәшәрийјәт!!

Әсрин суалы будур. Әсрин суалына Иблис мәмнүн гәһгәнләrlә чаваб верири:

Дәрjаләре һекм етмәдә туфан,
Сәһралары сарсытмада вулкан.
Селләр киби ахмада үзылган,
Чанлар жаҳар, евләр јыхар инсан.

Фачиәнин мәзмуну вә сүрәтләри.

Иблис, Ариф, Хавәр, Васиф, Ихтијар, шеҗх, Рә'на, Ибн Јемин, Елхан фачиәнин әсас сүрәтләри. Әсәрин баш гәһрәмәни исә Иблисdir. Иблис кимdir? О, һәм Гәрби вә Шәрги тәмсил едән әсатири бир гүввәdir, һәм дә инсаны өзүндә тәчәссүм етдиရен бир варлыгдыр. Башга сеззә, иблисләшмиш бәшәрин сүрәти. О, әслини, нәслини да дамныр. Өзүн бәл таныдыр:

**Мән шимди бир атәш, фәгәт
әввәлчә мәләкдим,
һәп Халигә тәсбиһ иди, тәһлил
иди вирдим,**

**Илк өнчә мәләкләр мәни тәгдис
едијорду,**
**Адәм қиби бир сајғысыз ахыр
ләкә вурду.**
**Алчалмады, јүксәлди фәгәт,
шәһрәту шаным,
Аллаһ илә бир зикир едилир
наму нишаным.**

Аллаһын дәржайындан говулан әсатири Иблис будур. О, бу ағыр тәһигир үчүн нә етмәлиди? Табии ки, әвэзини чыхмалыди. Чыхыр да! Адәмләrin гәлбинә кирмәклә, инсанлары чинајетә вә хәјанәтә сүрүкләмәклә. Иблис фачиәдә кетдикчә мифдән керчәк варлыға чевриләрек, бәшәрә өзүнү белә бәлләдир:

**Мән Шәргдә абид олурام,
Гәрбдә раһиб,
Бир гази олуб, қаһ едиrim
фитнәләр ичад.**
**Мир мүршид олуб, қаһ едәrim
аләми бәрбад;
Бәзән олурам бир папа!**
**Чәннәт сатарам мән,
Иса дирилиб кәлсә дә горхар
гәзәбимдән...**

Будур, бәшәриләшмиш, хәјалдан һәгигәтә чеврилмиш Иблис! Будур, динләре, Аллаһа, пејfәмбәрләре мејдан охујан Иблис!

**—Ејва! Она жахлашмајын
есла, одур Иблис'
Иблис, о, әвәт ҹүмлә хәјанәтләре
баис.**

— дејән Ариф ону инсанлара таныдыр. Иблис Арифин тәһигредичи сөзләrinе бикана галмыр. Истензалы-истеңзалы дејир:

**Кет, бәллидир инсандакы хисләт!
Сизләрдәки үлфәт; сону вәһшет,
Сизләрдәки шәфәт; сону нифрәт,
Сизләрдәки рәһмәт, сону ләнәт!..**

Будур һәгигәт! Будур инсанлардағы хисләт вә сифәт!

Иблис һәм мүрәккәб, һәм дә биткин бир тиидир. Драматург шәрә, пислијә аид олан ән мүһүм хүсусијәтләри онда җәмләши. Онун васитәсилә дүнијада баш верен фитнә-фәсадларын сәбәбкaryны иф-

ша едир. Шаир санки Иблисин ичинә кирәрәк, онун хисләтини ән гарәнлыг вә көрүнмәз тәрәфләрини алтыны үстүнә чевирир.

Чавид Иблис суратини бәдии җәтәдән сон дәрәчә јүксәк сәнәткарлыгыла вә мәһәрәтә јаратмышдыр. О, даима һәркәтдә, драматик һадисәләrin мәркәзиндәdir. Иблис Арифи гардаш гатилинә чевирир. Она сүбт едир ки, гүдәртли вә һәшәje гадирдир.

Фачиәнин бәдии җәтәдән ән долгун вә мараглы суратләrinдән бири Елхандыр. Азәрбайҹан драматургијасы Елхан типли иккини белә бир сүрәт танымыр. О, нә Ариф, нә дә Васифдир. Ариф Аллаһа таңынрыса, Елхан аллаһыздыр. Ирадәчә мәтин, характерчә мәғрур вә ҹәсүрдүр. Фачиәдә Иблисә гарышы дајаначаг яекән гүввә дә одур.

Елхан Ибн Јеминин хәјанәтини ачыр. Ибн Јемин ону асдырмаг истәјир. О, ордумдан гачыр. Дүшүдүү мүһит ону характерчә даһа да сәртләшдирир. Һамы Иблисдин җәкинир, горхур. Јалныз Елхан горхумур. Илк танышлыгда она «Сән кимсән, әчеба?» — дејә кинајәли суал вәрири вә һәмән дә ҹаваб алыр: «Нечелә дөған улу гүввәт, улу гүдәрәт!». Елхан она мә'налы ҹаваб гајтарыр: «Мән әсатири инансајдым, сәнә Мәбүд дејәрдим». Јә'ни, Аллаһ дејәрдим. Фегәт, Елхан әсатирә инанмыр. О, реалистдир вә Иблисин ким вә нә олдуғуну билир.

Драматург фачиәнин дәрдүнчү пәрдәсindә Арифин ролуну санки Елхана верири. Бела бир табии суал ортаја чыхыр: драматург нә үчүн белә едир? Мәнчә о, бунунла демәк истәјир ки, мәһә заман Арифи тарих сәһнәсindән вүруб кәнара атыр. Чүнки, Иблисә гарышы дурачаг гүввәт Ариф јох, Елхандыр. Фачиәдә ҝүчлүјә гарышы ҝүч идејасы да бурадан доғур ки, бу да Чавид фәлсафәсindә айрыча бир мәвзудур.

Елхан хәрчәнк хәстәлигинә туулумш یرанды гадынын һанына җанмыр. Эксинә, о, онда бир икраһ һисси ојадыр. һәмин икраһдан исә ашағыдашы шаһ бејт доғур:

**Дәрдә бах, милләтә бах, нијјәтә
бах,
Әлүләрдән өлүләр фејз алачаг!**

Елхан дәрдинә чарә булмајан ананы вә онун шикәт оғлunu կүлләләдир вә «үүф» да демир. Елхана көрә, онларын јашамасы рәзәләтдирсе, өлүмү «мәрһәмәтдир» ки, Елхан да бу мәрһәмәти онлардан асиրкәмир. һәр икисини կүлләләдир.

Онун папаса, хахама вә шејхә гарышы һәрәкәти дә һејрәтли вә ибрәтлидир. Мұхтәлиф динләре гуллугу едән һәмин рүhaniләр кимдир? Ермәнни папасы «Иничил» адиле Ермәнистана силаһ дашијан; јәнди хахамы франсыз часусу; иранлы шејх икилис дәллалы. Елхан онлара суал едир:

**— Нердән алдын о һиссијаты,
Верди Инчилми шу тә'лимatty?
(папаса).**

**— Бу да Төвратта үјан бир дәччал,
Јетир, галх, абдал! (хахама).**

**— Бу дәни мәсләк, бир сејла
хочам,
һанкы Гур'ан сәнә етмиш иләм!
(шејхә).**

Елхан рүhaniләрин әмәлләрини ифша едир. О, бунунла кифајәтләнмири. һамысыны сыраја дүзәрек կүлләләдир.

Драматург һәмин сәһнәде диггәти Аллаһ адамларынын мүһарибәдә туттуғу ѡюла чәкир. Ермәни папасынын симасында ермәниләр түркләрә гарышы јеритдири сијасати анладыр вә онларын тарихи сиfәтини киктүр.

Мүәллим һәмин парчаны шәрһ едеркән дүнәнки һадисәләрдә бу күкүн ермәни тәчавүзү арасында паралелләр апара, тарихлә әдәбијат арасында өләгә јарада биләр. Ермәнистанын ишғалчылыг сијасатини көкләрini конкрет тарихи фактларла изаһ едә биләр.

«Иблис»да вәтәннәрвәрлик рүhy.
Фачиәдә күчүл бир вәтәннәрвәрлик рүhy вар. Бу, Васифлә кичик забит арасында диалогда өзүнү даһа айданы бүрүзә верири:

**Түрк ордусы әтрафә бу күн
һәмлә едеркән,**

Ирана вә ja Гафгаза имдада
кедәркән,
Рус ордусу дурмаз, чәкиләркән
өнүмүздән,
Васиф! Нә рәвадыр ки, бу парлаг
хүнүмүздән,
Фејз алмајараг биз олалы
гәфләтә майл,
Сатмаз, сатамаз милләти
шәхсијәтә агил.

Сон мисра бәлкә дә түрк тарихина гызыл һәрфләрле язылмалыдыр. һәмин фикир Кичик забитин дилинден дејилир. О, һәм дә шайрә мәхсүсдүр. Васиф һәмин фикрә башга чур јанашир.

Әфсүс ки, һечdir сону, түрк
ордусу варсын,
Истәрсә бүтүн һиндى, Әфганы
сарсын.
Тураны басыб бағрына
Алтajлара чыхсын,
Мүмкүн дејил, әсла, оламаз
нали-амал,
Етдиңкә хәјанәт әли бу милләти
памал.

Жухарыда вә ашағыда нүмүнә қетирилән парчаларда түркүн һәм гәдим тарихи, һәм да мүасир тарихи әкс олунур. һәмин тарихи биләмәйен мүәллим мөзвүнүн шәрһиндә тәбии ки, чәтинликләрлә үзләшәчәкдир.

Кичик забит Васифла разылашмыр. Ортаја чидди бир суал ғојур: «Жолуну азымыш бир јарамаз хәјанәт етмишә, миллат нә етмәлидир?». (Суал Азәрбајҹанын буқунку дуруму илә нечә дә сәсләшир!). Васиф баш сыңдырмадан чаваб верир:

Түрк ордусу даим басараг
өлкәләр алмыш,
Эн сонра сијасәтдә басылыш
да бунаныш.
Идракы сөнүк башчыларын,
гәфләти анчаг,
Етмиш, едәмәк милләти һәп әлдә
ојунчаг.
Турана гылчдан даһа кәскин
улу гүввәт,
Жалныз мәдәнијәт, мәдәнијәт,
мәдәнијәт...

Гызыла тутуласы сөзләрдир. Бу ну һәр бир мүәллимин, һәр бир ша-

кирдин билмәси вашибидир. һәмин дүшүнчә јалныз Васифләрә аид дејилдир. һәм дә Чавидләрин, Эли бәj һүсейнзәдәнин, Чавадларын дүшүнчәсисидир. Торпаглары ишгал алтында олан бир елкәнин өвладларыны мәфкүрәча вәтәннәрвәрлик руhy үстүндә көкләммиш белә сөзләрә тәрбијә етмәк кәрәкдир. Чүнки белә сөзләр силаһдан да кәсәрлидир.

Фачиәнин идејасы. Фачиәнин әсас идејасы һуманизмидир. Әсәрдә Чавид һуманизми бүтүн чохчаларлығы вә парлагларыны илә көрүнүр. һуманист шайр «Иблис»лә охуҗуда мүһарибәләре вә һәрб аллаһлары иблисләрә нифрәт, сүлھесеврәләре рәгбәт һисси ашыламага чалышыр. «Биләмә шу чинајет, шу хәјанет, шу фәлакет, битмәзми илаһи!» нидасы јалныз Шәргин әсәби чоҷуғу Арифин нидасы вә суалы дејилдир. Бу һәм дә Чавидин нидасы вә суалыдыр. Мүәллимин вәзиғәси исә Чавид һуманизминин мәнијјәтини ачмадыр.

Драматик конфликт. Фачиәнин чаны, ғаны конфликтлар. Чавид маһир вә камил бир драматург олар, конфликт устасыдыр. «Иблис» буна мисалдыр. Фачиәдә Иблис—Ариф, Ариф—Васиф, Елхан—Ибн Јәмин, Ариф—Ибн Јәмин, Рә'на—Ибн Јәмин конфликтин сон дәрәчә чанлы вә тәбии верилир. Бу ҹәһәтдән «Иблис» конфликтләр фачиәси һесаб етмәк олар.

Иблис мөвзусу дүнja әдәбијатында. «Иблис» дүнja әдәбијатында һәмин мөвзуда язылышын сон классик әсәрләрдән биридир. Дүнja әдәбијатында бу мөвзүя Белмонт, Калдерон, Бен Чонсон, Марло, Милтон, Көте, Бајрон, Лермонтов вә б. Авропа язычылары мурачиәт етмишләр. Шәрг әдәбијатында Иблис, Чин, Шејтан сурәтләри гәдим тарихе маликдир. XX әсәрдә Иблис сурәтини јенидән әдәбијата кәтириән вә фациә жанрында мисилсиз сәнәт әсәри јарадан Чавиддир. Чавидин Иблисли нә Мефистофел, нә Демон, нә Лусифер, нә Шејтан (Чонсон), нә дә Иблисдир (Белмонт). Чавидин Иблисли бәдии ҹәһәтдән биткин вә оригиналдыр. Чавидин Иблисли өзүнда һәм Шәрг, һәм дә Гәрб зеңнијјети-

ни бирләшдирир. Характерчә вә тәбиэтчә сәһнәдән-сәһнәјә ачылан, инкишаф едән фөвгәләдә бир варлыгдыр. О, әсәрдә кетдикчә мифология сурәтдән вә хәјалдан конкрет вә реал варлыға өчөрлир.

«Иблис» фачиәси вә бәдии сәнаткарлыг хүсүсијјәтләrinә вә бәдии мәзйәтләrinә кәре дүнja әдәбијатында јарадылыш камил вә биткин әсәрләрдән биридир.

Мараглы бир факты мүәллимләrin нәзәринә чатырмага јерине дүшәр. 1940-чы илдә Магаданда суркүндә олан шайр, Гасым Баһабазда илә көрүшүр. Онлар бир-бирини чохдан таныјырдылар. Сөһбәт заманы Гасым она белә бир суал вәрир:

— Чавид әфәнди, сиз дөгрүданмы Иблисин варлығына инанырсыныз?

Шайр чавабында дејир:

— Сән Иблисин сон монологуна диггәт ела, ону диггәтлә оху. Иблисин сон монологу һәчмә бөյүкдүр, һәм монолог, һәм дә фачиә, бу сөзләрлә тамамлыйыр:

— Иблис нәдир?

— Җумла хәјанәтләрә басис...

— Ja һәр кәсә хайн олан инсан нәдир?

— Иблис..

Чавидин охуучуја демәк истәдији сөз ајдын вә бирмәнальыдыр. Иблис сон сөзләрини каһ истеңзали вә мәгрүр, каһ чылғын вә горхунч гәһ-гәһәләрлә дејәрәк, һечнәд кәләрәк һечлија чәкилир. Мейданда әсәби Арифләр, шашгын Рә'налар, Ибн Јәминләр, мәтанәтли Елханлар, јолун азан папаслар, шејхләр галыр ки, бу да драматург тәрәфиндән дүшүнүлмүш сон дәрәчә мә'налы бир сон-лугдур.

АЗӘРБАЙЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈАТ ДӘРСЛӘРИНДӘ ТӘ'ЛИМ МЕТОДЛАРЫНДАН ИСТИФАДӘ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Афәт ХӘЛИЛОВА,

Бакыдақы 201 сајлы мәктәбин
мүәллими.

Совет империјасынын тә'сир даирәсindән гопуб мүстәгиллик газанан республикамызда башга ичтимаи-сијаси саһнәләрдә олдуғу кими, тәһсил системинде дә мүстәгил сијасетин јүрүдүлмәсинә шәрапт жарыншыдир. Совет тәһсил системинин «Ешиш, јадда сахла!» тәләби өвәзинә, инди Франса вә Инкүлтәре системиндәки «Ахтар, дүшүн вә ейрән» методуна үстүнлүк верилир. Бу јенилийн тәтбиги биз мүәллимләрдин дә гарышынына тәдриг методикамызы тәкмилләшдирилмәк тәләбини гојур.

Әкәр өввәлләр тәдриг просесинде биликләрин шакирләрә һазыр шәкилдә мәнимсәдилмәсі тәләб олунурduса, инди шакирдин өзүнүн тәдриг олунан мөвзүз әтрағында мүстәгил фикир јүрүдә биләмисина,

мејлинин јарадычылыг ахтарышларына дөгрү јенәлдилмәсин даһа чох диггәт јетирилмәлидир. Бунун учун мүәллимин өзү јени-јени методлар дүшүнүб тапмалы, өввәлки методларын мүсбәт ҹәһәтләрини јарадычы шәкилдә, јени тәләбләрә үйүнлашдырыб фәәлијәтindә тәтбиг етмәлидир.

Фәннин тәдриси просесинде истифадә олунан метод билийн мәнимсәдилмәсі јолудур, үсуулдуру. Метод мүәллимин әсас силаһларындан биридир. һәмин силаһдан (методдан) истифадә башарығы мәгәсәдә чатмаг јолунда мүһүм амилдир.

АЗӘРБАЙЧАН дили вә әдәбијат дәрсләриндә мұхтәлиф методлардан истифадә жалышырам. Дәрсдә тәкчә бир методдан истифада тәдриг просесини јоруучу едир. Пе-

дагожи әдәбијатда Азәрбајҹан дили вә әдәбијат дәрслеринде истифадә әдилән мұхтәлиф методлардан сөһбет кедир: мұшаһиде, мұсаһибә (о чүмләден, евристик мұсаһибә), мұғајисә, изаһ, дәрслер үзәринде иш, лингвистик эксперимент, лингвистик тәһлил, програмлаштырма, тестләрдән истифада вә с. Тәбии ки, методларын چохлуғы муәллімдән жүксәс сәвијәлә нәзәри һазырылыг вә педагоги усталағы тәләб әдир. Мұшаһидә етмишәм ки, метод наенки мөвзунун характеристика, һәтта синфин, шакирдин сәвијәсінә уйғын сечилмәжәндә истинелін нәтиҗә алынымыр. Мәсәлән, лингвистик эксперимент методун чевирмә пријому будаг чүмләләрин бир چохунун (мұбтәда, хәбәр, тамамлыг, тә'јин будаг чүмләләри) мүәјжәнләшдирилмәсі учун јараптар олса да, зәрфлик будаг чүмләләринин ба'зи нөвләrinin (шарт, таршылығлы құзәшт, тәрзи-һәрақат вә с.) мүәјжәнләшдирилмәсі учун асас васите ола билмәз. Мәсәлән: «Jaғыш ёлә јағымышды ки, палиңдан еримак мүмкүн дејилди» чүмләсиси седә чүмләје чевирмәк мүмкүн дејил.

Конкрет оларaq бә'зи jени методлары вә онлардан Азәрбајҹан дили вә әдәбијат дәрсләринде истифадә тәчүрүбәсинә аид мүәјjән нүмунәләри нәзәрдән көнчирек.

Евристик мұсақибә жени метод деңгеліл. Һәлә гәдим Жунаныстанда бу методдан истифадә едилмишdir. Лар кин сонралар ундулмушшур. Жалпыныз ХХ асрин 70—80-ци илләрinden үзү бәри тәдрисдә бу метода гајы-дымыш, Азәрбајҹан дили вә әдәбијатын тәдрисинде әһәмийәтти филолог-методистлар тәрәфиндеңгелдә гәдимшишdir. Мән де јери дүш-дүкә бу методдан бәһрәләнмәжә чалышырам. Бир нұмұна,

«Сөзүн тәркиби вә сөз жарадычылығы» бөлмәсини тәдريس едәркөн шакирдләрле белә бир мусаһиба апарырам.

М.: — Сөзүн тәркиби һансы һис-
седардан ибаратди?

Ш.: — Сөзүн тәркиби көк вә шә-

М.: — Көкүн әламәтләрни ким

Ш.: — Көк айрылыгда лексик мән-
ная маликдир, мұстәгил ишләне-
билир, соңда вахт шәкилчидән әввәл
кәлир.

М.: — Мисаллар сөйлөјин.

Ш.: — ағачлыг, — ағач — кек, лыг — шәкилчидир; вұруш сөзүнде вур — кек, уш — шәкилчидир және с.

М.: — Бәс јохүш сөзүндә нечәдир?

дир. Шакирдләр тәклиф өдирмән, «ыш» шәкилчиси иле дүзәләнән вәзләр десинләр. Онлар чәтнинлик ақмәдән «гачыш», «кулұш», «јашыш» кими нұмұнәләр сөйлејірләр. Тәклиф оларның бүтәнлегенде

Ақылға едірәм ки, бу сөзләрин кеүіл ала соңра яранан сөз арасында әзіна әлагасынан олбұл-олмамасы-ағынан фикир версингиләр. Асанлыгыла-шычын сөзүнүн «га»(маг), құлыш сөзүнүн «шын»(шын) және

үнүн «күл»(мәк), **јағыш** сөзүнүн «ағ»(mag) просеси, һәрәкәти или азгы олдуғы мүәйянлашып. Бәс «јо-уш» сөзүндә нечәдир? Бу просес-ен соңра шакирдләр үчүн «јох» се-
из иштеп.

иля «юхш» сөзү арасында һеч кир мә'на «варислий»инин олмама-
тыйыннан шешир. Беләликлә, нати-
чыхарылыр: дүзәлтмә сөзүн ке-
иля өзү арасында мә'на бағлы-
лыры олмайдыр. Экс һалда сөз дү-
лтмә дејил.

Јери көлмишкән, гәјд едим ки, м нұмајәндәсінін тәдигігат жетекшілікке шакирдин тәдигігат методуна тәндердің фәрғләндірмәк лазының. Ел атасының тәдигігатдан фәргли оларға, шақырып да тәдигігаты елмә мә'лүм, шақырып да намә'лүм оланларының үзән чынылымасы, таптылымасы дыры. Бу мәденинде үстүн чәһәті одур ки, шакирдин

фәэл олур вә өзүнүң әзијіт үкекиб «кәшф етдијини» унутмур. Мән әдебијат дәрсләріндә дә тәдигіат методундан истифада едірәм. Мәсәлән. М. Ф. Ахундзадәнин «Сөркүзәшти-мәрди хәсис» («ħачы Гара») комедијасының тәдри辛勤 башлаштаркән, аввәлчә әсәрин охусу вә мәзмұну үзәріндә иш кедир. Мәзмұнун өјрәнілмәсінін ева тапшырыркән шакирдләре ашағыдақы суалларға чаваб бермәйін тапшырырам:

- 1) Начы Гараның һансы һәрәкәтләри онун ҳәсис олдуғуны көстәрір?
 - 2) Начы Гараны жалан данышмаға нә вадар едір?
 - 3) Начы Гараның айләдәки мәвгеги нечәдір?
 - 4) Начы Гараны алдатмаг чәтиңдир. Бу, нијә беләдір?

Шакирдләр әсәри охуя-охуя бир нөв «тәдгигат» апарыр, верилән сүаллара чаваб ахтарырлар. Бу ахтарышларын нәтиҗәсindә һачы Гарә образының әсас чәһәтләри мәлум олур.

Мән тез-тез **мұғајисә** методундан да бәһрәләнмәжә чалышырам. Профессор Н. Балыјев «мұғајисәсиз, гарышлашдырымасыз дил дәрснин сују аззалдымыш дәйрімана бәнзәдир («Орта мәктәбдә Азәрбајҹан дилинин тәдриси методикасы», 1996, сәх. 111). Бу бәнзәтмәни ејни илә әдәбијат дәрсләриңе дә аид етмәк мүмкүндүр. Әлбәттә, бу метод охшар анлајышларын, образларын вә с. фәргләндирилмеси үчүн даһа кәрекли олур. Шакирд интерференсија һадисәсинин (охшар анлајышларын

гарышмасы вә гарышлашдырылмасы) тә'сири ила бә'зи анлајышлары дәжишик салыр. Мән дил дәрсләрингән даң өн чох ашағыдақы анлајышларын мәнимсәдилмәсіндә мұгайса методундан истифадә едірәм: а) сохмә-налы сөзләр вә омонинләр; б) исимләрин II шәхс тәк мәнсүбийәт шәкилчиси (-ын) ила жијелінг һал шәкилчиси; в) III шәхс тәким мәнсүбийәт шәкилчиси ила тә'сирлі һал шәкилчиси (-ы!); г) фе'лләрдә омоним шәкилчиләр (мәңгүл нөв, шәксиз нөв вә гајыдыш нөв шәкилчиси -ын"; ичбар нөв вә тә'сирли фе'л дүзәлдән -дыр⁴ шәкилчиси; бә'зи фе'ле сиfет шәкилчиси ила фе'лин тесрифләнән форма шәкилдиләри

(-малы⁴; -асы вә с.; г) мүбтәда вә хи-
таб; д) табесиз мұрәккәб чүмлә ила-
һемчинс хәберли садә чүмлә; е) за-
ман, ардыңыллыг вә сәбәб-нәтиже
әлагәләри вә с. вә и.

Әдәбийәт дәрсләниндә да бу мәттәдән кениш истифадә өдирәм. Эннен соң ашағыдақы һалларда бу метод көмәйимә чатыр; а) Бә'зи әдәб обиразларын мәннимәдилемәсіндә. Мәсәлән: Хосров вә Ширинин, Хосров-ла Фәрһадын мүгајисәсі (Н. Қанчев «Хосров вә Ширин», X синиф); Айданыла Оттај Елоғлунун мүгајисәсі (Ч. Чаббарлының «Айдын» вә «Оттај Елоғлор» драмлары, XI синиф); б) Әдәбийәт нәзәрийәсіндән мүэжілдік жән анлаышларын өјрәдилмәсіндә. Мәсәлән: гошма илә кәраjlының бајаты илә рубаинин, гәзеллә гит'әнин, мәзмұнла форманың сүжет хәтилде илә композицијанын вә с. мүгајисәсі.

Сон вахтлар тә'лимдә өзүнә хүсүси јер тутан методлардан бири да **тестләрлә ишдир**. Али мәктәбләрдә гәбулун тестләрлә апарылмаса бу методдан истифадәнин зәурүрилини бир гәдәр да артырышылышыр. Мұшаһидләр көстәрир ки, бә'зи мәктәбләр тестләре тапмача кими бағыхыр, тәртиб етдикләри тестләрдә да буны әсас тутарағ даһа чох дүшүнчән чөяж юх, яддаша әсасланылар. Мән белә несаб едирәм ки, дил вә әдәбијат дәрсләриндә дә шакирди дүшүндүрән, оны ахтармага, мұһакима жүргүтмәјә чәләл едән тестләр тәртиби етмек олар. Бир нечә нұмунәнің зәрдән кечирай.

1. Ынсаның чавабда -дыр' ичбар нөхөн шәкилчесидир?

А — О, дүнән көлибір; В — Ушар
өз һәрәкәтләри илә һамының құлдур-
ду; С — Бу яз башга бир яздырып;
Д — Мәктүбу тез яздырып; Е — Бу
мараглы китабдырып.

Көрүндүү кими, бу тести јеринде жетирмәк үчүн шакирд дүшүнмөжөт мүгајислар апарараг өгли нәтижеси чыхармага мәшбүр олур. Чүнки «Дыр» шәкилчиси «А» чавабында шәхс, «В» чавабында тә'сири фе'гү дүзелдән, «С» вә «Е» чавабларында хәбер, «Д» чавабында исә ичбәр нөвө шәкилчисидир. Беләликтә, шакирд дәрд анлајышы мүгајисе едәрәк нәтижеси чыхармалы олур. Бунун үчүн о

иңбар нөвүн тәкчә шәкилчисини јох, дикәр әламәтләрни (мә'насыны, тә'сирли фе'лден дүзәлмәси ве с.) да билмәлидир.

Жаҳуд:

1. «Күш етмәјен насеһләрин
сөзүнә,
Тохунар агибет бәла өзүнә»,—

мисралары Г. Закирин һансы тәмсилдәндәр.

А — «Вәфалы достлар һаггында», В — «Аслан, Гурд вә Чаггал»; С — «Түлкү вә Шир»; Д — «Хайн ѡлдашлар һаггында»; Е — «Дәвә вә Ешшәк».

Бу мисралар «Дәвә вә Ешшәк» тәмсилинин мәзмуну вә идеясы илә бағлыйдыр. Экәр шакирд Г. Закирин бүтүн тәмсилләрindән хәбәрдардырыса, дүз чавабы тапмагда сәһе етмәз. Жери көлмишкән, әдәбијате даир тәртиб едилән тестләрдә экәр шакирд һәр һансы бир ситатын, әдеби нұмұнәнин һансы әсәрдән олдуғуна тапмага тәләб едирәм.

Беләнкәлә, Азәрбајҹан дили вә әдәбијат дәрслерindә истифада етдијим методларын мұхталифији илә јанашы, онларын шакирдләрин яш вә билик сәвијјәсінә нә дәрәнәдә уйғулугуна да нәзәрә алырам. Көньяк тә'лим методлары илә бәрабәр, жениләри илә (тестләрла иш, програмлаштырма вә с.) да иш апартып, әсрләрла тә'лимдә истифада едилмиш методлардан да јардымчы, заманын руһуна уйғун формада фајдаланмаға қәһд едирәм.

*

СӘЗ ІАРАДЫЧЫЛЫГЫ ИЛӘ БАҒЛЫ ОРФОГРАФИК СӘҮВЛӘРИН АРАДАН ГАЛДЫРЫЛМАСЫ ЗАМАНЫ ШАКИРДЛӘРДӘ МУСТАГИЛЛИК ВӘРДИШЛӘРИНИН ИНКИШАФ ЕТДИРИЛМЕСІ

Мәммәд АБДУЛЛАЈЕВ,

Гах рајону Гум кәнд орта
мектебинин мүәллими, педагоги
емләр намизәди.

Шакирдләрдә мүстәгиллик вәрдишиләринин инкишаш етдирилмәсі тәһисилен һуманистләшdirilmәсі жолу илә жени педагоги тәфеккүрун формалаштырылмасында башлыча жер тутур. Она көрә ки, мүстәгиллик вәрдишиләринин инкишаш етдирилмәсі шакирдләрдә сәрбәст дүшүн-

ра онун јараплы олдуғуна рә'ј верирем.

Лингвистик тәһлил Азәрбајҹан дили дәрслерindә истифада етдијим методлардан, ѡллардан бириди. Тәрүбә көстәрир ки, бу метод шакирдләрин нәзәри вә практик бача-рыгларынын инкишашы үчүн ән яхшы васитәләрдәндир. Мән тәрүбәдә нисбәтән аз язылмыш лексик вә этиология тәһлил формаларындан да истифада етчылырым. Фонетик тәһлил апараркән тәһлилә ән чох дејилиши илә язылышы фәргләнән сөзләр чөлб едир, сөзүн дүз-дүз язылышы вә дүзкүн тәләфүзүнү, неча вә вурғуны, данысыг сәспелеринин нөвләрини мүәјжәнләшdirмәккә јанаши, һәм дә нечаларын нөвләрини, сөзүн аһәнк ганунуна табе олуб-олмамасыны тапмағы тәләб едирәм.

Беләнкәлә, Азәрбајҹан дили вә әдәбијат дәрслерindә истифада етдијим методларын мұхталифији илә јанашы, онларын шакирдләрин яш вә билик сәвијјәсінә нә дәрәнәдә уйғулугуна да нәзәрә алырам. Көньяк тә'лим методлары илә бәрабәр, жениләри илә (тестләрла иш, програмлаштырма вә с.) да иш апартып, әсрләрла тә'лимдә истифада едилмиш методлардан да јардымчы, заманын руһуна уйғун формада фајдаланмаға қәһд едирәм.

Шакирд языларындағы орфографик сәһвләр, хүсусан сөз јарадычылығы илә бағлыш орфографик сәһвләр үзәрindә иш апараркән мүстәгиллик вәрдишиләринин инкишаш етдирилмәсінә даһа чох имкан var.

Мүшаһидә вә мүәллимләрлә сөнбәтләр әсасында белә гәнаәтә кәлмишик ки, тә'лим просесинде чох заман сөз јарадычылығынын орфография тә'лими илә әлагәсінә мұвағиғ жер верилмир. Сөз јарадычылығы илә бағлыш орфографик сәһвләр дикәр орфографик сәһвләрлә еңиләшdirилир вә онларын арадан галдыштырылмасында сөз јарадычылығынын хүсусијәтләри нәзәре алынымыр.

Сөз јарадычылығынын орфография тә'лими илә әлагәсінә даир кифајәт гәдәр методик әдәбијатын олмамасы да мүәллимләрин ишини хејли чатынләшdirилир. Буну нәзәре аларын тәрүбә вә тәдигигат әсасында әлдә етдијимиз бә'зи нәтичәләри үмүмиләшdirмәк әчалышы.

Тәрүбә көстәрир ки, сөз јарадычылығы илә бағлыш баш верән орфографик сәһвләрин әмәләкәләмә сәбәбләрini мүәјжәнләшdirмәк җибидир.

Апардығымыз тәдигигат әсасында белә гәнаәтә кәлмишик ки, шакирд языларындағы орфографиясына хүсуси диггет жетирилир. Бу мәғсәдә сөзүн тәркибина көрә, сөз јарадычылығы үзәре вә орфографик тәһлилдән истифада едилрә вә тәһлилә даһа чох шакирдләrin орфографик сәһвләре ѡл вердикләр әсәләр чөлб едилрә.

Нитк һиссәләринин тәддиси просесинде сөз јарадычылығы үзәре ишин орфография тә'лими илә әлагәләndirilmәсі имканлары даһа чохдур. Исим, сифат, фә'л вә зәрфәлә бағлыш бу сәнәдәки иш мөвчүд билийин дәрінләшdirмәсінә вә кенишләndirilmәсінә хидмат едир. Грамматик ојун вә програмлаштырылыш тә'лим элементләрindән истифада шакирдләrin марағына сәбәб олур. Онлар мүстәгил дүшүнүр, сәрбәст чаваблар мүәјжәнләшdirir вә өз фикирләрini әсасланырымаға әчалышылар. Грамматик ојун аид бир нұмұнә: ағ, тыз, даш кимни садә сөзләре икінчи тәрәф артырмаса мұхтәлиф мүрәккәб сөзләр дүзәлтмәк тапшырылыр вә жаҳуд ики шакирд «гара» сөзүнә

4. Лексик-семантик ѡлла үмуми исимләрдән дүзәлән хүсуси исимләрин орфографиясына аид сәһвләр, Мәсәлән, Чејран, Марал кими шәхс адларынын, Бадамлы, Туршы кими јер адларынын, һәмчинин һеванлар верилен хүсуси адларын, (мәсәлән, Алабаш, Топлан, Ағылар, Гырат, Дүрәт) кичик һәрфәлә язылмасына аид орфографик сәһвләр вә с.

Ону да гәjd едәк ки, јазы ишләринә әсасланмагла башлыча орфографик сәһвләрни габагчадан мүәјжәнләшdirмәк ишин бир тәрәфи тәшкел едир. Әсас мәсәле иса бу сәнәдә ишин истигамәт вә ѡлларыны дүзкүн мүәјжәнләшdirмәкән ибартедир.

Сөз јарадычылығы илә әлагәдәр орфография тә'лими даһа чох бирбира илә бағлыш иштегамәтә апаратырып: а) сөзүн тәркибинин өјәрдилмәсі илә әлагәдәр; б) нитк һиссәләринин тәддиси просесинде; в) үмүмиләшdirири мәшғәләләрдә.

Сөзүн тәркибинин өјәрдилмәсі просесинде сөзүн мә'налы һиссәләри, лексик вә грамматик шәкилчиләrin хүсусијәтләри, һәмчинин сөз јарадычылығы васитәләринин орфографиясына хүсуси диггет жетирилир. Бу мәғсәдә сөзүн тәркибина көрә, сөз јарадычылығы үзәре вә орфографик тәһлилдән истифада едилрә вә тәһлилә даһа чох шакирдләrin орфографик сәһвләре ѡл вердикләр әсәләр чөлб едилрә.

Нитк һиссәләринин тәддиси просесинде сөз јарадычылығы үзәре ишин орфография тә'лими илә әлагәләndirilmәсі имканлары даһа чохдур. Исим, сифат, фә'л вә зәрфәлә бағлыш бу сәнәдәки иш мөвчүд билийин дәрінләшdirмәсінә вә кенишләndirilmәсінә хидмат едир. Грамматик ојун вә програмлаштырылыш тә'лим элементләрindән истифада шакирдләrin марағына сәбәб олур. Онлар мүстәгил дүшүнүр, сәрбәст чаваблар мүәјжәнләшdirir вә өз фикирләрini әсасланырымаға әчалышылар. Грамматик ојун аид бир нұмұнә: ағ, тыз, даш кимни садә сөзләре икінчи тәрәф артырмаса мұхтәлиф мүрәккәб сөзләр дүзәлтмәк тапшырылыр вә жаҳуд ики шакирд «гара» сөзүнә

икинчи тәрәф артырмагла мұхтәлиф мұреккәб исимләр дүзәлдір. Мәселең: 1-чи шакирд **гаратојуг**, 2-чи шакирд **гарагағам** сөзүн сөләйір. Ојун белә давам едір, мәғлуб олан ојундан чыхыр, ону башгасы әвәз едір. Галан шакирләр исе дејілән мұреккәб сөзләрі жазырлар. Шакирләр «гара» сөзүнә икинчи тәрәф артырмагла гаратојуг, гарагағач, гаратикән, Гарашәһәр, Гаратала (қәнд), Гарамешә (қәнд), Гарабалдыр (қәнд), Гарабулаг (қәнд), Гарачай (қәнд), Гарасу (қәнд), Гарабағ, Гарадағ вә с. кими мұреккәб сөзләр дүзәлдірләр. Шакирләрین гејдләри нәзәрәден кечирилір, орфографиян сәйнелер мүәжінләшдірілір. Бу заман айдаң олур ки, Гарашәһәр, Гарабағ, Гаратикан кими мұреккәб исимләри айры жазмышлар. **Мұсаһибә** асасында мә'лум олур ки, онлар бу мұреккәб исимләрі охшар тә'жини сөз бирләшмәләріндән фәргләндіра билмирләр. Бунларын арасындағы фәргин мүәжінләшдірілмесі шакирләр бәйк көмәк көстәрір. Бу заман онлар мүгәйисі әсасында айдаң һисс едірләр ки, мұреккәб исим әшյанын адны билдирир, бир вұрғы ила дејілір вә бирликдә жазылыш. Сөз бирләшмәсінин тәрәфләри исә мұстәғил вұрғы ила дејілди жүчкөн айры жазылыш, буна **гара** күн, **гара** парча бирләшмәләри мисал көстәрмәк олар.

Шакирләр әлавә мисаллар тапмагла өз сәhvләрini бир даһа айдаң баша дүшүрләр. Жазыларын тәһлили көстәрір ки, мұреккәб исимләрин бир һиссәсі, мәсәлән, **тозсоран**, **палтарасан**, **күнбахан**, **винтбуран** формал өчәтдән фе'ли сифәт тәркибләрене охшадығындан шакирләр онлары фәргләндіре билмир, нәтичәде орфографијасында чидди сәhvләре јол верирләр. Бу чур орфографик сәhvлөр һәм мұреккәб сөзләрін охшар фе'ли сифәт тәркибләре ила, мәсәлән, јер әкән, китаб охујан, хәбәр алан вә с. мүгәйисі әсасында айдаңлашдырылыш. Бу да шакирләрін өз сәhvләрini даһа шүүрлү дәрк етмәләрінә көмәк көстәрір.

Дәрсдә бу мәгсәдә ашағындағы мүгәйисе хәрактерли әjаны васите-дән истифадә едилір.

КҮНБАХАН

1. Мұреккәб исимдер.
2. Нә? суалына чаваб верир.
3. Бир вұрғы ила дејілір, битишик жазылыш.

КИТАБ ОХУЈАН (ШАКИРД)

1. Фе'ли сифәт бирләшмәсідір.
2. Һансы? суалына чаваб верир.
3. Тәркибиндәкі сөзләр мұстәғил вұрғы ила дејілір, айры жазылыш.

Әлава мисаллар үзәріндә апарылан иш шакирләрін билини даһа да кенишләндірир. Тәшкіл етди-миз тәңрүбә дәрсләріндә програмлашдырылыш тә'лим элементләріндә истифадә шакирләрін ма-рағына себәб олур. Онларда мұстәғиллии инкишаф етдирир вә бир сыра мұреккәб сөзләрін әмәлә көлмәсіні, орфографијасыні даһа жа-шы өjрәнмәләрін тә'мин едір. Бу-на аид бир нечә нұмұнә верек.

КАРТОЧКА 1.

1. Эн учабојлу тақыл биткиси һан-сыдыр?
2. Ев әшжаларынын һансынын ады мұреккәб сөздүр?
3. «Сорушмага» сөзүнүн синони-мини тапын?

КАРТОЧКА 2.

1. Тикнитеде истифадә олунан ағач материалына бирликдә нә дејілір?
2. Һансы гүш ағач һәкими адла-ныр?
2. «Кетмәк» сөзүнүн синонимини тапын?

КАРТОЧКА 3.

1. Кејим шејләринин һансынын ады мұреккәб сөздүр?
2. «Дәрә» сөзүнүн антоним ила бир-ликдә жа.
3. «Охуја-охуја» сөзүндә нечә көк вар?

Карточкалар шакирләрә вери-лир вә жаҳуд да магнитафонда сәләндірилір. Шакирләр мұстәғил вә сәрбәст дүшүнмәклә чаваблары жазырлар. Ахырда мүәjінләшдірил-миш сөзләрін (гарғыдалы, палтарасан, хәбәр алмаг, тахта-шалбан, ағашдәлән, јола дүшмәк, дәрә-тәпә вә с.) әмәлә қәлмә ѡллары изаң едилір, шакирләрін гејдләри нә-зәрдән кечириләрек орфографик сәhvләр үзәріндә иш апарылыш.

«НАДИР ШАҢ» ФАЧИӘСИНIN ТӘДРИСИНДӘ ВӘТӘНПӘРВӘРЛИК ТӘРБИЈЕСИ

Интизар НӘБИЈЕВА,

Сураханы рајонундақы, 104 сағы орта мектебин али категоријалы мүәллими.

Тарихимиздән бәллидир ки, хал-гымызы әсарет алтына дүшмәйі һеч вахт гәбул етмәши, азадлығыны ғана баһасына горумаг үчүн күчлү дүшмәнләрә, истилачыларға гарыш заман-заман мұбаризә апарышы-дыры. Азәрбайжан торлағы чохлары үчүн жағы тика тимсалында олмуш, бу да ууларымызы вахташыры фә-лакатләрә үз-үзә гојмушшудур. Тә-садүfi дејілдір ки, XXI әсрин ас-танасында халгымызы өз азадлығ салнамасынә жени бир сәhiфә жазды.

Зәңчирләр, буховлар гырылды, рус империјасынын әсаретіндән хилас олдуг. Ағыр мұһәрибә ила мұшајиәт едилән бу азадлығ мұба-ризәсіндә инамла аддымлајан халг өзүнүн мұстәғил дәвләттін гурма-ға башлады. Инди бизим гарышы-мәзда өз мәс'үлийәти, соң мүгәд-дәс бир али мәгсәд вар: бүкүнкү кәнчлии елә тәрбијә етмәлийк ки, онлар бәйк гурбанлар несабына га-зынылыш бу мұстәғилии горуја билсин, дәвләтчилијимизин кеши-жіндә мәтанәтә дајамнаға бачар-сын, лазын қәләндә Вәтән үчүн ча-нындан кечмәјә һазыр олсун. Тәһсил исланатынын мәғзинде бу мәгсәд өн плана әқекилмишdir вә мәктәб тәңрүбәсіндә мүәjін үғурлар газа-нылышыдыр.

Бу мәгсәд өхлаги кејфијетләrin формалашдырылмасы баһымындан даһа кениш имканлары олан әдәбија-жат жәнәтә дајамнаға бачар-сын, лазын қәләндә Вәтән үчүн ча-нындан кечмәјә һазыр олсун. Тәһсил исланатынын мәғзинде бу мәгсәд өн плана әқекилмишdir вә мәктәб тәңрүбәсіндә мүәjін үғурлар газа-нылышыдыр.

Нагында бәhc едәвәјимиз «Надир шаң» фачиәсіндә бу фикри долајы-сы ила тәсдиг едән мараглы мәгам вар:

«Әввәллинин ѡлчу. — Нә үчүн тәәч-чүб едірсән, аї балам?! һәр шеј тәр-бијә иләдір. Инсаны нечә тәрбија вәрәрсән, елә дә олар...».

Бу күн ишғал алтында фәрјад го-паран торпагларымызын һәмвәтән-ләримизи һарада сәсләди бир за-манды бүтүн мәвзуларын тәрбијә-ви имканларындан максимум жара-дычылыглға истифадә етмәли, бала-ларымызын вәтәнпәрвәрлик тәр-бијесинә хүсуси диггәт жетирмәли-жик.

Н. Нәrimановун «Надир шаң» фа-чиәсіні 10-чу синифдә тәдрис едәр-кен һәмін истиғаметдә апардығыны ишин сәчиijә мәгамларыны бура-да әнате едірәм.

Әсәрин тәдрисінә башларкен өн-чә «Надир кимдір?» суалына чаваб ахтарырыг. Надир шаң Әфшар (әл ады Надиргулу) Иран шаңы Әфшар тајфасынданда. 1726-да шаң II Тә-хмасибін сәркәрдәсі олмуш, Сә-ғеви дәвләттін бир өз топлаг-ларыны зәйт етміш, түрк вә әфган-ларға гарыш мұһәрибәләр апар-ышыдь. 1732-чи илдә II Тәхмасиби тақтадан салмыш, онун оғлу ажашлы III Аббасы шаң е'лан етміш, озү иса гәjүjүм кимі дәвләти идарә етми-дир. III Аббасын өлүмүндән соңра иса (1736, февраль) Муған гурултаянда өзүнүн шаң е'лан едәрәк сәфәвиләр сүлаләсінин һакимијетінә сон-гој-мушшудур. Надир шаң мәркәзләшдір-мә сијасети жеритиш, Әфганыстана, Шимали һиндистана вә с. јерләрә ју-рушлар етміш (1737—1739), Деһли-ни тутурмуш (1739), истилачы мұһәри-бәләр нәтичәсіндә бәйк дәвләт жа-ратмышдыр. Надир шаң дәвләтті Азәрбайжан әразиси Иран дәвләти-на дахил едилмишdir.. Надир шаң сүи-гәсд нәтичәсіндә өлдүрүл-мушшудур. Онун өлүмүндән соңра Иран дәвләті зәйфләмиш, Азәрбай-чанда мұстәғил ханлыглар жаран-мышдыр. Бу мә'лumatы даһа габа-рыг нәзәрә чарпдырмаг үчүн дикәр бир мәнбәдән дә файдаланырыг. Шакирләрін диггәти Мирзә Ады-көзәлбәйин «Гарабагнамә»сінә чәл-

едиши. Гырх докгүзүнчү сөһиғеде Надирин шаһлыға көлмөсі факты беле ачығланып: «Тәрсинә доланан фәлакин... һәрәкәти нәтижесинде Сәфеви падшашларының дәвләт күнәши батмаға башлады... Ахырда Гырхлы Надир шаһ Әффашын дәвләт вә рәшәдәтинин күлә... Хорасан вилајетиндән олан... Әбивәрд тәрәфиндән әсмәјә башлады... (Бир чох мұһарибәләрдән соңра Надир шаһ) кениш бир сәһрадан ибәрәт олан Муған өләлүндө гышлаг бинасыны ғојду. Имарәт вә отаглар бирна етдири.

...Дүйнән нәфәре јахын бејүк фәзиләтли адамлар вә әмириләрин башчылары чәм олуб гурултай ачылды... һәм ингизиң гурултауда Надир өзүнү шаһ е'лан етмишидир».

Надир бејүк бир мәмләкәти горху, вайым ем ичәрисинде сахлајан гулдурдур. Әсәрдә тәсвир едиши ки, о, атасы Имамгулувердинин јолуну давам етдири, гәлт вә гарәтлә мәшгүл олур, ханиманлар дағыдыр, обалары виран, аналары ағлар, гыз-кәлинләр, көрәп-фиданлары көзүјашлы гојур. Гулдур Надирин хасијәтиндәki башлыча әчәтләр образлардан биринин дили илә чох тутарлы ифадә едилемшидир:

«...Амма яғышдан чыхыдиг, яғмура дүшдүк. Имамгулуверди өлдү, јеринде оғлу Надир ғојду. Ондан да бетәр, ондан да залым. Қенә Имамгулуверди ахыр вахт бир аз адамлара рәһим едири, амма бу еви јыхылышда бир зәррә гәдәр рәһим юхдор. Һансы кәндә дүшсә, ораны алт-үст өдиб, виран өдири».

Бәли, Надир белә Надир иди. Әлбәтә, биз «Надир шаһ» фамиәсина мүрәниәт едәркән һеч дә Сәфевиләр накимијәтинин ифләсиси, яхуд Азәрбајҹан кими бир дәвләтин Иран хәнәдәньяна табе етдирилмәсиси тәгдир етмәк фикринде дејилик. Бунлар, әлбәттә, бизим үрәк ағрыларыныздыр. Бу әсәрин тәдриси просесинде башлыча мәгсәдимиз исе онда вәтән, милләт, халг, дәләт һағында дејилимши ағыллы, тутарлы фикирләри өн плана чәкемлә көнчиләримизин вәтәнпәрвәрлик һиссләрини зәнкүнләшdirмәк, күчләндирмәкдир.

Надир халг үчүн — өлүм, гәлт, га-

рәт, фачиә демәк иди. О, һәтта оғлuna — Рзагулуја да ез тәрбијесини ашыламышды. Рзагулу чох бејүк һәjәчанла атасының һөвбәти сәфәрдән гәйтмасыны көзләјир; атасы ону да һөвбәти сәфәрә — жәни гулдурлуға апарачағына сез вермишdir. һәјат ѡлдашынын, нәчиб бир түрк гызы олан Қүлчәханың јалварышлары мүгабилиндә көзләрини өртмүш Надир дејир: «Сән нә данышырсан, өврәт? һәркәh Рзагулуда мәндә олан һүнәр олмаса, она мән оғул демәрәм? Чох әчәб едири ки, индидән тәдарүкүнү көрүр. Мән атамын јерин тутан кими, о да кәрәк-дири мәним јерими тутсун!...». Беләлеклә, нагис тәрбијә, нагис, башлычасы исе, әчәмийәт үчүн горхулу адамларының мејдана чыхмасына сәбәк олурду.

Ел ағсаггаль, мүдрик бир гоча олан Чавад бачысы оғлунун ахытдығы ганлардан дәһшәтә кәлир, ону дөгру јола, вәтәнә, милләтә хидмәт көстәрмәјә сәсләјир: «...Вәтәнимиз әлдән кедир, зијәрәткаһларымыз, јерләримиз өзкә тајфаларын әлләрин кечир. Миллатимиз күнбәкүн зәлил, мәшәггәтдә булуңур; әкин јох, бичин јох, нечә кәндләрда ачлыг башланыб. Халг чәјирткә кими гырылыр...

Надир! Дүнҗада ад газанмаг ики јол илә олур: јаманлыгla вә бир дә јахшылыгla... Јахшылыгla ад газанмаг һәр шәхсин һүнәри дејил. Јахшылыг едән шәхсин ады наңники өз сағлығында вә һәтта өләндән соңра да дилләрдә зикр олуныр.

...Рәвадырмы ки, инсан билә-биль көзәл сифәтләрини пуч өдиб, јаман сифәтләри гәбул өдә?

...Ахыр сөзүм будур ки, ...фикрини, зикрини, күчүнү сәрф өдәсән милләт вә вәтән јолунда. Бизим атадан, бабадан галан јерләримизи дүшмәнин әлиндән гурттар, гојма зијәрәткаһларымыз гејри тајфаларын әлиндә гала».

Бурада Чавадын үрәк сәзләрини, гәләл јанғысыны, вәтәнен соңсуз мәнәббәтдән дөған һынчыртысыны, гејрәт һиссеси, дүшмәнә нифрәтини габарыг чатдырырам. Әлавә едирем ки, бу сәзләр бу күн бизим һәр биримиз үчүн дөйүш чагырышыдыр.

Дүшмән ајаглары алтында инләјен торпагларымыз, дашы даш устә галмајан әсир рајонларымыз, ишкәнчә вә һәгарәт, тәһир вә алчалмалара мә'рүз галан вәтән өвладлары — әсирилкәдә чан верән сојдашларымыз бизи интигама, әбәди гәлебәјә, сон «олум, ja өлүм!» савашына сәсләјир!.. Бурада Чавадын мүдрик чүмләләрни бир даһа хатырладыр, дүшмәнә нифрәт һиссеси қүчләндирмәк үчүн Надирин шәхси шүчаэтинин, әсүрлүгүнүн вә горхмазлығынын тәсвири ила бағлы мәгамларын үзәрindә, хүсусида дајанырам.

Шакирдләрингә вәтәнпәрвәрлик дүйнәләрни даһа да аловландырмаг, онлары да дүшмәнә нифрәт һиссеси қүчләндирмәк үчүн Надирин шәхси шүчаэтинин, әсүрлүгүнүн вә горхмазлығынын тәсвири ила бағлы мәгамларын үзәрindә, дајанырам.

«Фикримдә вәтәнә рөвнәг вермәкдән, ону дүшмәнин зүлмүндән, мәшәггәтиндән гурттармадан башга бир шеј јохдур!» кими чүмләләри мәтнән сечдирир, тәһлилдә онлары хатырлатмайы тәләб өдирим.

Вәтәнин тәрәггиси үргүнда чарпышан Надирин таҳтына көз дикән хәинләр да тапылыр. Сарајлара хас олан һакимијәт чәкишмәләри Надирин дә сәлтәнәтиндән јан кечмир. Җекән баласы Рзагулу бу хәјәнатин гурбаны олур; дүңя ишығындан һәмишәлик мәһрум олур. Сон әтичәдә Надирин өзү дә хайнчесинә гәтла јетирилир.

Шакирдләрә изаһ өдири ки, Надир шаһын өлүмүндән соңра башыбәлалы мәмләкәтимиз јени бир мүссибәтлә үзләшир: Азәрбајҹан хәнәданы парчаланараг ханлыглары бөлүнүр. Вә... бизим букунку фачиәләримизи јени бүнөврә гојулур. Ирәван ханлығы, Гарабағ ханлығы вә дикәр тарихи торпагларымыз јаваш-јаваш әлдән кедир. Әсәрән тәһлилинә һәср өдилен соңнучу дәрс саатында шакирдләр мәним јекун сөзүмү сәмимијәтле, һәjәчанла динләјирләр: Иди, ej миллатимин кәнчәвәләрләр!

Әсәрән Надир гәрәмән бир сәркәрдә, әдаләтли бир шаһ, ағыллы бир сијасәтчи кими тәсвир едиши. Сисиан еличисине Надирин вердири чаваб онун һөрмәтини даһа да артырыр: «...Көрүнүр халтыныз зәрбидәстими көрмәјиб, јохса бу тәклифләрни мәнә етмәди. Инсафдырмы ки, ата-бабамыздан галан јерләрни аласыныз, мүгәддәс јерләримизи гәрәт едәсиниз вә бизим гүввәмиз

ола-ола сизин хејринизә олан шәртләри гәбул өдәк?...Ханыныз ики саатадәк Хорасаның гәләсисин кәрәк азад етсін! Вә илла бу күн шәхәри алт-уста чевирмәк, аналары баласыз, балалары анасыз гојмаг мәним борчум олсун! Инди бујурун!».

АЗЭРБАЙЧАН ДИЛИ ТӘ'ЛИМИ МӘЗМУНУНА ДАИР ҮЧ МӘСӘЛӘ БАРӘДӘ

Әнвәр АББАСОВ,

Азәрбајҹан ЕТПЕИ-нин ше'бе
мүдүри, педагоги елмләр
номизәди.

Тәчрүбә көстәрир ки, тәһисил мәзмуну на гәдәр јениләшdirilсe дә, ҹемијјәтин инкислык онун үзәрине вахташыры гајытмаг, артыг актүаллығыны итирмиш вә јениләшdirilmәсine ҹетијача дујулан мәсәләләри бир даһа өјрәнмәк зәрүрәтини докуур. Бу бахымдан Азәрбајҹан дили тә'лимiminin мәзмунунда һәлл едилмәли мәсәләләр чохдур. Ислahat програмынын һәјата кечирилдији һазыркы шәраитдә һәмин мәсәләләрин үмумтәһисл мәсәди бахымындан чидди олдуғуны вә онларын берәсиндә дүшүнмәјин вачибијини нәзәрә алараг бу мәгаләдә ашағыдақы мұлаһизәләри сөјләмәји лазыым билдик.

Биринчи. Мә'лум олдуғу кими, Азәрбајҹан дилиндән систематик курс V синифдән башлајараг тәдрис олунур. Програмдакы бүтүн материалларын хәтти принципе әасасланмагла дүзүлмәси орадаки материалларын жүксөлән хәтт үзәр ардычыллыгына сыраланмасына шешәйт жарадыр. Она көрә да V синифдә фонетика, лексиколокија, фразеологија, сөз жарадычылығы, морфологија (исим, сифат, сај, әвәзлик), VI синифдә морфологија (фе'л, гошма, бағлајычы, әдат, модал сөзләр, нода), VII синифдә синтаксис (сада чүмла синтаксиси), VIII синифдә синтаксис (мүрәккәб чүмлә синтаксиси) өјрәдилir. Бу ардычыллыгы дилчилек анлајышларынын синтактик әасасда өјрәдилмәси имканладыны минимума ендир. Мәнтиги олараг фәндахили, бөлмәләрарасы әлагәләрдән истифада олунмасы өтималы азалып. Бу иш јаңызы мүәллимләrin шәхси тәшеббүсү несабына јеринә јетирилир. Бундан әлавә, Азәрбајҹан дили тә'лимiminin нәзәри аспекти гүввәтләнмиш олур. Нәтижә ө'тибарила практик мәсәдин һәјата кечирилмәси бахымын-

дан онун тәдريسindә чатышмазлыгы лар јарапыр.

Азәрбајҹан дили тә'лимiminde бу ҹемијјәтин арадан галдырылмасы учун илк неебәдә онун синтактик әасасда өјрәдилмәсine имканларыны кенишләндирмәк вачибидир. Бу, дил тә'лимiminin өз дахили мәнтigindән дөған тәбии бир зәрүрәтдир. Чунки бүтүн анлајышлар, изаһлар әасас синтактик вакидләrin васитасына верилир. Бир һаңда ки, фикирләр чүмләләрлә чатдырыллыр, демәли, чүмлә һағғында вә еләчә де бә'зи синтактик анилајышлар барәдә илkin тәсәввүрләrin жарадылмасы ҹетијача гачылмaz зәрүрат кими мејдана чыхы.

Һәлә 70-чи илләrin өvvәлләrinde јени програма кечәркәn Азәрбајҹан дили тәдريسindән дахили мәнтigindән дөған бу мүһүм мәсәла диггәт мәркәзindә дајанмышдыр: V синифdә «Фонетика» һәбесindән өзвә «Синтаксис» курсу дахил едилмәшир.

Мә'лумдур ки, синтаксис ибтидаи синифләрдә дә тәдريس олунур. Даһа конкрет десәк, «Ибтидаи синифләрдә бүтөвлүкдә синтаксис дејил, онун элементләri өјрәдилir» (J. Ш. Кәrimov, «Ибтидаи синифләrдә ана дилинин тәдриси методикасы», «Маариф», Б. 1997, сәh. 315). Бу, шакирдләrдә синтаксисе даир мүәjjen ибтидаи тәсәввүрләr формалашдырса да, V синифdәn e'тибарәn систематик курсу өјрәтмәк учун зәmin ролуну ојнаja билмир. Бу бошлуғу мәhәs синтаксисе даир бүтөв курс бою шакирдләr растлашашаглары ән зәрури синтактик билик, бачарыг вә вәрдишләri ашыламагла дoldurmag мүмкүн олар.

Одур ки, «Ибтидаи синтаксис курсу» адландырылан һәmin материал 30 илә јаҳын бир дөвр өрзиндә мүһүм практик ҹемијјәtә mалик материал кими програма вә дәрслик-

ләrdә өзүнә јер тутмушdu. Ибтидаи синтаксис курсунун лингводидактик проблемләri тәдигигат објектине чеврилмиш, методист алимләrimiz тәrәfinidәn өјrәnilmishdir. Узун иллик тәчрүba просесindә ibtiдаi синтаксис курсунун нәzәri-metodik ҹемијјәtindәn сәhət ачылыш, онун систематик Азәrbaјҹan dili kursundakы јери вә ролу ҳүсуси олараг гејd еdilmäshdir.

Нәzәrә алмаг лазымдыр ки, ibtiдаi синтаксис курсу бир нечә ҹәhәtдәn Азәrbaјҹan dili tәdrisindәn сәmәrәlijiyinә мүsбәt tә'cir көstәriр.

1. Шакирдләr дурғу ишарәlәri nә aid мұвағif бачарыglarы өzvәlchәdәn мәnimcәjә biliirlәr.

2. Морфология анлајышларын синтактик әасасда өјrәdilmäsinde ҹәtinliklәr jаrañyр. Орta tәhisiли баша вүрдүгдан сона али мәktәbә gәbul заманы шакирdләrin bir daһa test формасында олан грамматик тапшырылгар системи илә rastlaшmalapar онларын бу билиk, бачарыg вә вәrdiшlәrә daһa jaхыndan jиjelәnmälәrin tәlәb edir.

Бүтүn бунлар ibtiдаi синтаксис курсунун V синифdәn програмына кәтирилмәsi вә онун ibtiдаi мәrħәla ilә ilә әasas mәrħәla arasynda шакирdләr өјrәdilmäsinde vachiblijini kөstәriр.

Икинчи. Орta үмумtәhисl мәktәbinin ikiñchi mәrħәlesi әasas tәhisiil adlanыr. Bu mәrħәla dә өzүnämäxsus mәzмunu maliik olmagla dikeirlәrindeñ fәrglәniр вә өzhatä etdiyin fәnlәr гаршысыnda өzүnүn mәgsәd вә wәzifәlәri бахымдан мүәjjen tәlablәr gojür. Bu tәlablәr шакирdләrә әn vachib hәjati biliik, бачарыg вә вәrdiшlәr vermek bахымыndan sәciijjәvi ҳүsusiyyetlәri ilә seçiliр. Azәrbaјҹan dili bu fәnlәrin iñarçisinda ҳүsusi оlaraq diggәti çelb edir. O, bir fәnn olmagdan әlavә, tә'lim dili kimi шакирdләrin nәñniki mәktәb hәjatiyinda, ejni zamanda bүtөv fәaliyjetindә әn mүhүm үnsiijet vasitәsi ролуну oјnaјyр. Bүtүn bunlara bахmaяrap. һазырда Azәrbaјҹan dili tә'limiminin mәzмunu elә gurulmuşdur kи, шакирdләr әasas tәhisiil mәrħәsinin баша vүrmamыш VIII синифdә Azәrbaјҹan diliндәn систематик курсу тامамламалы вә онунla vidalaşmalal olurlar. Belәliklә, diliñin achar ролуну oјnaјan вә

praktik nitig vәrdiшlәrinin formalaşdyrylmäsinynda ҳүsusi әhәmijjet қасb eðän grammatic anlaýşlарын bачарыg вә vәrdiшlәr formасына salыnarag mehкemlәndirilmässi imkanlары zäiflәjir.

Әsas tәhisiil IX sinifdә bаша chatdygyndan шакирdләr Azәrbaјҹan diliндәn sistematisk kursa daир әldә etdiklәri bilik, bачарыg вә vәrdiшlәr үzәr bir il sonra imtahan vәrmәli olurlar.

Tәchrүbelәr kөstәriр kи, bela bir ziddijjätin olmasы шакирdләrin Azәrbaјҹan dili үzәr tә'lim muwaffaqijjätinе mәnfi tә'cir kөstәriр. Onlaryn mәnimcәmish oлдuglары biliiklәrin, elәchә dә nitig vәrdiшlәrinin daһa дүзкүn вә objektiv giymetlәndirilmäsinde ҹәtinliklәr jаrañyр. Orta tәhisiili bаша vүrдүgдан сона али mәktәbә gәbul заманы шакирdләrin bir daһa test formасында олан грамматик тапшырылгар системи илә rastlaшmalapar onlарын бу bилиk, bачарыg вә vәrdiшlәrә daһa jaхыndan jиjelәnmälәrin tәlәb edir.

Burada ilkin wәzifә mәktәb kursun tә'lim әhәmijjätinе artыrmađan ibarәtdir. Bүnun үчүn онун praktik istigamatiñi kүchlendirmäk, nәzәrdә tутулмуш annaýışlарын funksional jolla verilmässi imkanlарыны kenişlәndirmäk lazymdyr.

Әn bашlyčasы систематик курсун dәrdә ildә dejil, besh il mүddәtindә өјrәdilmässi strategi bir xatt kimi nәzәrdә tутулмалыdyr. Kursun bаша chatmasы tәhisiil mәrħәla sinifin tamamlamasы ilә үst-үstә dүshmälidir.

Yүchүnчүsү. 1993-чү ildәn e'тиbarәn Azәrbaјҹan dili tә'limi sisteminе jени bir kursun әlavә olunmasys mүhүm әhәmijjätet maliik hadise kimi gejd olunur. Ҳүsusiila umumi diliçiliç, nitig mәdәniijjeti вә uslubijjat masәlәlәrinin programlarda өzүnә јer tutmasы вә шакирdләrә chatdyrylmäsinyň әhәmijjätindәn danışshylär.

Dögrüdan da, шакирdләrin lingwistick tәfakkuruñun formalashdyrylmäsinyň mүhүm vasitәsi kimi chыхыш eden umumi diliçiliç masә-

ләләри өввәлчәдән дилчилијә аид әлде олунмуш биликләрә әсасланмагла ону мәһкәмләндир, тамамлама мөвгәјинде чыыхын едир. Ушаглар дилин мәнижәти, мејдана кәлмәси, инкишафы, еләчә дә мүһүм үнсүйәттән өввәлчәдән бири кими јазынын нөвләри, онларын әһәмијәти вә саир мә'лumatлары өјрәнмәклә дилин ичтимай һадиса кими хүсусијәтләrin даһа яхьындан бәләд олур, онун әһәмијәтдәки ролunu дәриндән дәрк едиirlәr. Әдәбий, онун үслублары һагтында өввәлчәдән практик шәкилдә мәним-сәдикләrin вә нәзәрәт үмумиләшdirмәләр јолу илә мәһкәмләндирәk системә салыrlar. Үслубларын бирләшмә вә айрылма әһәтләrinни өјрәниrlәr.

Бүтүн бүнләрләр янашы, бә'зи мубаһисәл мәсәләләrin олдуру да гејд едиilmәlidir.

Бу мәсәләләrdәn бири IX—XI синифlәrdә Азәrbajchan дили курсунун нечә адландырылmasы илә бағlydyr. Бә'зи мүтәхессисләr һәmin kursun систематик курсdan nisbətən fərgələndiini, өввәлчәdәn өjərənilənləri үmumiləshdirmäk va sistemə salmag bahyymyndan ezyuna-məxusluqunu əsas kətүrərək, onu xüsusi kurs adlandyryrlar.

Dikərləri исә kursun orta үmumtəhsil sistemindäki mөvgejinin vә rolunu nəzərə alaraq ona Azәrbajchan diliindən sistematič kurstdan bir hüssəsi kimi janaşyrlar, үmumunundakı materiallary өvвәlki mәhələnin әhəmiyyətli davamı kimi giymətləndirirler.

hәr iki fikrin irəli cürylməsini nə əsas vardır. Məvcud vəziyyət-dən irəli kələn һәmin giymətləndirmələrdə obiectivlik Azәrbajchan diliinin һəzirky mәzmunda өjərənilməsi ilə baғlydyr. Lakin nəzərə alıñmalydyr ki, xüsusi kurs elmin mүajjən konkret sahəsinə aid olmagla şakirdlərin biliklərini dərinləshdir, bачaryg vә vərdiñlərini mәhкәmлəndirmək məgsədi կүddüyündən orta үmumtəhsil mәktəbinin programyasına əlavə olaraq tədris ediliir. Bə'zən də onlar faktulatıv kursslarda, grup vә dərnək məshgələlərinde aparylyrlar. Ona kərə də xüsusi

курс анлајышыndan istifadə etməklə Azәrbajchan dili təhsilinin sonunçu mәrhələsinin giymətləndirmək elmi-metodiki چəhətədən janlısy həscab olunur.

Eləcə də IX—XI siniflər üçün program materiallaryna sistematič kursun bir hissəsi kimi də bañmag olmas. Sistematič kurs orta təhsilini ikincisi mәrhələsinde başa chaytarylyr. Ba ezyndə dildə təlimi bañyymyndan həllledihi həscab edilən ən mүhüm lingvistik anlaýylary үmumiləshdirir. Bu kurs bitkinliji ilə seçiliir. Onuñ үmumunundakı anlaýylar nəzəri və praktik چəhətədən fajdalylyqına kərə uzun ilların sınaqyndan keçirək өzyńu təsdiqgləmiş materiallary kimi әhəmiyyət kəsib eDIR.

IX—XI siniflərdə tədris olunan materiallary өvвәlkiləri mүejjən mə'nada davam etdirmək vә үmumiləshdirmək bañyymyndan әhəmiyyətə malikdir. O, əslində orta təhsil mәrhələsinin үmumununa daxil olan material kimi səchiijevi xüsusiyyətlər daşylyr. Lakin onuñ IX sinifdə, jə'ni ikincisi mәrhələnin son sinifindən bашlajarag, үçünçü mәrhələdə davam etməsinini, məntigini چəhətədən dütükün həscab etmək olmas. Odur ki, Azәrbajchan dili tə'limi үmumun orta үmumtəhsil məktəbinin mәrhələləri vәzə (I—IV siniflər — ibtidai, V—IX siniflər — əsas, X—XI siniflər — orta təhsil) gurulmasы zərurətindən irəli kələn bir vəziyə kimi belə bir uýfunsuzluqun aradan galdyrylyması vəzib problem kimi həll edilməlidir.

Həhajet, juxary siniflərdə Azәrbajchan dili tə'liminin daһa chox nəzəri istigamətde gurulmasы kursun үmumunundakı ədəbi dili, nitt mədəniyyəti, үslubiyat kimi praktik dilchiliјә aid materiallaryn xarakteri ilə ziddiyyət təşkil eDIR. Şakirdlər belə dili materiallaryna praktik dili nümunələri vәzərində mışaçıda aparmag, işləməkə mənimcəməlidirler. Onlarыn tə'lim kəstəriçisi ədəbi dili үslublarynda kəzəl nitt (janlısy vә şifahi) nümajiш etdirə bilmələri olmalıdırlar.

Bundan əlavə, aşaфы siniflərdə

öjrəndikləri fonetik, leksik, frazeologiya, grammatic vә s. materiallaryna bañly, biliq, bачaryg vә vərdiñlərini təkrarlamalı, məhкәmлəndirməli vә gismən nitt mədəniyyəti, үslublар zəminində keñiñləndirməlidirler. Əlbəttə, bu vəziyənin jərinə jətiyiləməsi үçün ilkin olaraq orta təhsilin үmumununa kətiyilən və əz dəvəründə əvəzəsiz rola maliq olan IX—XI siniflər üçün Azәrbajchan dili dərsləkləri jənidən nəzərdən keçirilməlidir. Son jəddi ilə jaхын bir dəvərə өzyńu doğrultulmajan və praktik әhəmiyyəti olmajan materiallaryn konseptrik bañlylyqı: onlarыn biри dikərinin davam etdirmək, tamamlamaq bañyymyndan əlağeliyi, nitt inkişaфы bañyymyndan praktik dəjərliliyi nəzəre alınımlıdırlar.

ВӘTӘNPӘRВӘRLИK TӘRBİJӘSİNDE ƏDƏBİYATЫN ROLU

Ədilə RƏHİMOVA,

Губа raionu, Mубариз Abduллаев
adýna Гамгам kənd orta məktəbinin
mүəllimi.

Müstəgillijinin çətinliklə əldə edən vətənimsizə sadig, onu sevən, onuñ azađlygy jolunda hər hərürumiyyətə dəzməjə nəzir olan kənçlərin tərbiyə eidləməsi bu kün əhəmiyyətimsiz mүhüm, bəlkə də, biringinci vəzifəsidir. Bu vəziyənin үfürərə həllli məktəbdə tə'lim-tərbiyə işinin nechə gurulmasyndan chox aysalıdırlar. Vətənپәrвәrlik tərbiyəsi bütüñ fənlərdən dərs dejen müellimlərin dığbat mərkəzində daňanmalarıdırlar. E'тиraf eidləməlidir ki, bu istigamətde sistemli vә үmumunlu ish aparylmäsinyən ədəbiyyat tə'limində daһa kəniş imkan jarañır. Ədəbiyyatın bir fənn kimi tədris eidləməjə bашlanğıcy V sinifdən təjuxary siniflər də daxil olmagla, mubaһisəsiz demək olar ki, bütüñ məvzularыn əjredilməsində vətənپәrвәrlik tərbiyəsinin formalashdyrylmäsiny үzrə ish aparymag mümkün və vəzibədir. Folklor nümunələrinin keñiş tədris eidlidiyi V sinifda

müdriklərimizin vətənə bañly һəkmətli kəlamlarynyň үzərinde etrafly daňanmalarıdırlar. «Doğma jurd shirin olar», «Jurdun sojufu chan uşutməz», «Vətənə kəldim, imana kəldim», kimi atalar səzələri vətəninin mүgəddəslijini, үlvilijni ni ifadə eiderə, vətən torpaqyныň құlunuñ, bənəvşəsinin ətri anə lajlasy ilə uşaglaryn ruhyuna həndurulur:

La, laj dejim һәmiшə,
Tاخтын олсун көj мешə.
Jorǵanynda күл битсин,
Jaстыңда бәnəvşə.

Bəli, doğma ana diliində — Vətən diliində dejir ana kərpəsinə lajlanys. Hənələrin sırlı-sehrlı səz dünjası, babałaryn gəhrəmanlıqy, hənəri, doğma torpaqlarymyzınyıñ mүgəddəsliq amalı dili aychıdanışyır lajlaparda. Ana əz lajlasy ilə vətəninin dar kүnүndə xalqyna arxa, kəmək bəjüdür.

Лај, лај әмәјим бала,
Дузум, чөрәјим бала.
Көзләрәм бејүјәсән,
Көрүм көмәјин, бала.

Лајлаларла ана дилинин ширинлиji иңпур көрпәнин ганына. Көрпә бејүйр, боја-баша чатыр, мәктәбә кедир, әдәбијат дәрслүйини ачыр, анасындан ештиди лајланы охујур. Артыг V синиф шакирди мүәллимин шәрһи илә дәрк едир ки, лајлаларда ифадә олунан вәтән мәһәббәти анаяга мәһәббәтән дөгүр. Ана, вәтән кәлмәләрина јашашы дурур, гоша чәкилир.

Синифдән синфа кечдикчә Азәрбајҹанын шанлы тарихи, улуларның дөгәнән дилләринин азалмајан мәһәббәти шифаһи халг әдәбијатын нұмұнәләринин көмәји илә шакирдин гәлбинә јол тапыр.

VII синифдә Сары Ашығын:

Мән ашиг, дилим-дилим,
Говун кәс дилим-дилим.
Әз дилимдән дөнмәрәм,
Догрансам, дилим-дилим.

Мисралары илә дөгәнә дила мәһәббәти даһа да артырыр. Шакирд мүәллимин шәрһи илә анлајыр ки, бу дилин башы үзәринде заман-заман гара буудлар ојнаса да, халымызы, һәгиги сәнат фәдайләримиз ону јашатмыш, соңракы нәсиllәре әманәт етмишләр.

Гәһрәман сәркөрдә, шималдан ҹануба бејүк бир дәвләт гүручусу, ити гәләм сәһиби, Азәрбајҹан дилини дәвләт дили сәвијәсинә јүк-сәлән көркәмли дәвләт хадими Шәһ Исмаїл Хәтајинин васијәттөн шакирларда Вәтәни севмәје ҹагырыр: «Әрәнләримиз бизә үч әманәт гојуб кетмишләр: дилимиз, гәрәтимиз, бир дә торпагымыз. Чан сизин, чан онлар әманәт». Бејүк вәтәнпәрвәр, сөз серрафы нечә да һәссаслыгы дујуб: дилинин гәдрини билмәјәндә гејрәт олмаз, торпагымызы (вәтәни) горумажынын на гејрәти, нә дили олар...

Бәли, әкәр дилимизи севдирә билирик, демәли, вәтәнин гәрәтити чакән, онун дар ҝүнүндә ҹанындан кечмәјә һазыр олан вәтәндәшләр ятишдирә билирик. Бу баһым-

дан, тәкчә әдәбијат дәрсләринде дејил, Азәрбајҹан дили дәрсләрингә дә мәгсәдіңен иш апармаға ҹалышырам. Бүнүн үчүн «Дил — Вәтәндир», «Ана дилим — ширин дилим», «Мәним дилим Азәрбајҹанымын дилидир» мәвзуларында өйрәдичи иншалар яздырыр, шакирларын әлавә әдәбијат охумаларына, мәлumatларыны зәңкинләштирмәләrinе наил олурام.

Ортаг түрк дастанларынын, гәдим түрк язылы абыдәләри һагындақы мәлumatларын мәнимисәди мәсендә сој көкүмүзүн улупуғуны, мүдриклијини өн плана чәкирәм.

Вәтәнпәрвәрлик мотивләри илә зәңкин олан Орхон-Јенисеj ады илә таңынан Қейтүри китабәләри шакирларын мә'нәви тәрbiјәsinde әһәмијәтли рол ојнајыр. Чунки ондакы «Еј түрк миләти! Пешман ол вә өзүнә гајыт! Сән өзүнә гајыданда даһа бејүк олурсан» сөзләри бу күн үчүн дә сәчијәвидир. Бу сөзләрләр санкы улу бабаларымыз үзләрини биза тутуб мәнлијимизи, милли ләјгәтимизи горумага, дүшмән тапдағынын чөврилмиш торпагларымызы кери алмаға ҹагырылар.

Вәтәнә мәһәббәт халымызын тарихи мәдәнијәт гајнагларындан бири олан, 1300 илийини гејд етдијимиз «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларында да мүһүм яр тутур. Оғуз гәбильәринин јаделли ишғалчыларга гаршы апардығы биркә мүбариәзән бәһс едән дастан вәтәндәш сәдагәттөн өн јүксәк нұмұнасыдир. Бојлардакы гәһрәманлыгы, елин, обанын үмуми ишине сәдагәт вәтәнә мәһәббәтән дөгүр. Дөгма жүрдү горумаг наимине һәр чүр фәдакарлыға һазыр олан оғуз икидләрине Дәдә Горгуд ад гојур. Шакирларе чатдырылыр ки, Дәдә Горгуд түрк милләтинин мә'нәви-әхлаги көјфијәтләrinin тәмсилчисидир. Гопуз чалып бој бојлајан, сој сојлајан Дәдә Горгуд һәм дә һәр чүр фәлакәтин гаршысыны алмаға ҹалышан ел ағсагалыдьыр. О, түрк халгларынын мүдриклик рәмзи-дир.

Шакирларин вәтәнпәрвәрлик тәрbiјәsinde тарихи гәһрәманлыг дастанларындан бири олан «Корог-

лу» епосу да ҳүсуси әһәмијәт кәсб едир. Җәнилибель торпагына, Гоша-булаг сујуна тапынан Короглунын икидлиji халгына, торпагына баг-лылығындан ирәли кәлир. Қөч едән дурналардан «Бизим елләр јеринәмәк!» — соран Короглуңа ятишдирән елдир. Әтрафына топладығы икидләр дә халынын сај-сечма оғул вә ғызларыдыр. Бу икидләр Короглунын:

Нојду, дәлиләрим, нојду,
Атылын дүшмән үстүнә!

— нә'рәсинә ҹанла-башла һај ве-
рир, дүшмән үстүнә биркә кедир-
ләр. Короглу дәлиләринин белә
бириji вәтәндәш бириji нұмұна-
сidiри.

Әдәбијатынын бир мә'чүзә
дүнjasы да вар: Низами Қәнәви...
Низаминин һәкмәт ҳәзинәси шакирларын һәртәрәфли инкишафы
үчүн мүһүм әһәмијәтә маликдир.
Онү әсәрләрини тәдриjs едәркән
вәтәнпәрвәрлик мотивләри үзә-
ринде ҳүсуси иш апарылар. Вәтән-
пәрвәр шайрин «Искәндәрнамә»
поемасында јаратдыры Бәрдә һәкм-
дары, ағыллы, намуслу, товуз ки-
ми қозәл, аңу кими чевик, әфсанә-
ви азәрбајҹанлы гызы Нұшабә һаг-
гында әтрафыл сеңбәт ачырам. Нұ-
шабә ағыллы тәдбиirlәри илә дүн-
җаны фәтһ едән Искәндәри белә һej-
рәтә кәтирир. Бу ҹесур гадын яри
кәләндә бејүк фатеһ мәјдан оху-
јур:

Еркәк тинәтиjәм, олсам да гадын,
Нәр иши бәллидир мәнә дүнjanын.
Мән дә бир асланам, дүшүнсән
бир аз,
Асланын еркәji, дишиси олмаз.

Поемада өахтилә гадынларын
идарә етдији һәрүм адланан қозәл
Бәрдә шәһәри Низаминин гәләмилә
елә бил дил ачыб данышыр:

Бәрдә һә қозәлдир, нечә
гәшәнкәдир,
Јазы да, гышы да қүлдүр,
Чичәкдир.

— дејән шири Бәрдәнин һазыркы ачыначаглы вәзијәти дүшүндүрүр, вәтәнин позулмуш ҹәлалынын гајтарылмасыны арзулајыр. Шакирләрә чатдырырам ки, қозәл, қуллучиқәкли, индисе јетим Гарабагызынын позулмуш ҹәлалынын өзүнә гајтарылачағы күнү көрмәк би-
зим бу күн ән бејүк арзумуздур.

Тәдриjs просесинде вәтәнә мәһәббәт ашылајан ајры-ајры мисраларын үзәринде дә иш апармағы унтурум. Бу баһымдан А. Сәһиетин «Вәтән» ше'ринин үзәринде ҳүсуси да-
жынырам:

Әләрәм, әлдән әкәр кетсә вәтән;
Вәтәним верди мәнә нану нәмәк,
Вәтәни, мәнчә, унтумаг нә демәк!
Вәтәни севмәјән инсан олмаз,
Олса, ол шәхсәдә виҹдан олмаз.

— мисраларындақы дәрин мә'наны шәрһ етмәкә вәтәнин мүгәддәсли-
җине бир даһа шакирларын нәзәри-
на чатдырырам.

Жұхары синифләрдә өјрәдилән М. Ф. Ахундзадәнин, С. Э. Ширваннин, М. Ә. Сабирин, Ч. Мәммәдгу-
лүзәдәнин, Алмаз Илдырымын, Ә. Җавадын, Р. Рзанын, С. Рустемин, С. Вурғунун, М. Аразын вә дикәр сә-
нәткарларын әсәрләринин тәдриjsи вәтәнпәрвәрлик тәрbiјәси учүн ке-
ниш имкандар ачыр. Бу сәнат кори-
фејләринин һәр биринин вәтәнпәр-
вәрликдән сөз ачан әсәрләри ба-
радә данышаркән мүәллифләрин вә онларын јаратдыглары образла-
рын вәтәндәшліг гејрәтини бу кү-
нүмүзлә әлагәләндирip, «Вәтән» де-
јәрәк өзләрини танкын алтына атан,
бош әллә қүллә габағына кедән, ана
торпагы өз ганлары илә суваран мә-
зунларымыз—Мубаризи, Мұнасиби,
Азады, Ханлары вә дикәр шәһидлә-
римизи, Милли Гәһрәманларымызы
хатырладырам.

Тәңрүбәмдән белә бир нәтиҹә ө-
көлмишәм ки, тә'лим материалы
илем һәјат һадисәләри арасында
сәсләшмәләрин ачыгланmasы бу ис-
тигаметдә апарылан ишин сәмәрә-
лилијинә әһәмијәтли тә'сир кестэ-
рир.

ДЭРСЛЭРДЭ ТӨ'ЛИМИН ТЕХНИКИ ВАСИТЭЛЭРИНДЭН ИСТИФАДЭ

Саид ГОЧАЈЕВ,
педагоги елмлэр намзэдэ.

Төхсилин мэзмунунун јенилэш-дирилди индикви вахтда тө'лимин техники васитэлэриндэн кенин истифада олунмасынын мүстэсна энхийжтийн вардыр. Сөз юх ки, кечмишидэ мөвчуд олан техники тө'лим васитэлэри көннэлиб сырдан чыхмыш, јенилэри исэ алышмамышдыр. Ишэ мэс'улийжтэл јанашан мүэллимлэр бу васитэлэри ёз гүүвэлэри ила та'мир едир, онлары јараплы ѡала салырлар. Белэлклэ, сэс, екран вэ програмлашдырылмыш тө'лим васитэлэриндэн истифада етмэн јолу ила дил вэ эдэби материалларын мэнимсэнilmэ просеси хөхий тэкиллашдырилж.

Тэчрубы көстэрир ки, тө'лим про-cessindэ техники васитэлэрин тэтбигинин психология вэ педагогжи прин-циплэринин нэээрэ алышмасы чох муһум тэлэб кими ён планда дур-малыдь. Бунсуз тө'лимин техники васитэлэринин ёгиги ролуну там ёсчмд реаллашдырьмаг, онун сэ-мэрэлийндиндэн сэхбэт ачмаг ге-ри-мүмкүндүр.

Таёллил көстэрир ки, тө'лим-тэр-биј просесиндэ техники васитэлэ-рдэн истифада едилмэси ашағыдакы угурлара сэбэб олур:

— тө'лимин ёжанийн јүксәлир;
— чэтин мэнимсэнilmэн материал техники васитэлэрин тэтбиги шэ-раитинде даха яхшы гавранылыр вэ баша дүшүлүр;

— тө'лим просесиндэ шакирдлэ-рэ там вэ дөгиг мэлуматлары чат-дырьмаг үчүн өлвериши шэраит ја-раныр;

— мэнимсэнменин вэ ёрөтменин сүр'этини (темпини) артырыр;

— техники васитэлэрин дүшүнүл-мүш вэ ардычын тэтбиги шэраитин-дэн тэддисин јарадычы методларынын тэтбиги имканларынын кениш-лэндирir.

Тө'лимин техники васитэлэринин систематик тэтбиги тө'лим матери-алларынын шакирдлэрэ изаһ едил-

мэси методикасында мүэйжэн дэји-шикликлэрин едилмэснэ шэраит јарадыр.

Тө'лимин техники васитэлэринин тэтбигинин бир педагоги аспекти дэ-диггэти чэлб едир. Шакирд техники васитэлэрдэн истифада ёз алыш-дыгыч мүэллимин билавасите рэх-берлий олмадан мүстагил билик вэ вэрдишлэрэ јијелэнэр. Ева ве-рилэн тапшырыглары јеринэ јети-рэн шакирд телевизија тамашалара-рина, радио верилишлэринэ вэ диг-кэр сэс-екран васитэлэринэ истинад етмэклэ мүвафиг мэзмунуле материаллары мүэвффэгижтэлэ вэ мүстагил суратдэ мэнимсэж, ёсарин бэ-дий бојаларына, гаһрэмандарын ёс-жатына, шэрлэ-хејирин мүбаризэсни гијмэт верэ билир.

Тө'лимин техники васитэлэринин шакирдийн тө'лим фәалийжтинин ке-дишине дахил едилмэс зэмнинде синиф-дэрс системи тө'лим ишинин тэшилийн јеканэ вэ эвэзолунмаз формасы олраг галмыр. Телевизија тэддис верилишлэр, кинофильм-лэр, сэс јазылмыш чиһазлар — бу-түн бунлар шакирд аудиториасын сај тэркибини кенишлэндир-мојэ вэ лазым кэлдикдэ бир неча паралел синифлары бирлэшдирмэ-жэ шэраит јарадыр. Техники васитэ-лэрин тэтбиги зэмнинде тө'лим материалларынын ёсчмийн мүэй-жэн дэјишикликлэр вэ ихтисарлар апармаг олар. Тө'лим матери-алларында тэсвир вэ мэлумат харак-терли информасијаларын ихтисары тэддис телевизија верилишлэрин-дэн вэ кинофильмлэрдэн алышн об-разлы биликлэрэ өвэз едилэ би-лэр. Айдын мэсэлэдир ки, бу заман дэрсликлэрэ верилин матери-аллары мүхтэлиф техники вэ дигэр характерли васитэлэр топлусунда верилмэс нэээрдэ тутулан тө'лим материаллары мүгајисэ едилрэн гарышлашдырылмалы вэ бу зэмнинде тэддис програмларынын тэлеб-

лэри нэээрэ алышмалыдь. Эдэ-бијжат вэ дил дэрсликлэринин эн вачиб вэ айрылмаз Ѯссесин вал-ларда (пластинкаларда) олан фоножаылар вэ магнитафон лентине ја-зылыш мэлуматлар тэшкил едир. Тэчрубы көстэрир ки, техники васи-тэлэри көмөн илэ эдэби матери-алларын мэнимсэнilmэ просеси-ни дэринлэшдирмэ вэ бу эсасда фикирлэ образы бирлэшдирмэ олар. Лингафон кабинетлэри ана дилинин, о чүмлэдэн харичи диллэ-рин мэнимсэнilmэ просесин интенсивлэшдирмэ вэ бу просес-син оптималлашдырылмасы учун сон дэрэч өлверишили зэмнин јарадыр.

Муасир үмумтэхисил системинде техники васитэлэр мэктэбдэ апарлын тө'лим просесинин үзви компонентинэ чөврилшидир. Бу иса пе-дагогика елминин гаршысында аша-шыгады проблемлэри гојур:

1) Јени техники васитэлэрин јарадылмасы принциплэри мүэйжэнлэш-дирмэлидир;

2) Техники васитэлэрин тэтбиги-нин сэмэрэлийн вэ Ѹансы саһэлэр (фэнлэр) учун нэээрдэ тутулдуу өввэлчэдэн айдын олмалыдь.

3) Мэшгэлэлэрин мүхтэлиф фор-маларында тө'лимин техники васи-тэлэриндэн истифада олунмасынын методикалары ишлэнib назырлан-малыдь;

4) Мэктэбин конкрет шэраитине вэ имканларына мүвафиг олраг техники васитэлэрин тэддис просе-

синэ дахил едилмэснин тэшкили формалары ишлэнib назырланма-лалыдь.

Тө'лимин техники васитэлэринин тэтбигинин педагоги аспектлэри ичэрийнндэ мүэллимин ролунун дэ-жишилмэснин јенидэн мэ'налан-дышырьмагасы бөйж мараг догурур. Умуми педагоги мэвгэ белэдир ки, техники васитэлэрин тэтбиги мүэл-лимин тэддисдэ ролуну азалтыр, эксинэ, онун имканларынын даха јарадычы вэ мэсулдар истигамётда реаллашдырылмасы учун өлверишили зэмнин јарадыр. Техники васитэлэр мүэллими бир чох хырда, икинчи дэрэчэли ишлэри јерина јетир-мэктэн азад едир вэ мүэллим эсас вэзифэснин — шакирдлэрэ дэрин билик, бачарыг вэ вэрдишлэр аши-лагам вэзифэснин мүвэфгэгийжтэлэ хөжата кечирмэл икмэн газаны.

Белэлклэ, програм материалла-рынын шакирдлэрэ ашиланмасында өнэмли энхийжтэ малик олан тө'лимин техники васитэлэринин тэтбигинин психологии, педагоги вэ методики проблемларини ё-рэндэлмэсэ вэзифэс тэхисил ислара-хатыны хөжата кечирдиймиз муасир дөөрдэ дээ вэ актуаллыгыны сахла-магдадыр. Айры-айры фэнлэр, о чүмлэдэн эдэбијжат вэ дил фэнлэр үзэр тө'лимин техники васитэлэринин биткин елми-методики системин ишлэнib назырланмалыдь.

ОХУЧУЛАРЫН НЭЗЭРИНЭ!

«Азэрбајҹан дили вэ өдэбијјаты тэддиси» журналынын 1999-чу ил 4-чу сајында кедэн «Нитг мэдэнијэти» бөлмэснин тэддисиндэ бэ'зи ан-лајшларын мэнимсэнilmэс» вэ «Дэрсликлэрэ мүнаасибэтий» адлы мэгэлэлээрд IX синифлэр үчүн «Түрк дили» дэрслийнин 1994-чу илдэки чапына аид бир сырта тэнгиди гејдлэр төрөли сүрүлмүшдүр. Дэрслийн 1999-чу ил чапында бу ирад вэ тэклифлэрин бэ'зилэри нэээрэ алышмалыдь.

44-чу сэнифдэ, 7-чи абзасда X—XI синифлэр үчүн дэрслийн мүэл-лифлэр T. Һачыјев вэ Н. Чәфәров... [јазыда сэхвөн Н. Нәчәфов кет-мишдир] охунмалыдь.

ЗЭРФ, ЗЭРФЛИК ВЭ ЗЭРФЛИК БУДАГ ЧҮМЛЭСИ

Фирэнкис БАҒЫРОВА,

Ясамал рајонундакы 20 сајлы
литсеј-мектәбин мүәллими.

Дәрслик мүәллимин дә, шакирдин да әсас истинад нөгтәсидир. Чәтилијә дүшәндә, фикримизи әсас-ландауруммаг истәјәндә дәрслијә мурасиәт едирик. Лакин дәрсликләрдәки бәзи зиддијәтли фикирләр чох вахт бизи чыхылмаз вәзијәтда гојур.

Мә'лумдур ки, морфологи тәһил нитг һиссәләринә көрә апарылыр. Морфологи сувал да нитг һиссәләринә айрылыгда верилән суалдырыр. Йери кәлмишкән, бу мүһүм мәсәлә көһнә VI—VII синиф «АЗәрбајчан дили» дәрслийиндә чох аյдын шәрһ олундуғу һалда, јени дәрслијә салынмајыб (?). Јә'ни, «даш бина, дәмир гапы, тахта гашыг» бирләшмәләриндә «даш», «дәмир», «тахта» сөзләри нечә? суалына чаваб верса да, јенә дә исимдер. Морфологи тәһил заманы биз ону сифатлашмиш (атрибутивләшмиш) исим адландаурырыг. Нең? суалы исә һәмин сөзләре бирләшмә дахилинде верилән синтактик сувалдыр. Јә'ни исимин синтактик вәзифәсиндән ирәли кәлән суалдыр.

V синиф үчүн «АЗәрбајчан дили» дәрслийинин «Сифат» белмәсендә дә (§ 65) сифатин исим кими ишләнә билмәсендән сөһбәт ачылыр. Мә'лум олур ки, «көрә, тох, ач, икид, гоча, кәнч» типли сөзләр үмуми грамматик мә'насына көрә сифат олсалар да, исимсиз ишләндикдә исимләшир (субстантивләшири), нең? суалына чаваб верир. «Тохун ачдан хәбәри олмаз» морфологи тәһил заманы һәмин сөзләри исим јох, исимләшиш сифат адландаурырыг.

«Сај» белмәсендә (§ 73) јенә дә сајын исим кими ишләнә билмәсендән сөһбәт ачылыр. Мә'лум олур ки, сајлар да исимсиз, исмин јеринде ишләндикдә һалланыр, мәнсүбийәт

шәкилчиси гәбул едир, мүйтәда, та-мамлыг олур. Мәс.: 1. Беш (нең?) үч-дән (нәдән?) чохдур. 2. Једдинчиләр (ким?) јарышда галиб кәлдиләр.

Морфологи тәһил заманы «беш, үчдән, једдинчиләр» сөзләрини исим јох, исимләшиш сај адландаурырыг. Лакин VI синиф «АЗәрбајчан дили» дәрслийинде бу әнәнә бирдән-бира позулур. (§ 39). Зәрфин дикәр нитг һиссәләриндән фәргләндириләси белмәсендә гејд олунур ки, «бәзи сөзләр, чүмләдәки јеринде асылы олараг, һәм исим, һәм зәрф; һәм сифәт, һәм зәрф; һәм сај, һәм зәрф ола биләр». Сувал мејдана чыхыр. Мәкәр биз нитг һиссәләрини сөзләрин чүмләдә ишләнә — синтактик вәзифәсине көрәми мүәйјен етмишдик.

Дана сонра гејд олунур ки, «кечә, күндүз, сәһәр, ахшам, јаз, јај» типли заман билдиран исимләр нең? суалына чаваб вердикдә исим, не вахт? суалына чаваб вердикдә зәрф олур. Јенә дә сувал мејдана чыхыр: Бир һалда ки, исим әшյанын адыйны билдирип бир һалда ки, «кечә, күндүз, сәһәр, ахшам» сөзләринин мә'насында әшյалыг анлајышы дејил, заман анлајышы үстүндүр, не үчүн онлары бирдәфәлик зәрф адландаурымаја? Нә үчүн «даш, дәмир, тахта» сөзләри, ишләнә мәгамындан асылы олмајараг, һәмишә исим, «гоча, тох, ач» кими сөзләри һәмишә сифат, «беш, үч, једдинчиләр» сөзләрини һәмишә сај адландаура биләрик, лакин «кечә, күндүз, јаз, јај» типли сөзләри ҝаһ зәрф, ҝаһ исим адландаурымалыјыг?

Енди илә «јахшы, қезәл, ити» сөзләрини ҝаһ сифат, ҝаһ зәрф кими; аз, чох, хејли сөзләрини ҝаһ сај, ҝаһ зәрф кими тәгдим етмәк, онларын синтактик вәзифәсini нәзәрә алмаг

морфологи тәһил гајдастына үйғун көлмир. «Јахшы, қезәл, ити» сөзләриндә һәрәкәтин ичрасыны изаһ етмәк анламы јохдур. һәмин сөзләрдә әламәт, хүсусијәттән анламы күчлүдүр ки, бу да сифате хас хүсусијәттәрdir. Әкәр ишләнә мәгамынын — синтактик вәзифәсini нәзәрә алсағ (Көзәл гыз көзәл охујурдур), һәмин сөзләрин һәм тә'јин, һәм зәрфлик олмасындан сөһбәт кеда биләр. Лакин һәр икى һалда бу сөзләр нитг һиссәсии кими сифаттар.

«Аз, чох, хејли» сөзләрини дә ишләнә мәгамына көрә зәрфлик адландаура биләрик. Лакин нигит һиссәсии кими онлары сај, јајуд мүвәггәти зәрфләшән сај адландаурылмасы даһа мұнасиб болар.

Н. Туси адына Азәрбајчан Дәвәт Педагогик Университети тәрәфиндән чап олунан «Суаллар вә ҹаваблар» китабында профессор Ә. Әфәндизада «О һәјәчанлы ҝәрунурду» чүмләсинин тәһилинә белә шәрх верир (сәh. 73); «һәјәчанлы, әслинде сифаттар, чунки -лы» дүзәлтә сифатин формал әламетидир. Лакин јухарыдағы чүмләдә һәмин сөз зәрфин јеринде ишләниб, мүвәггәти зәрфләшән сөздүр. Чүмлә үзүнә көрә о, тәрзи-һәрәкәт зәрфлийдир.

Беләликлә, исимләр сифатлашди, сифат вә сајлар исимләшди кими, ежни илә, зәрфләр дә исимләшә, һәмчинин сифат вә сајлар мүвәггәти зәрфләшә биләр. Лакин ишләнә мәгамына — синтактик вәзифәсine көрә бир сөзүн ҝаһ исим, ҝаһ зәрф; ҝаһ сифат, ҝаһ зәрф; ҝаһ сај, ҝаһ зәрф адландаурылмасы ежни бир адамын евдә ишдә, гонаглыгда мүхтәлиф адла ҹағырылмасына бәнзәйир вә тәдрисдә долашыглыг жарадыр.

Әкәр диггәтлә јанашсаг, һәмин долашыглығын әсасынын елә нитг һиссәләринин тәснифидә гојулдуғуна да әмин ола биләрик. Узун иләрдир ки, дәрсликләрдә нитг һиссәләринин тәснифатында, ајры-ајры нитг һиссәләринә аид верилмиш гајдаларда «үмуми грамматик мәннән» әсас көтүрүлүр. Айдындыр ки, грамматик мәннән сөзүн һәм морфологи, һәм дә синтактик хүсусијәтләрини әһәтә едир. Елә орадача сөз-

ләрин әшја, әламәт, сај, һәрәкәт билдириләсінә көрә групплара айрылдыры көстәрилүр. Јенә дә сувал мејдана чыхыр: Мәкәр сөзүн әшја, әламәт, һәрәкәт билдириләсінә онун морфологи, јаҳуд синтактик хүсусијәтләринә аид едилә биләрми? Бу ки халис лексик-семантик хүсусијәттәрdir. Беләликлә, изаһат, мүһакимә езу биз дүз оланы нишан верир. Јә'ни, сөзләр грамматик мә'насына көрә дејил, һәр шејдән әввәл, лексик-семантик мә'насына вә морфологи хүсусијәтләринә көрә биләнүр. Синтактик хүсусијәттәсі бурауда әсас рол ойнамыр.

Ону да әлавә едим ки, мәрһүм профессор Ф. Зејналов «Түрк дилләринин мүгәјисәли грамматикасы» (1-чи чилд) дәрслийинде бу барәдә кениш шәрх веришидир. Мән фикирләрими онун генаәти ила тамамлагам истәрдим. «Илтисаги дилләрдә нитг һиссәләринин кениш тә'сир даирәсина малик олмасы, һәр бир нитг һиссәсинин истәнилән чүмлә үзүв функциясында чыхыш едә билмә габилийәти онларын чүмләдәки функциясына көра тәсниф олунмасы имканыны мәһдудлашдырыр. Нитг һиссәләрини лексик-семантик вә морфологи әламәтләр зәменинде тәсниф етмәк вә онларын әламәтләрини көстәрмәк мәрсәдә даһа чох үйғундур» (сәh. 11—12).

Зәрфлик мәсәләси илә бағлы да-ха бир-ики мәтләбә тохунмаг истәрдим. VII—VIII синиф «АЗәрбајчан дили» дәрсликләринин «Зәрфлик» белмәсендә гејд олунур ки, зәрфлик фә'ли хәбәрә аид олдуғда ишин, исими хәбәрә аид олдуғда исә әламәтин мејдана чыхмасынын тәрзини, мигдарыны, заманыны, јерини билдирир. Лакин исми хәбәрә аид олан зәрфлија аид нұмунәләр јох сәвијәсіндәдир. Шакирдләр иса исими хәбәрә аид олан чүмлә үзүнүн тә'јин, јохса зәрфлик олдуғын аյырд етмәкда чәтиңлик чәкирләр. Гејд олунмалыдыр ки, әкәр исими хәбәрә әшжалыг анлајышына ма-лиkdirsә, ону изаһ едән чүмлә үзүв тә'јиндир.

Мәс.: Арип јахшы оғландыр. Бу исти судур.

Әкәр исими хәбәр, һал вәзијәт,

процес анлајышына маликдирсә, ону изаһ едән чүмлә үзүү зәрфлиkdir. Мәс.: Торпаг од кими (нечә?) исти иди. Ағачын учу бычаг кими (нечә?) ити иди. Бу мәсәләнин «Зәрфлик» бәйсүндә аյданлашдырылмасы бир гәдәр сонра нә дәрәчәдә? суалына чаваб берән зәрфлик будаг чүмләләринин дә изаһы вә асан мәннисеннилмәсүндә мүхүм әһәмијәт кәсб едир.

Умумијәтлә, нә дәрәчәдә? суалына чаваб берән зәрфлик вә зәрфлик будаг чүмләләри али мәктәб дәрслекләринде айрыма олараг «Дәрәчә зәрфлиji» вә «Дәрәчә зәрфлик будаг чүмләси» кими тәгдим олунур. Орта мәктәб дәрслүндинде исә, неч шубһәсиз ки, бөлкүнүң яғымлашдырылмаг мәгәдәи или һәмин мә'нә нөвү ихтисар олунуб. Орта мәктәб дәрслекләринде нә дәрәчәдә? су-

лына чаваб берән зәрфликләр мәнтиги олараг «Кәмијәт зәрфлиji»нин ичәрсүндә верилир. Мәс.: Сәнүбәрсон дәрәчәдә гәмкин иди.

Лакин нәдәнсә, табели мүрәккәб чүмләләрдә нә дәрәчәдә? суалына чаваб берән будаг чүмлә кәмијәт дејил, тәрзи-һәрәкәт будаг чүмләсинин тәркибине дахил едилиб. Экәр нәзәрә алсаг ки, будаг чүмләнин нөвү баш чүмләдә һансы чүмлә үзүүнү өвөз, яхуд изаһ етмәсүндән асылы олараг мүәјжән едилир, о заман белкүнүң бү чүр апарылмасы да тәәччүб вә суал доғурур. «Һава ела исти иди ки, (нә дәрәчәдә?) нәфәс алмаг олмурду. Елә бачарыгсызсан ки, (нә дәрәчәдә?) он саата бир иш көре билмирсән».

Зәннимә, бу типли чүмләләрин дә елә кәмијәт будаг чүмләләрнән да верилмәси даһа мұнасибидир.

мә'нәви борчуну јеринә јетирир. Бүнләрдан бириңчиси тәһсиләндирмә, тәрбијәләндирмә, инкишаф етдирмәдән ибарәтдирсә, инкичиши шакирдин гәлбине јол тапмаг, онун кизли мәгамларыны кәшф етмәк, мә'нәви аләмнән сәлиг-саһман яратмадыр. Одур ки, шакирдләрни ялныз нәзәријә илә јүкләмәк истәмәјән мүәллім һәм 1-чи, һәм дә 2-чи вәзифесини јеринә јетирмәк үчүн өз методики тәффеккүрүнә фантазия гатмалы, оптималь һәссаслыг нұмајиши етдирмәлидир.

Азәрбајҹан дили вә әдәбијат фәнләrinin тәдрисүндә әсас шәрт шакирдләрдә мәнтиги тәффеккүрүн, естетик зөвгүн, милли әхлагын вә кениш дүнәјәкәрүшүнүн формалашдырылмасыдыр. Буна көрә дә һәмин дәрсләрә мұнасибет даһа ярадычы олмалы, мүкәммәл формада һәјата кечирилмәлидир.

Әдәбијат дәрслүндинде мән јени гәбул едилмиш синфин билик сәвијәсі илә таныш олмаг үчүн 1—2 дәрсдән сонра орта сәвијәләр үзүмни јохлама кечирирәм. Тәдрис олумыш материал әсасында тест вә сорғу карточкалары пајламагла ичәраја мүәјжән вахт аյрырам: Нұмунә:

Карточка 1.

1) Сәнәткар фәрдиләшмәје нечә наил олур? Охудуғун әсәрләрдән фәрди хүсусијәтләри илә сечилән сурәтләр мисаллар сај. 2) Сәнәткар бәйнә әсәрдә үмүмиләшdirмәни нечә ярадыр? Охудуғун әсәрләрдән үмүмиләшdirмә мисаллар сөјле.

Тест.

1. Һансы образ XIX әсрдә хырда тичарәт адамларына мәхсус сифатләрлә јанаши, һазырчаблыг, айыгыл, горхаглыг вә јаланчылыг кими кејфијәтләрә маликдир?

- 1) һејдәр бәj.
- 2) Сәфәр бәj.
- 3) Әскәр бәj.
- 4) Һачы Гара.
- 5) Қарәмәли.

II. «Бу шәхс чох вахт ханын јанына кәлиб-кедәр вә һәр дәфә олмаз ки, ундан, әриштәден, балдан, яғдан кәтирмәсін» ситаты һансы әсәр-

дәндир вә сәнәткар һансы әдәби пријомдан истифәдә етмишdir?

1. Э. Нагвердиевин «Бомба» һекаясі, фәрдиләшdirмә.

2. М. Ф. Ахундовун «Һачы Гара» комедијасы, фәрдиләшdirмә.

3. Ч. Мәммәдгулузадәнин «Почи гутусы» һекаясі, үмүмиләшdirмә.

Чавабларын тәһвил верилмә мүддәтине әсасын өзлүймәдә синфи группалары белүрәм. Нәвәти дәрсләрдә сорғу һәр группун билиji сәвијәсүндә гуруулур. Амма бу о демәк дејил ки, шакирдләрә һәмишәлик «зәиф», «корта», «ә'ла» мәһүрү вүруулур. Әлбетте, ҹальшырым ки, ә'лачыларымызын сәвијәсі өнмәсин, «зәиф»ләр вә «орталар» исә инкишафда олсунлар. Ашағы синифләрдә белә группалар «тумурчуг», «гөңчә», «чикә» адлары вермәлә шакирдләрдә яхшылар сыррасына ҹыхмaga һәвәс жарадырам.

II групладышырмада шакирдин һәр һансы бир мөвзүнү гаврамасындан асылы олараг тапшырығы һансы сәвијәдә јеринә јетирмәсүндән фәрди хүсусијәтләр ортаја ҹыхыр. һәр бир шакирдин зеһинин итилиji, мәс'улијәттәр, диггәти вә ҹевиклиji кими хүсүсийәтләр диггәти чәлб едир. Бу ҹәһәтләрин арашдырылмасы тәдрис процесинде зәйфләрин орталары, орталарын ә'lалара чатмаг ѡлларыны тапмага имкан верир. Мәсәлән, шакирд тәләскәнликтән сәһв едирсә, ја ләнк олдуғу үчүн ҹавабы кеч тәһвил верирсә, габилијәт вә савады олдуғу һалда, мәс'улијәтсизлик көстәриб мүхтәлиф бәһәнәләрлә тәнбәллік едирсә, белә шакирдләрә дәрс процесиндәкі фәалијәттән көрә дејил, фәрди јанаши үсулы илә гүмат вермәк лазыымдыр. Ләнк шакирда тапшырығы бир гәдәр өзөвлө вермәлә, тәләсәнләр тапшырығы мүәјжән бир вахт әрзинде (мәсәлән, 3 дәгигә) јеринә јетирмәи тапшырмагла, мәс'улијәтсиз вә тәнбәл шакирдләрә нәзәрати күчләндирмәкелә јанашибағ јаҳшы нәтичәләр верир. Аңчаг буны ела етмәк лазыымдыр ки, ушаглар онларын сечилдијини һисс етмәсінләр. Әслиндә, белә групладышырмада бүтүн синифлә ишләмәјә, баш дајанманын гаршысыны алмаға да көмәк едир. Ләнкләрин ишлә-

ЖЕНИ ПЕДАГОЖИ

ТӘФӘККҮРҮН ИНКИШАФЫНА ДАИР МУЛАҢИЗӘЛӘР

Рә'на ХӘЛИЛОВА,

Јасамал рајонундаки 286 сајлы
‘Мәктәбин мүәллими’.

Тәһсил мүәјжән заман вә мәкан мигъясында инсанын иштиракы или баш берән процесидир. Бу процес һәр һансы социал шәраит вә социал мүхитлә баш берир. Инсанын тәһсилләнмәси үчүн мүхити елә инсан өзү, даһа дәғиг дейилсә, тәһсиләндирмә илә мәшүфү оланлар ярадырлар.

Тәһсилин һуманистләшdirмәсі тәһсил саһесүндә дәвләт сыйасәтинин өн вачиб принципи кими геид олумышшудур. һуманистләшdirмә дәндиқ шакирдин ләjägәти, онун бәрабәрһүргүлүгү субъект олмасы, шәхсијәт кими јетишмәсүнин башшычә амила чеврилмәси, педагоги колективин шакирдин мәнафеји әтрафында бирләшмәси вә с. мәсәләләр, һәм дә онларын һәлли ѡллары нә зәрдә тутуулур. Бу проблемләр јени педагоги тәффеккүрүн формалаш-

дији мүддәтдә тәләскәнләри јохла-
маг, онларын тапшырыг ичрасы за-
манында мәс'улийјетсиз вә тәнбәл-
ләрә нәзарәт етмәк дәрс вахтындан
сәмәрәли истифадә етмәјә имкан
верир.

Шакирдләрин мәһсүлләр әмәји-
нин тә'мин олунмасында шаблончу-
луға вә пәракәндәлијә јол вермәк
олмаз. Онлара шүурлуга сурәтдә бу-
ну ашыламаға чалышырам ки, бу күн
өјрәндиги мүтләг һанна она ла-
зымы олачаг (шәхси һәјатында, ичти-
маи фәәлийјәтиндә, тәрбијә просе-
сияндә).

Дил вә әдәбијјат фәнләри ела
фәнләрдир ки, онлары јалныз дәрс-
ликдән өјрәнмәк олмаз. Әдәбијјат
һәјаты образлы диллә инфадә едән
сөз сәнәтидир. Дил ичтимай нағиса
олуб јалныз чәмийјәтдә мәвчүддүр.
Буны нәзәрә алараг шакирд тәфәк-
күрүнүн фәал ишләмәсінә диггәт ве-
рирәм. Белә мәгамларда шакирдлә-
рин мејл, мараг вә исте'дады орта-
я чыхыр. Мәсәлән, драматик вә ја-
фаниеви сонлугла битен әсерин фи-
нальны истәдии кими јаратмаг тап-
шырығы вериләндә шакирдләрин
әксәрийјәти һуманизм, инсаннәрвә-
лик нұмайиш етдириләр. Нұмуна
үчүн, VI синифдә тәдريس олунан «Га-
рача гыз» һекаясинаң соңын 28 ша-
кирддән 23-ү белә битирир: «Пәри-
чанан ханым гызыны өлүмдән хилас
етмиш Тутуны севмәжә башлады. Ону
да охумаг үчүн гызы илә пансионата
көндәрди».

Јаҳуд, рәсм чәкмәјә мејли олан
ушаглар охудуғы әсәрлә бағлы тәәс-
сүратларыны чәкдикләри шәкил-
ләрлә инфадә етдириләр. Бә'зи ша-
кирдләр исә ше'р јазмаға мејл еди-
ләр.

Дил вә әдәбијјат дәрсләриндә ја-
зы ишләри заманы да шүурлууга вә
фәаллыг өзүнү қөстәрір. Буны әлде
етмәк үчүн өввәлчәден ашағыдакы
шәртләри гојурам:

1) нәзәрийә дәрсләриндә өјрәни-
лән материалларын мәзмүн вә ма-
нијјеттән тан алышылмалыдыр.

2) мәнимсәнилмиш нәзәри билик-
ләр практики олараг тәтбиг едилмә-
лидир.

3) мәвзуларын ишләнилмәсі за-

маны шәхси фикир вә рә'ј ифадә
едилмәлидир.

4) мәвзуда мараглы мотивләр
араşдырылмалыдыр.

Материалларын тәдрисиндә мәв-
зунун шүурлуга мәнимсәнилмәсі өсас
шәртдир. Буны мұхтәлиф үсулларла
һајата кечирмәк олар. Мән ба'зән
шифаһи, ба'зән лөвһәдә, ба'зән
тест, карточка, ба'зән аудиокассет-
лә шакирдлә мәвзу арасында дәркет-
мән мұнасабети јарадырам. Мәсә-
лән, аудио-тест васитәсілө VI синиф-
дә тәдريس олунан фе'ли сифатләрлә
сифатләринг мұгајисәсі вә фәрглән-
дирилмәсі шакирдләрдә дәркетмә-
нин әлдә олундуғуны сүбүт едир.

Тест тапшырығы дикторун ифа-
сында тәгдим едилер.

I. Ашағыдакы чүмләләринг һансын-
да сифат, һансында фе'ли сифат иш-
ләндидини мүәјжәнләшдириш.

1. Јарпаглајан ағачлар јол боју би-
зи мүшајиәт едирди.

2. Јашыл јарпаглар ағачларын бу-
дагларыны көрүнмәс етмишди.

II. Ашағыдакы чүмләдә әламәт
билдирилә сөзләри инкарда ишләт-
мәје чалышын.

Ағ өнлүк кејинмиш гызлар һөр-
мәтли гонаглар үчүн ачылан стола
гуллуг едириләр.

Нә үчүн бә'зи сөзләрин инкарда
ишләне билмәдийини изаһ един.

(Шакирдләр аудиотестлә ишлә-
дикләри мүддәтдә фәрди тапшырыг-
лары јохламаға вахт газанмаг олар.).

Үсуллары сечәркән шакирдләринг
әгли вә физики имканларыны да
нәзәрә алырам. Дәрс дедијим си-
нифләрдә пәлтәк, дили ғүсурлу ушаг-
лар да вар. 45 дәгигәнин соң һиссә-
сина онлара сәрф етмәмәк үчүн бел-
лә шакирдләрлә сорғуны јазылы
формада һәјата кечирирәм. Нитгин
инкишафыны исә әлавә saatlara са-
лајырам.

Нұманистләшдирилмә јалныз дәрс-
дә дејіл, шакирдин асуð вахтынын
тәшкисинде вә синифдәнхарич, мәк-
тәбдәнхар тәдбирләрдә дә һәјата
кечирилмәлидир. Бу мәгсәдә тәз-
тәз ушаг һүргүларыны өјрәнил-
мәсіни тә'мин етмәк үчүн диспут,
анкет сорғусы кечирирәм.

ШИФАҢЫ ХАЛГ ІАРАДЫЧЫЛЫҒЫ НУМУНӘЛӘРИ

НИТГ ИНКИШАФЫНЫН ВАСИТӘСИ КИМИ

Елмира ИСМАЙЛОВА,

Нәриманов Рајон Тәһсил Ше'бәсинин али категоријалы
методисти.

Инкардилмәз һәигигәтдир ки, нитг
тәфәккүрлә, онун фәәлийјәти иле
сыйх бағылдыр вә о, тәфәккүр фә-
лийјәттін нәтижәсі олан фикрин
мәзмунуну инфада едир. Нитгин мәз-
мунуну исә истифада олунан сөз-
ләр тәшкис едир. Данышыг заманы
сөздән мәгамына көрә дүзкүн, јер-
ли-јеридә истифада етмәк натиглик
мәһәрәттін вачиб шәртидир. Бу
мәһәрәт исә өсасән мәктәбдә форм-
алашырылып. Одур ки, һәр бир
мүәллим шакирдләринг нитгинин ин-
кишафына лазымы гајғы қөстәрмә-
ли вә бу иши ардычыл давам етди-
рилдидир.

Мә'лүмдүр ки, нитгә көзәллик кә-
тирән ҹәһәтләрдән бири емосионал-
лыгдыр, ифадаликкүрдир. Нитги
ифадәлийиши шәртләндирән амил-
ләри мүәллим диггәт мәркәзинде
саҳламалы вә шакирдләри бу исти-
гамәтдә ишләтмәлидир. Бунлар
ашағыдакылардыр:

1) Сөзләрин сечилмәси.

2) Сөзләрн чүмләдә инфадәси нә-
зәрдә тутулан фикрин мәзмунун
үүгүнлашдырылмасы.

3) Нитгин структуру, је'ни сөзлә-
рин сыраланмасы.

Бу ҹәһәтләрин һәр бири ашағы
синифләрдән башлајараг шакирд-
ләрлә ардычыл, мәгсәдјөнү иш-
аптарын тәләб едир.

Нитгин емосионаллығы сөзүн кәсб
етдији мә'на иле, чүмләдә онун сы-
раланмасы иле бағылдыр. Бу да нит-
гә бәдии чалар, образлылыг кәти-
рән мәчаз нөвләрине бәләд олма-
ты тәләб едир.

Шакирдләринг образлы нитга ји-
јәләнмәсі үчүн мүмкүн олан бүтүн
имканлардан истифада етмәк ла-
зымыдыр. Белә имканлардан бири да
шифаһи халг јарадычылығы нұмунә-
ләри үзәрindә ишdir, Шифаһи әдә-
бијјат халгын сөз хәзинәсідир, нитг
инкишафына онун гүвәтли та'сири
инкардилмәзdir.

Мәктәбдә, әдәбијјатын тәдриси

процесинде шакирдләринг нитгини
инкишаф етдирилмәк мәгсәдилә бу нұ-
мунәләрдән истифадәнин фәјдалы-
лығыны мәктәб тәчрүбәси сүбүт
едир.

Мәсәлән, Минкәчевир шәһәри
Меһди һүсейнзәдә адына З сајлы ор-
та мәктәбин муәллими Айбәнис Мәм-
мәдованын V д, VI д, дифференсиал-
сифилләринг апардығы иш тәчрү-
бәси бу баҳымдан олдугча мараг-
лыдыр. (Мүәллиф узун илләр Мин-
кәчевир РТШ-дә ишләдійндән нұ-
мунәләр һәмін шәһәрин мәктәблә-
риндән көтүрүлмүшдүр).

Русија телевизијасының «OPT» ка-
налында Москва Бейнәлхалг Өлагә-
ләр Институтунун тәшәббүсү иле
«Ағыллылар» адлы имтаһан-ојун қе-
чирил. Бурада мәгсәд ојунда иш-
тирик едән шакирдләринг али мәк-
тәбләрә гәбул олунмасы имканла-
рыны мүәјжәнләшдирмәкдир. Бу
верилишдә шакирдләринг бәдии нитг
вә тәфәккүрүнүн инкишаф етдирил-
масы мәгсәди иле мұхталиф метод
вә васитәләрдән истифада олундуғу
үчүн, З сајлы мәктәбдә тәшкис еди-
лүү V д, VI д дифференсиал синиф-
ләрдә шакирдләринг синифдән-син-
фа кечирмә имтаһанлары бу имта-
һан-ојунун кедиши вә формасы әса-
сында гүрүлмушуду. Бела ки, кечән
тәдريس илиндә А. Мәммәдованын
шифаһи халг әдәбијјатының нұмунә-
ләри әсасында ики синифда (V д,
VI д) ejni вахтда тәшкис етдији ачыг
нұмунәви дәрсләрдә шакирдләр
јүксәк билик вә бачарыг нұмайиш
етдиришләр. Експеримент кими
декабрын соңунда I јарым илин нә-
тичәләринг көрә шакирдләр зачот
вершиләр. Нәтижә фәрәхли ол-
мушдур, һамы «4» вә «5» гијмет ал-
мышдыр. II јарым илдә исә мәктәб
педагожи шурасының гәрәрү иле бу
синифләрдә имтаһанлар «OPT» ка-
налынның тәчрүбәси әсасында — им-
таһан-ојун гајдасы иле кечирилмиш-
дир. Шакирдләринг јүксәк бүткүн нү-

мајиш етдирмаләри сәбәбләриндән бири дә одур ки, мәктәбдә мараг курслары өксәр тө'лим-тәрбијә очагларында олдуғу кими гәтийән тә'минат хәрактери дашымыр, У синифләрдә шакирдләринг истәр шифаһи, истәрсә дә жазылы нитги зәэф олдуғу үчүн мараг курсуна айрылан сааттар бәдии гираәт үчүн нәзәрәде тутулур. Йухары синифләрдә исә мараг курсу үчүн нәзәрәде тутулмуш соат «Сәһнә мәдәнијәтинә» вәрилir. Бурада артыг шакирдләр интонасија, аваз, тоң вә с. еїрәдилir.

Мұәллим шакирдә баша салмалыдыр ки, шифаһи халг әдәбијаты нұмұнәләри чилаланмыш, образлылашмыш нитиг нұмұнәсидir. Бу нұмұнәләрдә мәчәзилик үзвү шәкилде бирләшир.

Жашыл тахт үстүндә отурууб Пәри, Іагута, мәрчана, баңзәр лабләрі. Үзгандан баханда үзүн кизләтмәз, Әлини узатсан чахар хәнчәри.

Аһәнкдар ше'р шәклиндә јарандышы бу тапмачанын чавабы гызыл күлдүр. Диггәт етдикдә, һәмнин нұмұнә үзәринде дүшүндүкдә айдын олур ки, тапмачанын мәзмүнунда һәм фәаллыг-дәгиглик, һәм дә образлылыг вар: Жашыл тахт қүл колудур, ҹанлы қүлләр онун үстүндәдир, үзгандан бахан онун көзәллийни көрүр, дүйр, ондан зөвг алыр, хәнчәр исә онун тиканларыдир, құлу дәрмек истәјәнин әлини батыр. Айдын олур ки, халг бу нұмұнәде фикри ифадә етмәк үчүн образлылыгдан истифадә етмишdir.

Шакирдләринг нитгини инкишафты дәрмек ишинде һәмнин нұмұнәләрдән истифада олдуғча фајдалыдыр. Бу баҳымдан Минкәчевир шәһер И. Гайыбов адына 10 сајлы орта мәктәбин мүәллими Әфуз Һүсейнова, Ноел Аһәнкари адына 13 сајлы орта мәктәбин мүәллими Назәни Мәммәдова, Илгар Кишиев адына 17 сајлы орта мәктәбин мүәллими Мәләһәт Сәфәрованы, иш тәрүбәләри диггәти өкүр. Онлар шакирдләринг яш хүсусијәтләрini, материалын хәрактерини, онларын арасындағы әлагәни дәрс просесинде диггәт мәркәзинде сақлајылар.

Мәктәб тәрүбәсі көстәрир ки,

шакирдләринг образлы нитги үзәринде ишә ашағы синифләрдән башланмалы вә тәдрижән инкишаф етдирилмәлиdir. Бу ишдә аталаr сөзү, тапмача, йынытмачалар вә с. истифада олунмалыдыр.

Шакирдләрә өјрәтиjимиз «Китаби-Дәдә Горгуд» дастаны дилимизин тарихини, инкишафыны көстәран мәнбә кими дә диггәти өзелб өдир. Буна көре тәдриj просесинде «Китаби-Дәдә Горгуд» дилинә де хүсуси диггәт жетирилмәлиdir. Нұмұнә кими «Дирсә хан оғлу Буғач»... бојундакы кичик бир парчаја нәзәрәсалаг:

һај, Дирсә хан, бана гәзәб етмә!
Инчиниб ачы сөзлөр сөjlәmә?
Јериндең уру түргыл!
Ала чадырын јер үзүнә тикдиркиl!
Атдан айғыр, дәвәдән бүгра,
гојундан гоч, өлдүркиl!
Ич Оғузун, Таш Оғузун бәкәләrin
үстүнә յығнаг еткил!
Ач көрсән тојурғыл!
Борчлууы борчындан гурталғыл!
Улу тоj елә, һаңет диле!
Ола ким, бир ағзы дуалынын
алғышы илә,
Танры бизә бир жетман сеал верә

dedi:

Шакирдләрә дејилмәлиdir ки, бу парчадакы «һај», «бана», «уру», «жығнаг еткил», «тојурғыл», «јаңынчыгы», «ала», «дикдиркиl», «турғыл», «бүгра», «өлдүркиl», «тәнататғыл», «гүртартғыл» вә с. кими сөзләр бу күн дилимиздә ишләнмиш. һәмнин сөзләр мүәjәjәn дәјишиклиj үтрејараг инди дә һамынын, о ҹүмләдән шакирдләринг баша дүшдүj мә'наны билдирир. Она көре дә һәмнин сөзләрин ишлендиj мә'на үзәринде мүәjәjәn изаһат иши апармagg онлары шакирдләрә анлатмаг лазым көлир. Мәсәлән, «һај, Дирсә хан!» ифадәсindә «һај» мүрәчиәт билдирир, инди ишләтдиjимиз «ај», яхуд садәчә олараг «а» мүрәчиәтни билдирир, я'ни, «а» («ај») Дирсә хан»—деје хитаб өдир.

«Бана» — мәнә мә'насындаадыр. Бу сез Османлы түркләрindә инди дә «бана» шәклиндә ишләдилir. «Түрғыл» — дур, галх мә'насындаадыр вә с.

Шифаһи халг јарадычылыгы нұму-

нәләринин үслубу да нитгин инкишафына тә'сир көстәрән амидир. Беләдә нұмұнәләр үзәринде иш прес-синде, хүсуси оңларын охусу, -ja-худ сөjlәmәmә заманы һәр бир ринин үслубу диггәт мәркәзинде сақланмалыдыр.

Дастан һадисәләrin епик тәсвирии верән ири һәчмли өсәрdir. Ону данышан адам (ашыг) динләjичини ѡрмамаг вә диггәтини өзелб етмәк мәгсәdi илә һадисәnin данышылмасыны мүәjәjәn бир анда сақлајыр, јуморлу, хош оват жарадан кичик бир һашиә данышыр, сонра же наәсас мәтләбә кечир. Нұмұнә кими «Короглу» дастанында «Дүрнә тели» голундан ашағыдақы һиссәje нәзәр салмаг олар. «...Ејваз сазын сәсінә ојанды. Баҳды ки, гошун һәр тәрәфи алыб. Истәдилор дуруб атланынлар, баҳдылар ки, ат һајанде иди. Галдылар пијада...

Инди бүнлар бурада галмагда ол-сунлар, сәнә кимдән дејим, Хоча Эзиздән.

Короғлунун бир бәзиркән досту

вар иди, ады Хоча Эзиз иди. Хоча Эзиз неча илләр Короглу илә достулук елемишdir. Инди Ејвазкил тустан вахтдан о да малларынын сатмäg үчүн Бағдада қәлмишdir... Гәрәз, о жан-бу жан, Хоча Эзиз жағында дилини иша салыб горугчунун һирсими жаңыртды. Аталаr дејибләр ки, ташир-түччар дили иланы јувасындан чыхардадар. Ахыр ки, Хоча Эзиз бир аз пул вериб Гыраты горугчудан алды...

Жаҳуд, нағылын өзүнәмхусус үслубу вар; «Нағыл-нуғул билмәрәм, билсәм дә сөjlәmәрәм. Шаһдан қәлмиш нәкәрәм, динмә дишләrin тәкәрәм, кимдән данышым, кимдән данышым. Кечмишләрдә бир киши вармыш, бу кишинин көзүнүн ағырағасы, аман-заман бир оғлу вармыш...».

Белә ифадәләrin дүзкүн охусу (жаҳуд данышылмасы) һадисәләrin кедиши илә мәнтиги өзәттән дүзкүн әлагәләндирilmәsi нитгин рәванлығы, айдынлығы үчүн олдуғче мүһүм шәртdir.

ӘДӘБИ ТӘЛӘFFÜZ ВӘРДИШЛӘРИНИН АШЫЛАНМАСЫНА ДАИР

Вагиф ГУРБАНОВ,
педагожи елмләр намизәди,

Оруц ҺәсәНОВ,
Нахчыван Өзәл Университетинин досенти.

Мәктәбләримиздә вәнид ниттеге жүримен, онун апарычы тәләбләрингдән бири олан әдәби тәләffuz вәрдишләринин һамылыгla көзләннилмәсінә нәзәрәт зәифләмеш, мәс'үлиjjet исә азалмышдыр. Мұшәнидәләр көстәрир ки, инди ниттеге нормаларынын еңәнілмәсі олса-олса ба-чарыг вә вәрдишләрә гәдәр давам едән бир просесdir, сонра исә о, нечә дејәрләр, бир улдуз кими сенүб кедир. Она көре дә биз бу жаңыда һәмнин проблемин һәлли истигамәттәндә бә'зи төсөсүләримизи сөjlәmәji гарышыа мәгсәд гојмушту.

Мә'лумдур ки, әдәби тәләffuz вәрдишләринин ашыланмасына даир мүәллифләrin фәалиjjeti үчүн конкрет вәзифәләрдән бир көлмә дә олсун данышылмасы. Ана дилини тәдриjиси методикасы китабларында да әдәbi тәләffuz нормаларынын

лир. Онлардан бә'зиләрини геjд едәk:

1) Ниттеге нормаларынын тәркиб һиссәсінә дахил олан зәзури вәнид кими;

2) Мәдәни ниттеге интенсив вә оптимал үйәләнмәjин ән имканы вәситәләрindән бири кими;

3) Шакирдләринг шифаһи нитгинде айдынлығы, инчәлик, зәрифлик вә ахычылығы наил олмажын васитәләрindән бири кими вә с.

Програмда әдәbi тәләffuz вәрдишләринин ашыланмасына даир мүәллифләrin фәалиjjeti үчүн конкрет вәзифәләрдән бир көлмә дә олсун данышылмасы. Ана дилини тәдриjиси методикасы китабларында да әдәbi тәләffuz нормаларынын

өјренилмәсі мәсәләләри илә бағлы тәләбләрдә бәсит һесаб едиле билер.

Мәктәб дәрсликкларини нәзәрдән кечирәркән соң гәриб һалларла, тәзәлдүй фактларла, парадокс сәзидәтләрлә гарышлашырыг; белеки, 4-чү синифләр үчүн «Азәрбајҹан дили» дәрслийндән башлајараг әдәби тәләффүз вәрдишләри илә билавасит бағлы олан мәвзуларын әксәрийәти фонетик нормалар кими өјренилүр, лакин һәмmin нормаларын әдәби тәләффүз вәрдишләрине чеврилмәсі үзәринде ардычыл вә систематик иш апарылмасы дикәр мәвзуларын тәддиси заманы кетдикчә демәк олар ки, ундулур.

Белә чыхыр ки, сөзләrin дүзкүн тәләффүзү илә жалныз фонетика баһси кечиләркән таныш олмаг ки-фајет имиш. Нәзәрә алыныр ки, дикәр зәрүри вәрдишләр, мәсәлән, орфография, чүмла гурмаг, мәтн гурмаг кими, әдәби тәләффүз тә'лими дә спирилвари кечиричиләри олан ишләк механизмидир вә онун да бир телинин белә гырылмасы ѡлверил-мәзидир.

Башга сөзлә десәк, һәр бир зәрүри дидактик нормалын үзәринде практик вәрдишә чевриләнә гәдәр чалышмалар vasitəsi илә иш апарылмалыдыр. Вә белә бир иш дәрсликкларин структурону ахырачан бәзәмәлидир.

Биз бу фикри јенидән һазырланма курсларында мүәллимләрле белүшдүк вә гејд етдик ки, онлар «фонетика»дан әбәди тәләффүзлә бағлы билик, бачарыг вә вәрдишләри «лексика», «морфологија» вә «синтаксис» белмәләринин тәддиси заманы дәрниләшдirmәк методикасы барәдә дә дүшүнсүнләр.

Әдәби тәләффүз вәрдишләрини өјренилән мәвзунун үмуми ахарына елә гошмаг лазыымдыр ки, о, педагоги вә психология тәләбләрлә гаянајыб гарышын вә үмумилукдә исә нитг мәдәнијәтин бела бир вәчиб саһәси, неча дејәрләр, мә'лүм тәкәр шәклиндә дејил, тәддис олунан мәсәләјә мәдәни нитг нормасы характеристи вермисш олсун.

Айдындыр ки, фонетик һадисәләрә даир биликклар бир сыра конкрет мәвзунун мәнимсәнилмәсine

дә өз мүсбәт тә'сирини көстөрир. Бу баҳымдан дәрсликкләрдә -лар, -ләр шәкилчиләрни өјрәдәркән чалышмаларын ичра шәртини әдәби тәләффүз дүзкүн җазылышындан фәрғыз сөзләrin үзәринде гурмаг сәмәрәли нәтижә верир.

1. Дүзкүн тәләффүзүнә фикир вәрин вә дүзкүн җазын: гыздар, газдар, көздәр, башдар, гашдар, шаиррәр, сантдәр, самитдәр, ишдәр, атдар, отдар, субутдәр, гушдар, дашдар, дениздәр, дүздәр, юхушдар, баҳышдар, ишдәр, ашдар, күләннәр, биләннәр, чамышдар, булатдар, дүшмәннәр, гојуннар, ојуннар, бојуннар, рајоннар, иланнар, гануннар, гәрап-пар...

Сөзләrin нә үчүн бу чүр тәләффүз едилмәсинан сәбәбини сүбүт етмәјә чалышын. Фикринизи әсасландыраркән дәрсликкләрдәки гејд вә шәртләрдән нұмұнәләр көстөрин.

2. Ашағыдақы сөзләrin әввәл-чә дүзкүн тәләффүзүнә, сонра исә чохмә'наптылыштарына, омоним, синоним вә антонимлијинә даир өз мәвгејинизи билдириң: баһылғы, яјлыг, охујанлар, гаранлыг, ирәлләjnлар, көңчләр, гайтмајанлар, гајда илә, күчләндирмәк, рәһмдиллик, күчлү.

Әдәби тәләффүз үзәре ишләр һа-зырда ба'зи самитләrin узүн тәләффүзлү вә јаҳуд гошасанти, го-шасамитли сөзләrin тәләффүзү вә с. илә мәһдудлашыр.

Нәмин формадан ибарәт иш һәм садә, һәм дә кениш блокларда өј-рәдилмәлидир.

Блоклар шәклиндә тәләффүз үчүн сөзләrin һәм садә вә һәм дә нисбәтен мүрәккәб структурда көтүрүлмәсина фикир верилмәлидир.

Шајир
Најилә
шешир
Нурәтдин
өјрәнәннән
башдыјан
гарышлајан

О шаиррәрнен көрүшдәринән да-нышмага башдыјырды.
Мән Најиләјә сөз вермәк исдији-рәм,
Нечә көзәл шеррәр сөјлүjердик.

Нурәтдиннән соруш, јағыш құжду олуб.

Чәсур өјрәнәннәримиздәндир.
Күнәши гарышлајаннары - саламла-мәғи башдыјырыр.

3. Ашағыдағы фе'лләр әввәлча тәсдиғидә, сонра исә инкәрда дүзкүн охумагла дәфтеринизә җазын вә дејишиш вә җазылыш фәргләрі ба-радә данышын:

Баннар-баннамаз; гыраннар-гыр-мыннар; сојаннар-сојумыннар; сағаннар-сағымыннар; кәләннәр-кәл-миәннәр; дүшәннәр-дүшмүjәннәр; сорушаннар-сорушмұннар; чимәннәр-чиммијәннәр; дөjүләннәр-дөjүлмүjәннәр; күләннәр-күлмүjәннәр; көрүшнәннәр-көрүшмүjәннәр...

4. Охујун, тәләффүз фәргләрі ба-радә данышын: баһылый-башды-ыр; ишилји-ишидијир; дишилји-дишидијир; гушлујур-гушдујур; јуху-лујур, јохлујур, гохулујур, ирәлилијир, гурулујур, рәнклијир, асфалт-дыјир, шумлујур, тумлујур, гумлу-јур, чимлијир, артылый-арытады-ыр; гарышылый; меһимлијир, мә-нимсијир, күлүмсүjур, лејсаннаныйр, чискиннијир, дамчылыјир, овущаду-јур, гамаррыјир, гучаглыјир, гамчы-лајыр.

Жер кәлмишкән гејд етмәлијик ки, вахтила һече вүргусу илә бағлы проблемләrimизи һәлл етмәк-дән өтүр дәрсликкләрдә мә'насы икили анлашыла билән сөзләrin үзәринде вүргү ишарәсендән исти-фада етмишдик вә инди дә ибтидаи синифләр үчүн ана дили дәрслик-ләринде ондан истифадә олунур.

Бәс «орфограмы көстәрин» типли чалышмаларда олдуру кими, «дүзкүн тәләффүзүнә көстәрин» тәлә-бини дә һәркәтә кәтирмәк олмазмы? Әлбәттә, олар; бунун үчүн дәрслик җазан мүәллифләр бу тәлә-би мәвзу илә мәнтиги шәкилдә бағ-ламаға чалышмалыдырлар.

Әдәби тәләффүзлә бағлы һәјата кечирилмәсі вачиб олан ишләrin бир гисми мүәллифләrin мә'сүliј-јәтина дахилдир. Белә ки;

1. Тә'лимин мәзмұнунда нәзәрә тутулмуш орфопик гајдалара даир биликкләр мәнимсәтмәк, мұвағиг вәрдишләр формалашдырмаг билаваситә мүәллимин үзәринә дүшүр. Буну ибтидаи мәктәбдән түт-

муш, та али мәктәб дә дахил олмаг-ла, бүтүн мәрһәләләрдә мүәллимләр, педагоглар нәзәрә алмалы вә онларын да вәзифаси илк нәвбәдә өз нитгинә нәзәрәт етмәкә әһа-тәсиндә оланлara тә'сir көстәр-мәкдән ибарат олмалыдыр.

Мүәллимин пеше борчудур ки, өз диалектинә мәхсус «мәдәнијәтини» дејил, үмумазәрбајчан үчүн вәнид олан нитг мәдәнијәтини нұмајиши етдириң. Бу мә'нада бақы мәктәләринде, хүсусила дә али тәһисил мүәссисәләринде чалышан мүәллимләрин өз аид олдуглары диалектә мәхсус өзү дә сонсуз гү-рүр вә әдаи-шевг илә данышмалары, һабелә дәрс дедикләри синифләре вә аудиторијалар ассоцилатив тә'сирләр көстәрмәләри, тәһис алдыглары илләрдә өз нитгләрини әдәби тәләффүзә үйғунашдыра биләмәдикләр үчүн индики дәрслик-ләрдә оланлara да јухарыдан аша-ғыя баҳыб сабитләшмиш, нормаларла лагејд мұнасибәт көстәрмәләри бу күн һәр аддыымда мұшаһида олуну.

Бу, илк нәвбәдә нитг мәдәнијәтине зијалы тәләбләринин ашағы ол-масы илә, иккинчиси дә мүәллимин нитгинә мұнасибәтин мә'сүliјәт-сизлик шкаласына енмәсі илә ела-гәдердир.

Фикримизча, тәһисил ислаhatы буна да сон гојмалыдыр. Чүнки һәл-ли вачиб проблемләр сырасында дил-әдәбијат тәддисинин үмуми мәдәнијәтә интеграсија борчы вар-дыр. Нәмин борчы мүәллим о заман вәрә биләчәкдир ки, нитги ба-радә бир гәдәр әтрафлы вә дәрингәнән дүшүнмәк мәчбуријәтindә гал-сын.

Нәләлик исә бу саһәдә чидди бир аддыымын атылдығы һисс олунмур. Мүәллимләrin сајы исә артыр. Иб-тидаи синиф мүәллими олмаг истә-јәнләр үчүн имкандар ачылып. Си-ниф мүәллимләrinин јени нәс-линин Исланат Програмы илә ишләjәcәjи исә ундулур. Нәм-линиң дә ибтидаи синиф мүәллими олмаг вә бунун үчүн дә јенидән һа-зырланмаг истәjәnләri илк нәвбәдә дә нитгинә көрә сечмәк мә'јарына әһемијәт верилмир.

Конкрет бир мисал: ибтидаи си-

ниф мұлтимедиа институтының жөніндегі жарылма курсларының биринде 60 нағардадан чох бир бирлешмәде «мәтнин ифадағы охусу» мәзусуна кеңеркән мұдавимләрдің нәжі билиб, нәжі билімдикләрдің ежелгі мәседиле -лар, -лар шәкилчиси ила битен сөзләрін дүзкүн охумасына даир сынақ жохламаларды кеңирдік. Нәтиже чох ачынашага олду. Жалпы 1 нағард мәтнін ахыр ки, әдеби нормалара үйгүн тәләффүзлө охуя биди.

Суал олунур: мәкәр мұдавимләр орта мектебдә охуяркен онларға орфоепија даир садә вәрдишләр верилмәмишdirми? Фактлар көстөрір ки, бу өткөндөн програм вә дәрсликләрдән чох мұлтимедиа институтының лазымдай. Белә ки, ибтидаи синиф мұлтимедиа институтының 90—95 фази имла, ифада мәтнләрдің мұлтимедиа институтының орфоепија гајда ила охусуны мәседелдүйгүн сағымыр вә бу ишин шакирд жазыларында орфографик сәхвәләрле нәтичәләнешеңдән ентијат етдикләрни билдириләр. Мәлум олур ки, синиф мұлтимедиа шакирләрнән жазылыннан даға чох қавабдәнлик дашындыларыны «нұмајиши» етдириләр. Гәрібә дә олса, демәлийк ки, мұлтимедиа институтының елми-науқарлық мәсәләләрнән бәләдлии ашағы сөвијәдәдир.

Ниттегі мәденийеттің биртәрәфли формада шәрх өдәнләр вахтила жазылы гајданы өн плана қәрәк шиғағыннан орфоепија нормаларла тәнзисләнмәсін чидди вә зерттури тәләб кими нәзәрә алмамышлар. Одур ки, мұлтимедиа институтының өксерійїттің ниттегі әдеби тәләффүзүн тәләбләрнән қаваб бермір. Биз бу фикри сөјләжәркән чохсағы мұлтимедиа институтының шағындығында орфоепија вә грамматика» лұғатини бир күзкү кими өз гарышыларына тоғыз өзләрни жохласынлар, бизим шұбәнәмизи алт-уст етсінләр, я да сәмими ети-

раф едіб өз ишләріндә дөнүш жарагатсынлар.

2. Методист мәс'улійіті ахыр вахтлар сон дәрәчә азальмалы. Бу, һәм ибтидаи синифләрдә, һәм жуҳары синифләрдә дил тә'лиміннің проблемалари ила мәшгүл оланла-ра даға чох аидиді.

Методистлеримиз орфоепија гајдаларының тәддисинә, әдеби тәләффүз вәрдишләрнән даир рус дили, харичи дил методикаларына бәләд олмаса истәсәйдиләр, бу саһәдә мүәйжән ирәниләйш нисс олупарды. Тәссүф ки, бу саһәдә да 15—20 иллик бир көриңкіләрне жаранмышдыр. Мәрһүм профессор Әзиз Әфәндизадә бир заманлар әдеби тәләффүзу қөзләмәйен зиялышлар, мұлтимедиа буны чидди ирад тутар вә тәхминән, белә дејәрди: «Дилин қозаллийни құлун рајиһесинә өзүннен орфоепија норма үйгүн данышмагдыр; демәзләр: гаңды-үчду, дејәрләр: гашды, ушуда вә жақуд, демәзләр: гызылар газлар, дејәрләр гыздар, газдар!..».

Бәлә, о вахтлар ниттегі мәденийеттің жаңашардылар. Иллан да, мәрһүм профессорун һаглы ирадларындан қәкинәрдиләр.

Бунунда жаңашы, ону да демәлийк ки, мәнzs о дөврләрдә әдеби тәләффүзу ибтидаи синифләре дә көтириләр тәшеббүсу қөркәмли дилчи профессор Әхәт Қаримов тәрәфиндән ортаја атылды вә габагчыл мұлтимедиа нормаларында тәркүбә жарадылыбы, жаңылды, үмумиләшдирилди вә диссертасиялар мұдафиә олунду...

Инди исә бу саһәдә идея көнегаторлары, идея модераторлары вә идея тәшкилатчыларының ахтарлыбы тапшылмасының нәтичәсідір ки, ниттегі мәденийеттің қавабдәнлик дашынан әлимләрнән сәси қалмир вә дејәсән, онларын өзләри дә әдеби тәләффүзу һамылыгla кеңмәкдәнсә, диалектикалық хосуна дүшмәйен даға мұнасиб һесаб едирләр. Әкарап белә олмасајы, дилчилик елминин бир оғадар дә тәркүбә-әмәли әһәмийтәт кәсб етмәйен мәсәләләрни тест тапшырыларына, програмларда бачарығ вә вәрдишләрнән һәммиәттің салындығында олар даға чох аидиді.

Орта мектебин ана дили дәрслик-ләрни информасия жүкү илә ағырлаштырылдырында, бу саһәдән көтириләр.

Фикримизчә, бу проблем өзүн-дән бир сыра суаллар дағуруп вә адамы дүшүнмәй вадар едир. Бәс нечә етмәли: вәзијәтте барышмалы вә жа вәзијәтте өкс етдирил мәвчүд фактлар даир әмәли тәклифләр ирәни сүрмәли! Мәсәлән жаңыларда вә жа тәкимиләшмәдә гојмагла иш битмир.

Бәлә, програм, дәрслик вә тәркүбә жаңысса конкрет тәклифләрлә чыхмалы вә жақуд да тә'лимін жени жаңашаға мәзмұннау конкрет истигаматтар тәғдим етмәли!

Бәлә, һөгсандары көстәрмәк-лә жаңашы, мұлтимедиа нормаларында конкрет истигаматтар тәклифләрми вермәли?

Методист дүшүнчәләримиз вә چанлы мушаһидәләримиз бизи һәләлик ашығыдақы вәзиғәләрнән һәлли үзәринде чидди дајанмағын үзүнчәлік олдуғуна инаннаға сөвг едир.

1. Азәрбајҹан дилиндән орфоепија нормалары мәнимсәтмәйин ниттегі

мәденийәттің жијәләнмәк васитеси олдуғу, һабелә ниттегі мәденийәттің дә шәхсијәттің үмуми мәденийәттің тәркиб һиссесини тәшкіл етди, бүтүн дил програмларының мәзмұннанда вә бүтүн сәбәтләрнән мәғзиндән бир гырымызы хәттим кимін көмәлиди.

2. Ибтидаи мектеб мұлтимедиа аттестасијадан кецирилмәсінде бу амил нәзәрә алынмалы, һабелә, онларын шакирдләрле үснисијәттің мәнzs әдеби тәләффүз нормалары әсасында гурулмасынә методика көмәклик едилмәлиди.

3. Орта үмумтәһисил, орта ихтисас вәли мектебләр үчүн Азәрбајҹан дилиндән дәрсликләрдә вә методика китабларында әдеби тәләффүз тә'лимін мәзмұннау вә методдарында жаңидән бағылмалыдыры.

4. Әдеби тәләффүз нормаларының мәзмұннан синифләр, курслар үзәре сечилмәсі принципләрнә даир елми-практик конфранс-лар кецирилмәли бу саһәдә нәзәријәчі вә методист алимләрнән әмәли тәклифләрни динләнілмәлиди.

■ ӘДЕБИЙДА ПРОГРАММА: РӨЛЛӘР, МУЛАҢИЗӘЛӘР

ПРОГРАМДА ЕДИЛМИШ БИР «ДҮЗӘЛИШ» БАРӘДӘ

Әсәр ӘДЕЛОВА,
педагоги елмалар намизәди, досент.

1994-чу илден истигадәдә олар «Орта үмумтәһисил мектебләрнин V—XI синифләре үчүн әдебијат програмасы» бир сыра гүсурларына көрә тәкимиләшдирилмәли, бөјүмкәдә олар нәслин мәннәви өткөндөн камил вәтәндәшлар кими жетишмәсі үчүн сөз дүнjasының жарадылыбы үнчилер һесабына зәнкүнләшмәли иди. Тәһисил Назирилийнин 558 сајлы 09.07.99-чу ил тарихи әмри ила тәсдиги едилмиш вә 1999—2000-чи тәддис илинин әввәліндә истигадәје верилген програма, бизэ еле көлир ки, мәнzs һемин мәседелә жениләшдирилмәшидір. Лакин һәр икى варианты охујуб тутушшурдурға айданы олур ки, тәкимиләшдирилмиш

жени програм да гүсурлардан хали дејил.

Программада һөтәрәфли тәһилли башга бир мөвзү олдуғунаңда бириңе көниш данышмырыг. Жалпы 12 бир синифла бағытта конкрет фикир вә һемин фикрин ичинде конкрет есәр үзәринде дајаңыры.

«Изахат вәрәғәті»ндегі охујуруг: «VІ синифдә шиғағы әдебијат әсасында жаңанан жаңылы әдебијат нұмуналарын әсас көтүрүлмәсі арадағалдырылымышдыр. (Бағ: Үмумтәһисил мектебләрнин V—XI синифләре үчүн әдебијат програмасы. Бағы, 1999, сән. 4).

Бу нұмұнәләр һансыларды: А. Бакыханов. «Нәсиhiетнамә», Н. Аб-

дуллаев. «Атлантидадан көлөн адам», С. Беңрәнки. «Балача Гара Балыгъ».

Бес онларын әвәзине һансы әсәрләр кәтирилмишdir: Елчин. «Бүлбүлүн нағылы», М.Ә. Сабир. «Јаланы чобан», Н. Қәнчәви. «Оғлума нәсиҳәт», И. Әфәндиеv. «Гары дағы».

Нече баша дүшәк? Молла Нәсрәдин демишикен, ахы, бунун нәзәријәсі иле әмәлийәсі дүз кәлмәди.

Дикәр тәрәфдән, орта мәктәбнән бүтүн әдәбијат курсунда әлеми бир синиғдә фантастик әсәр өјрәдилir вә фантастика барәдә мә'лumat вегилирди. Мәкәр ушагларымызын о јөндә аз да олса мә'лumatlanmasы писидir? Тәрүбә көстөрир ки, жаҳыдыр. Вә Н. Абдуллаевин јарадычылығында «Атлантидадан көлөн адам»дан да үүрлү нұмұнәләр var; сечиб программа кәтирмәк лазыым иди.

Классикләrin, даһи шәхсијәтләrin кәләмләрләr hәjat дүстүрудур. О нәсиһәтләrin hәр бири тәкликтә хүсуси өзекисинә, истигамәтвөричи гүвәсінә көрә индики мүәллимләrin дәрсindәn, гурама диссертасијаларын «нәтичәләриндәn» мүәјjәn hәjat тәрүбәси кечимиш мүәллифин образыны чанланырырды. Һалбуки шәхлини белә көрмәдijимиз Сәмәд Беңrәnki дүнja иле 29 жашында видалашмышды.

О, ади тәбрizli баласы иди. Сүд үзүндә гајмаг кими бәслөнмәсә дә hәр һалда шәһәрдә бөјумшуду. Натамам орта педагоги tәhсillә kәндә tә'jinat алмышды. О заман hәлә 18 жашы тамам деjildi. Күмән едирди ки, беш иллик мәчбүри тә'jinat мүддәтини битириб кери дөнчәк. Амма «gyрылмыш тәсбен dәnәlәri тәk» тоз-торпаг үстө тәкүлмүш гарәдамалардан ибәрәт кәнд, «балача ушагларын ялын аяглары, онларын hәр сәhәr мәktәbә кәләркән мә'sum көзләrinдәn сезилән ахшамкы кез жашлары» гајытмага гојмады ону. Тәhranda, Tәbrizdә jahshы ишләр тәkliif etdiләr, кетmәdi. Беш ил дөнүб он бир ил олду. Бу мүддәт эрзинде tәhсillini артыrmag гајfысына галды; Tәbriz Унверситетинин филология факультесине инкилис дили ихтисасы үзәр битириди. Шакирдләrinин дүнja көрүшүнү, мә'нәвијätтыны инкишаф etdiрмәk, онлары бөjүk hәjata назырламаг үчүн hекајеләr, нағыллар jazdy, kitablар чап etdiрди. Баша баша кәләи бу kitablары аlyib oхуя билсингелер dejә, dәjәrinдәn учуз гијmet гојдурdu, bә'zәn дә hаваји пајлады.

Бир заманлар биз әдәbiјатчылар нә аз, нә соh, бешчә жәра парчаланмыш Азәrbaijanын дөрд парчасыны «әlim чатанды, үнүм жетәнді» dejib көнara гoјaраг Чәнub сорғaи иле jaشاýrydиг. Bütteвлükda tәdris олуныб XIX әсрә чатанда тырылан әдәbi бағлары бирләшdirмәk үчүn ѡл-

лар арајырдыг. Tәdris програмында ағ galan сәhifәlәr өз jерindә, синиғdәnharic иш үчүn дә «hejdәbabaya salam»dan башга heç nә jox иди. Белә bir заманда — 1975—76-чы tәdris илинин орталарында «Әdәbiјat вә инчәsәnәt» гәzeti jaшынын азлығы мүгабилиндә көрдүjү ишләrlәr инсаны мат gojan Сәmәd Beñrәnki вә онун «Balacha Gara Balыgъ» hекајesини таныг верди. Bu, choх kәdәrlи, үrәk ағрыдан xәbәrlәrlә долу kәzләniilmәz мүждә иди. Ona көrә kәzләniilmәz иди ки, kуманында oлduғumuz kәz jaшларына, фәrжләrlära rast kәlmәdik. Biзә вә hamya, гынындан чыхмамаға мәcibür едilәn fәrdlәrdәn minlәrә, miljönlәrә gәdәr, mәsihәtәn sijasatä gәdәr бүтүn «balachalara» kerk оласы Bәtәndash гejreti иле үz-үzә daýandy.

hекајә tәsевvүrümüzdә мүәjjәn hәjat тәrүbәsi кечимиш мүәллиfin образыны чанланырырды. Һалбуки шәхлини белә көрмәdijimiz Сәмәd Beñrәnki дүнja иле 29 жашында видалашмышды.

О, ади тәbrizli баласы иди. Сүд үзүндә гајmag кими бәslөnмәsә дә hәr һалда шәhәrдә бөјумшуду. Натамам орта педагоги tәhсillә kәндә tә'jinat алмышды. О заман hәlә 18 жашы тамам деjildi. Күмәn еdирди ки, besh иллик мәchbүri tә'jinat мүддәtinи битiriб кeri дөnчәk. Amma «gyрыlмыш тәsbeñ dәnәlәri тәk» тоз-торпаг үstө tәkүlмүsh гарәdамалардан ibәrәt kәnd, «balacha ушагларын ялын аяglары, онларын hәr сәhәr mәktәbә kәlәrkәn mә'sum kөzlәrinдәn сезиләn ахшamkы кез жашlары» гaјyтmagа gojmadы onu. Teñranda, Tәbrizdә jahshы ishlәr tәkliif etdiләr, ketmәdi. Besh il dөnүb on bir il oldu. Bu mүdдәt эrzinде tәhсillini artyrmag гaјfыsсыna galdy; Tәbriz Universtetinin filologiya faktulyesini inkiliс diili ixtisasы үzәr bitiridi. Shakiрdlәrinin дүnja көrүшүnү, mә'nәviјättyныn inkishaф etdiрmәk, onlarы bөjүk hәjata назыrlamag үchүn hекaјelәr, naғylлar jazdy, kitablар чap etdiрdi. Basha basha kәlәi bu kitablары alýib oxuya bilsingelер dejә, dәjәrinдәn учuz гiјmet gojdu, bә'zәn дә havaýi paýladы.

Iranын кизли кәshfiyyat idarәsinin xәfiijәlәri avgustun 30-dә onu Arasyн sularыnда batyrmyshdyilar. 29 жашында шәhид olmuşdu

Dәrc dediji мәktәbde kitabxana jaratdy. Validejnلәr, jaшlylar arasynda da maariplәnmә iши apardы. Bir журналист, bir mәktәbшүnas kimi mәtbuatda kәsskin pублиcистик, elmi-pedagojki mәgalәlәrlә chыхыш etdi. Farс diliini bilmәjөn azәrbaijanly balalary әliifbany asan ejәrәnsinlәr dejә, gejri-adi kejfiyyetlәri ilә sәcijijәlәnәk «Әliifba» dәrcsili jazdy.

Иран Tәhсil Назириjинин ishinden dәki nәgsanlary, devletin tәhсil сijasatini, azәrbaijanlylara va Azәrbaijan dilinә farс shovinist mynasibetini gorxub chakinmәd tәngigid etdi. «Иран маариfi haqqında bir nechә sez», «Niјa jaхshы muәllim гәhәtә chыхib», «Dәrcsliklerin nagisliji», «Tәlim-tәrbijә dispu ту vә ibtidai mәktәblәr үchүn Эsasnamәnin aster үzү», «Иранда tә'lim-tәrbijә sistemi barәdә tәdgigatlар» vә c. mәgalәlәr bu сыradandы.

Әlbәttә, bu hajyfы onda gojmasdylar. Daфәlәrlә ish jерini dәjishdiләr, maашыны azaltdylar, «Әliifba» kitabyнын чапына ichazә vermedilәr.

Biliirdi ki, бүтүn бүnlар onu sусdurmag, «azachыg ашым, ағrymaz башым мәвgejindә oturtmag үchүndүr. Odur ki, hәr чәzаны nikbinlikle гәbul edir vә tutdufu haqq jolundan dөnмүrdu. «Kәrәk өзүn оda atasан ki, jaňmyşlарын dәrдинdәn xәbәrin ola. Kәnarda dajanыb tongalda эл гыздыrmagla jananlарын nә chakdijni annlamag мүмкүn dejil», — dejiridi. Maariifchilik ishini тәkчә mәktәbde jox, kәnd icindә, baғlarda, tarlalarda, hәtta гәbrisstantlygda belә давам etdiриrdi. Ketdiji jерlәr үrәjинин istisik ilә bәrәbәr bilik, ziya, ajdylны aparyrды. Hәjি vарды bi ѡolda сәrf edirid.

1968-чи илин avgustununda o, шакirdlәri ilә, sevdijи kәnd adamlary ilә saғolлаshыb иki hәftәlije Tәbrizә ketdi. Verdiji wә'dәnin tamamыnда өzү jox, xәbәri гaјyтtdы: «Mәn sizdәn aýrylmazdым, зүлмәn aýyrdыlар».

Iranын kizli kәshfiyyat idarәsinin xәfiijәlәri avgustun 30-dә onu Arasyн sularыnда batyrmyshdyilar. 29 жашында шәhид olmuşdu

Cәmәd; amma атылдығы tongalda joх, tongalda atyldығы үчүn.

Maariif Nazirliji Сәmәdin өлүсүнүн дә azәrbaijanlylарын kөzүнү ачаchaбыndan gorxdy. Жан Жак Руссо, Maxim Gorki вә dikәr mәshhүr гәlәm сәhiбләri ilә birkә onun da eserlәrinin gadagan etdi. Kitablarыны мәktәb kitabxanalaryndan jywyshdyrtdy.

Amma dunja ki, гадаға goja билмәdиләr. 1969-чу ilde Italiyanyн Boloniya шәhәrinde en jaхshы uшаг kitablary festivalları keçirildi. «Balacha Gara Balыgъ» hәmin мүсабигинин гызыл medalyna lajig kөruldү. Tүrk, italjan, inkilis, fransyz dillәrinde nәшр olunarag el-el, elka-ekе jayylidy.

Sonrakы illәrde kitablary mүхәtäif чәmiijätlәrin tәshabbüsү ilә Tүrkijәdә, Almaniya jada тәkrar-tәkrar chap olundu. Neһajәt, bu taja, biзә de corag kәlib chatdy vә shaһlyg режиминин devriilmәsi ilә Иранда da ab-hava bir гәdәr jumshaldы.

O бүтүn emry kimi бүtүn jaрадычылығыны uшагlara hәsр etmisdi. hекајәlәrinin hансыны uшагын ширин dәcәllijindәn ilham alыb isti otaga purrәnki чай ich-ichе uj-durmamышды. Вә mәgsedi ruhлara sygal chәkмәn dejildi. Ona janыglы kез jaшlары, kөrpә baхышlарда donub galmysh hәjat eshi, binәsiblik, шүүрләrdakы etatәt tәkan vermiши. «Bir hуlu, min hуlu», «Uлduz wә garfалар», «Uлduz wә daňshыn kәlinchik», «24 saat juxuda wә aýiglygda», «Чүгүндүrsatan оглан» wә dikәr әsәrlәrinin гәhәmәnлары hәr kүn kөrdүjү, dәrc dediji uшагlары idi.

Nagyllaryndan birinin әvvәlinde dә «Bir nechә sөz» adы ilә uшагlara tәwsiјә tәkijati tanыmag, гарышa chыхan бүtүn sualplara chavab tапmag үchүn bir nechә jol mәvchudur. Jollardan biри будур ki, kәndlәrә, шәhәrlәrә sәfәrә chыхасыныz, mүхәtәif adamlарla oturub dursaşыныz. Dikәr bir jol иса kitab oxumagdyr, әlbәttә, бүtүn kitablary paхy... Eлә kitablary sechisiz ki, сизи dүшүндүrәn sualplara chavab versem, шejләrin, hадисәlәrin сәбәbinи шәрh etsin, бизи өz чәmiijätimizlә, башga millәt-

ләрлө таныш етсін, өміржетін бәлаларыны ачыб көстөрсін. Башымызы гарышдырмаг, бизи алдатмаг үчүн жазылан китаблары исе чырыг-чырыг едиб жаңдырмаг лазыымдыр.

Сиз нағыллары, дастанлары бејік һәвәслө охујурсунуз. Жаҳы нағыллар сиз өміржеті, адамларла, һәјатла таныш еда биләр, һәр шеңин сәбебини ачыб көстөрә биләр. Нағыл охумаг тәккө баш гарышдырмаг үчүн дејіл. Она көрә мән дә истиемірмі ки, ағыллар ушаглар нағылларымын жалын, баш гарышдырмаг үчүн охујалар.

Фитретән мүәллим олдуғу үчүн ушагларын психологиясыны бүтүн инчеліктерін илә билир вә ушаг әдәбијатынын гарышына чидди тәләблөр гојурду:

...Инди елә бир заманадир ки, ушаг әдәбијатында ики мәсәләjә да-да сох фикир вермәк лазыымдыр:

Биринчиси будур ки, ушаг әдәбијаты балачаларын ширин хәдел - вә жухулар, ичтимай мәсәләләрдән би-хәбәрлік дүніасы илә бөйүклөрін ағрылы-ақылы, өттін бәшәрі проблемләр үзәндеге дајанмыш гаран-лыг дүніасы арасында бир көрпү ол-малыдыр.

...Инкінчи мәсәлә будур ки, ушагларын һәјата баҳышы дүзкүн олма-лыдыр. Онлары ела тәрбија етмәк лазыымдыр ки, мұхтәлиф өхлаги вә ичтимай мәсәләләрін даим дәжишән реал шәраитде дүзкүн гијметлән-дире билсінлөр.

...Ушага демәлім ки, бәшәра зидд олан, геїри-инсаны, өміржетін тарихи иннишағыны ләнкіде билән һәр шејек кин бәслесін. Бу кини ушаг әдәбијаты жаратмалыдыр.

Көрүндүjү кими, бу төсүіjә вә тә-ләблөр тәккә өзенуби Азәрбајҹан ушаг әдәбијаты үчүн дејіл, үмүм-бәшәридер. Вә Шимали Азәрбајҹан ушаглары да һәм бәшәријетін бир парчасыдыр, һәм дә Бөјүк Азәрбајҹанын. Бас ела исә мәнфүр шаһыг режими илә фәргимиз нәдә олду «Балача Гара Балыг» вә үмүмән Сәмәд Вәһрәнки мәктәблөримизден нијәт үзаглашдырылды?

Программын қәтириди сәбәблө ат-дығы аддымын тәрс мұтәнасиблиji-ни әввәлда гејд етдик. Белә чыхы-ки, мәнтіг башга шүрдүр.

. Бәли, мәнтіг беләдир ки, дөврүн кирифтарына дүшмүш бир گруп мүәллим өсөрин өттін мәнимсәнилди-ji фикрини жајыштыр. Дәрсліji охудугда адамын онлара инанмалы да көлир. Чүнки орадаки тәһкиjә 11—12 жашлы шакирд үчүн дејіл. Би-нам, вәтәнин хошбәхт талеji, азад кәләчәк, шаһ режими, чисмән мәһв олмаг, әдеби ирс, үсули-идара, халг мүәллими, азадлығын һәр шејдән үстүн олмасы вә с. Фикир вә ифадә-ләр исә յұку даһа да ағырлашдырыр.

: Амма еjб етмәзи; дәрслік мүәллифи нөвбәти нәшр үчүн бу гүсурлары арадан галдырапар, сәнәткарын һәјат вә јарадычылығы барада даһа айдын, даһа алашыглы мә'lumat верен мәнн һазырлајарды. Суал вә тапшырыларды да дидактик прин-сиplәре ўғын шәкилдә тәкмилләш-дирәрди.

Көрәк мүәллимләrimiz бу гүсурларын арадан галдырылмасыны тә-ләб едәjdiләр, тәрсінә олду.

Үмүмжетла, биздә гәрибәліклер сохдур. Әввәла, һансы мәвзу олур-олсун, она сијаси дон гурашдыры-рыг. Ушағын анлаг сәвијјәсіне ў-ғын олду, олмады, јеридир, ja јери дејіл, һөкмән белә едірик. Вә жаңыг Балача Гара Балығы бу неча илде аз гала сијаси лидер кими шүүрлара дүртмәе чалышылар. Одур ки, би-чарә ушаглар о көзәл өсөри өjрәниб өзләrinde о мә'чүзәви роман-тик күчү дуя билмәдиләр. Ени за-манда, ифрат сағысызлыглара ѡл-веририк. Тале ѡл ачыб, чографи аj-рылыглар өз јеринде галса да, мә'-нави бирили мәнкәмләндирмәк, ша-кирдләри милли өзүнүндәрк һисси-руйнда тәрбијә етмәк, бу баҳым-дан һәр ики тајын сөз сәнәтindен бәhрәләнмәк имканы жарынбы. Бу мәгамда Сәмәд Вәһрәнки кими бе-жүк шәхсијеті програмдан чыха-рыг. Налбуки, о, Азәрбајҹанын көркәмли маарифчилеринин һәлә-лик сонунчы вә ән лајигли давамчы-сыдыр. Әсәрләри имкан верир ки, о, орта мәктәбин мұхтәлиф синиф-ләrinde, XI синифдә исә M. h. Шә-риярла жанаши очерк шәклиндә өj-редилсін.

Вә Сәмәд Бәhрәnкини мәрһүм Чинкиз Мустафаевлә мұгајисә ет-мәк олар; һәр барада!

БӨЛҮК СӘNӘТКАРЫН ИРСИНИН МУАСИРЛИК БАХЫМЫНДАН ТӘYЛИЛИ

Билал һәсәнли,
педагоги елмләр намизәди, досент.

Азәрбајҹан халгынын XX әсрдә башәр мәдәниjети хәзинәсінә бәхш етди M. Ә. Сабир, Ч. Мәммәдгу-лузадә. Y. һаңыбәjов, h. Чавид кими сәнэт мұчаһидләри сырсында көркәмли драматург, наисир, шаир Җәфәр Чаббарлынын өзүнәмәхсүс жери, мәвгей вардыр.

Үмүмтәhисил мәктәблөrinde Җә-фәр Чаббарлынын һәјат вә јарадычылығынын өjрәдилмәсі ашағыдақы кими планлашдырылмасышыр: VIII синифдә «Ана» шे'ринин тәdrисина 3 саат аjрылмасышыр. Програмын тәlәbinе қерә, ше'rdә мүгәддәс варлыға — анаja сонсуз мәhәббәtin сәмими ифадәсіндән, өшүн, ба-рышмаз овгатла һәзин, көврәк һис-серин ғовушмасындан доған күчүлүмасынан — образы тә'сирдән сөз ачылмалы, сөзләrin үсталигыла се-цилмәсі барада мәктәблөрдә дол-тун тәсөвүр јарадылмалыдыр.

XI синифдә исә Ч. Чаббарлынын һәјаты, поэзијасы, нәсри, драматур-кијасы барада очеркін, «Огтаj Ел-օғлу» фачиесинин өjрәдилмәсінө 6 саат аjрылмасышыр.

Програмда гејд едилр ки, «Огтаj Ел-օғлу» фачиесинин мәвзусу, идејасы, еләчә дә Огтаj Ел-օғлу сурети кениш тәhlil едилмәли, Огтаjын милли театрын тәrәggиси уғрунда мүбәризәсі, һәгигет ахтарышлары, халгын көләчәjinе инамы, дикә су-рәtләrin әсәрдә мәвгей ачыглан-малыдыр.

Бу мәвзу илә өләгәдар мәктәблөрин драматик нөв вә конфлиkt нагында мә'lumatы дәринләшди-рилмәли, әсәрдә образын дили ба-рада конкрет тәsөvүр јарадылмалыдыр. Мүстәгил оху үчүн мүәлли-мин төсүијеси илә Ч. Чаббарлынын һекајәләри вә драм әсәрлөrinde истифадә олунмалыдыр.

Бүтүн бу мәсәләләrin өjрәdilmә-

си просесинде мүәллим шакирдлә-рин диггәтини илк нөвбәдә Җәфәр Чаббарлынын Азәрбајҹан әдәбија-тындағы мәгәржесінә жөнләтмәләидir. Жазығынын һәјаты нагында мә'lumat вериләркән мәктәблөrin нәзәри-на чатдырыльыр ки, Җәфәр Чаббарлы XX әср Азәрбајҹан әдәбијатын көркәмли сималарындан бири олуб, халгымызын мәдәни тәrәggis-сіндә бејүк рол оjнамыш гүдрәтли. Шакирдләрдә Җәфәр Чаббарлы шәхсијети вә јарадычылығы барада дә олған тәsөvүр жа-ратмаг мәгсәдилә гүдрәтли сәнәт-карларын онун нагында сөjlәдији фикирләрдән мәгсәдіjөнү истифа-да олунмалыдыр.

Сәмәд Вүргүн бу бејүк сәнәтка-рын јарадычылығынын үjкән гүмәт-ләndirәрек жаңырды: «Чаббарлы XX әср Азәрбајҹан әдәбијаты та-рихинде ән надир сималардан би-ридеридir. О әз јарадычылығ хәзинә-синин зәнкінлиji е'тибари һәзинә-синин зәнкінлиji е'тибари M. Ф. Ахундзәдән вә Чәлил Мәммәдгу-лузадә — Молла Нәсрәддиндин сонра XX әср әдәбијатын ән көр-кәмли симасыдыр...».

Микајыл Мүшfig Җәфәр Чаббар-лынын хатиресине һәср етди «Шай-рин өлүмү» ше'ринде ону «Сөз мү-һәндиси — рүh мүһәндиси» адлан-дырараг жаңырды:

Өлдү Балашлары өлдүрән әскәр,
Өлдү Құлшүләрі құлдүрән әскәр.
Өлдү ешидинчә, Алмаз ағлады—
Санки Құр дајанды, Араз ағлады.
Фәгәт, әлән дејил онун сәнәти!
Бағламыш адына әбдийети.

Мәhди һүсейн исә диггәти бу бе-жүк сәнәткарын јарадычылығынын идеја-бәдии өзүнәмәхсүсүнә өләб едирди: «Ч. Чаббарлынын романти-касы бизи һәјат һәгигеттәндән узаг-

лашдырмыр, әксинә, бизи бу һәги-
гәтә јаҳынлашдырыр».

Драматургун јарадычылығының тәдрисі просесіндә исә ашағыда-
кы суал диггәт мәркәзіндә саҳлан-
малыдыр: Җәфәр Чаббарлы јарады-
чылығының мұасир дәвр үчүн әна-
мијәти һансы амилләрлә шәртле-
ни?

Бу мәсәлә илә әләгәдәр гејд едил-
мәлидир ки, әсрин әввәлләріндә ја-
радычылыға башлајан бу бөйүк сә-
нәткар әсрин соңунда да бизим мұа-
сириимiz оларға голмагададыр. X
жүзіллік баша чатмаг үздірді. Же-
ни әсрин астанасында мұасир дүнje-
да инсан һаглары, бәшәри-мә'нәви
дәjәрләр, әзадлыг, инкишаф идеал-
лары өн плана әқекилір. Бу, тәбии-
дир. Бәшәр өвләды жени әсра даға-
камил, жеткін гәдәм гојмәг истәйн-
дәdir. Ч. Чаббарлының јарадығы
дәjәрлі сәз сәнәти нұмұнәләріндә
мұасир бәшәр өвләдінің дүшүндү-
рән, нараһат едән мә'нәви-әхлаги,
сијаси проблемләр жүксәк сәнәткар-
лыгыла әкес етдирилмишdir. Бу мұа-
сирилк һәм дә Ч. Чаббарлы сәнәти-
нин ана хәттін тәшкіл едән нұма-
нездән ирәли қәлир.

Чәфәр Чаббарлы јарадычылығы-
ның мұасирилиji онун Азәрбајҹаның
истиглалы, мұстәгиллиji идеалы илә
тырылмаз шәкилде бағылышында-
дыр. Өз халғыны азад, мұстәгил, бу-
тевләшмиш, бирләшмиш көрмәк ар-
зусу илә јашајан шайр 1923—1924-шү
илләрдә «Араз чајы» адлы мәнзүм
фашиесіндә жаңырды:

Гој бирләшсін Азәрбајҹан!
Араз чајы, ғалх арадан!

Бундан бир гәдәр әввәл — Демок-
ратик Чүмһүриjәт дөврүндә жаңыр-
ды «Азәрбајҹан бајрағына» шे'рин-
дә исә үч бојалы, үч мә'налы ба-
раждан ифтихарла сәз ачырды:

Бу аj, җылдыз, бојаларын
гурултајы нә демәk!
Бизә, белә сөjәlәmәk:
Бу кеj боja кеj мөгандан
гальыш бир түрк нишаны;
Бир түрк оғлу олмалы!
Јашыл боja исламлығын
саrsылмајан иnamы,
Үрекләrә долмалы.

Шу ал боja азадлығын,
тәcәddүdүн фәрманы,
Мәдәnijät булмалы.
Сәkkiz учлу шу улдуz да
сәkkiz һәрфли Од јурdu,
Әsarәtin кечесиндәn фүrcәt
тапмыш гуш кими,
Сәhralara учмалы...

Бу мисраларда сәnәtкарын вәtәn-
пәrvәrliji, Demokratik Чүмһүrij-
jetin rәmzләrinә mәhәbbәti, ehtи-
ramy ашkar көrүnмәkдәdir.

Көryндүjү кими, Ч. Чаббарлы мұа-
сирилиjin көkләri илk нөvәbәdә өz
халғынын талеjинә, идеалларына бағ-
ылышындаидыr. Әdiбин јарадычы-
лығы илk сәnәt әsәrlәrinдәn баш-
лајараг, gәlәmә алдығы сон нұmұn-
ja kimi халg һәjatынын, халғын тә-
rәrgi идеалынын bәdии ifadәsi-
dir. Әdibin фәal hәjat мөвgejини,
hәjatын diбинde јашајan инсанларын
агибетинә биканә гала билмәmәsini-
ni, шәrә e'tirazыны әkес etdirәn
«Устүnә» шe'ri бу бахымдан диггә-
ти, хүсүsile чәлб еdir:

Гласнылар бүтүn һачы, һамысы
һала бихәбәr...
Алыр пулу, кедир јатыр,
нә ингилаб, нә дәрдәsәr?
Учур фәgирләrin evity, ғалыр
әjалы дәrbәdәr.
Бу пис заманда пул да jox,
Дум әhli hәr күн, hәr сәhәr
Гапыб құлұnкүn қәliр учуг
команын үстүn.

Еjни мотивләri, ejни мәвgeji биz
«Гүруб ҹагы бир јетим» шe'rinde
да көryүrүk:

Ана jox, әгрәбасы jox, ата jox,
Бир көmәk көrmәjir, бахыр
hәr jan.
Бир әnfәr jox ki, сорсун әhvalын,
Бир әnfәr jox onu билә инсан.

Чәmijätin, әtrafadakyilarын кө-
моj ehtиjачы оланлara мұnасибәt-
dә лагеjdijni иттиhам еdәn шai-
rin fikrinchә, инсан талеjinә e'ti-
nasyzlyg faшиәlәr јарадыr.

«Боранлы гыш кечәsи» шe'rinde
соjуг, шахтанын гыlyinч kими кәs-
diyi bir hавада bir парча чөрәjә
mөhтac олан ана ilia заваллы көр-
пәnin мұsibәtinde сәz ачыlyr:

Узагда, кәnd кәnarynda бир
учуг евчик,
Будур, учулмуш, дағылмыш
хәрабә бир мәgбәr.
Зулами-никбәt ичиндәn кәliр
инилти саси—
Баханда хәstә uшаг, бир дә
хәstә бир мадәr...
Uшаг фәfan илә гүчмуш
заваллы anaсыны,
—Ана! Ачам!—dejә аглар,
гадын бахыр мәdһүш,
Нә var dolanmaga тагәt, нә var
данышмага дил,
hәzin hәzәrlәriлә бахыр,
аглаjыr, олур биñuш.

Бу нұmұnәlәrdә биz, илk нөvәbәdә
чәmijätetkи hагsыzlyg, әдалет-
sизlij e'tiraz сәsi учалдан, ин-
сан талеjinә биканә гала билмәjөn
hұmанист сәnәtкарын гәlб ҹырпын-
тыларыны, һарајыны ешидирик.

Дүнjanын, бәшәrijätin, еlәche
dә hәjat oкеанында гум dәnәsinе
bәnзәjөn инсанын талеj Ч. Чаббарлыны өmrү boju дүшүндүrムшшdүr.
«Од кәlini» әsәrinin гәhrәmәny
Елханын дили илә әdi byu kүn da
bәshәr өвләdiny наrahат еdәn суал-
лары verip: «Будур, әsrlәrdәn bә-
ri заваллы инсаны дидib чеjnәjәn!
Будур, әsrlәr boju ганун адына
hөkmранлыg сүрәn ганунсузлуг! Нe-
чин o, зәnкиndir, mәn bir көlәjәm?
Ana тәbiетin өz јаvrularыna верди-
ji bu јашыл чәmәnlәr, кениш, мә-
сулдар чөllәr, ирмаглар, сәrin су-
лар... һамысы кимин олмалыдыr?».

Әsлинde, bu суаллар тәkчә bir
azәrbaјҹanlynyн jox, ұmumәn bәshәr
өвләdiny әsrlәr boju чәmijätetdә
bаш алýb кедәn hагsыzlyg, инсанын
әzәli vә әbәdi hагlарынын тап-
данmasыna e'tirazы kimi mә'nalan-
dyrlymалыдыr.

Әdәbiyatmyzda гадын hүtugla-
ры, ana мөvзусы, ananys мүgдәdәs-
liji motivlәri hәmishә өnemli ол-
muşdүr. Mәhәmmәd pejәmber:
«Чәnnat ananys aјagлary алтында-
дыr», — demišdir. «Kitabi-Dәde
Gorгud» daстanlарында «Ana hаг-
gy — Tanры hагgy» сајылыр. Xagani
Ширвани ana зәhmetini minnәtdar-
lyg hissi илә wәsф eidiри:

Әkәr олмасајды ana зәhmeti,
Газана биlmәdим hec bir
шefrәti.
Onun hәr сәzүндәn алýram гүvвәt,
Гәлбими мум еtdi, верди насыhät.
Дүшмәn тә'нәsiјa касисе jолум,
O зәif гарыдан күч алар голум.

Әli Kәrim «Гajtар ana борчуну,
o борч сәnин өzүnsen, өzүn гajtar
keri» misralarы ilә evladlyg бор-
чунун әbәdiлиjindәn сөz ачыrdы.
Чәfәr Чаббарлы бу классин мөvzу-
ja jени сигләт, jени вүc'et әktiрәrәk
butyн evladlарын үrәk сөzләrinи
өlmәz misralarда әbәdiлашdir-
di. Shaarin мәshүr «Ana» шe'ri-
ni oхудугча кез өnүндә aғsачлы,
өmүn өвләdinya hәcр etmiш, onun
sevinchi, kәdәri ilә jašaјan bir
ana образы чанланы. Ananys өz
өвләdinya hәmishә uчалыgda көр-
mәk arzusу tәbiidir. Lakin өвлә-
dinyн anadan ucha олмасы мүмкүn de-
jildir. Shaarin лиrik гәhrәmәny
anaja мұnasiбәtinde butyн varлы-
fы ilә itaet еdәn раhiб timsalын-
dadыr.

Чaһanda еla bir гүvвә јохdур ки,
әsәrin гәhrәmәny она баш әjsin,
nә өlүm, гijamәt горхусу, nә дүnja-
нын var-дөвләti, nә چәllad горху-
су onu әjilmajә, тәslim олмaga сөvг
edә bilмәz. O, jałnyz ananys bе-
juklyj гаршысында сәcәd edir, она
гул олмасы өzүnә фәhr билир.

Әsәrdә өвләdiny anaja bәslediyi
mәhәbbәt hisslәri романтик bir
vүc'etlә tәrәnnүm eidiри. Гәhrәmәn
үzүn күlәjә, dalgalanан dәnisizә, il-
dyryma, сәmaja, kүnәshә, buluda ту-
тур, onlарdan горхмадығыны, чә-
кинмәdijini bәjan edir. Bu, сәb-
esdijildir. Чүnki onun гәlbinde
ana mәhәbbәti бәrgәrardыr. Bu
mәhәbbәt олан jerdә nә kүlәjин әs-
mәs, amansыz dәnizin фыrtына
gопартмасы, сәma тағынын дағылма-
сы, kүnәshин сөnмәsи, bulудан jaғыш
jaғdyrmасы горхулу деjildir, бун-
ларыn hec biri она тә'cир etmek
игитидарында деjildir. Jałnyz mu-
gäddә ana гаршысында o, jениdәn
uşaғa dәnүr, kичилир, бalačalaşyр,
ananys hәzin lajlasы ilә ujuañ mә-
sum bir көрпәjә chevriiliр.

Гәhrәmәn әminidir ки, onun son
nәfәsde dejәcәj, nittingindә du-

шәчәк сез дә «Ана» ады, «Ана» көлмәсі илә бағлы олачагдыр:

Ана! Ана! Бу адын гарышында
бір гүл тәк,
хәмиша сәндәдә олмаг мәнә
фәхарәтдири.
Онун әлијлә бәла бәйрінә
јуварлансам,
Jенә хәјал едәрәм
бәзәми-истираһәтдири.
Бүтүн вұмудум әсер, рүнүм
еіләјер пәрваз,
Удар сәмаләре о аләми-хәјаләтә.
Жатар, өләр бәдәнім, нитгән
дүшәр бир сез,
Ана... Ана... Сәнә мән раңибәм
иттаедә..

Әдіб «Ана» сезүнү дәнә-дәнә тәкрапламага, анафорадан истифадә етмәкә әсерин бәдии тә'сир күчүнү даға да артырып. Ше'рда бәдии сұал, бәзәтмә, бәдии тәзад-лардан да јұксәк сәнәткарлығла истифадә олунмушудар.

Шакирләрпін наәзинә чатдырылып ки, Җәфәр Чаббарлы жарадычылығының күчү, мұасирили һәм дә онун жарадығы бир-бириндән фәргли, һәјатын, талеләрпін өзү кими мұхталиф образларын, гәһрәманларын сәчијїсін илә де бағылдыр. Илләр, ониллікләр өтүр, жени јұзиллік кәлиб чатыр, наә жаңы ки, һачы Әхмәд, Имамжар, Қенерал-Губернатор, Фатманисә, Балаш хисләтли инсанлар женә дә мөвчуддур, бу күн дә биз онларла растлашырып. һәраси әмбийеттін бир тәбәгасын, бир инсан типини әкс етдириң рәмәзә өч-рилиши бу образларын жашарлығы 4. Чаббарлы жарадычылығында хеирлә шарын мұбаризәсі мөвзусунун өтәри, тәсадүфи олмадығыны бир даға сүбүт едир.

Мә'лумдур ки, совет һакимијәти илләріндә әдәбијатшұнаслығдә идеал гәһрәман проблеми әтрафында мұбәнисәләр сәнкимәк билмирди. 4. Чаббарлының бу мәсәләже мұнасибәти дә мұасир әдәбијатшұнаслығда тәгdir олунан жени бир мејлә шәлешір. Белә ки, сәнәткар өз мұсбәт гәһрәманларының әксәр налларда идеаллашдырмамыш, онлары инсанна хас олан зәніф, зиддій-жетли әнәтләрі илә тәсвир етмишdir.

Совет жазычыларының 1934-чү илде кечирилмиш бириңчи гурултаяңдакы мәшінур нитгиндә 4. Чаббарлының сөләдији ашагыдақығындағылар бу күн дә өз актуалліғының сахламағададыр: «Гәһрәманы реңепт ила жаратмада олмаз. Жазычы өз гәһрәманыны нә ғәдәр жаҳшы кеј-фийітләрда бәзәйирсә, бәзәсін, әкәр о гәһрәманы чанлы бир инсан кими бүтүн етираслары ила кестәре билмәмишсә, фәрги јохдур, о гәһрәман севилмәжәк вә жазычы мүтләг тамашақыдан белә сөзләр ешидәмәкдири. Гәһрәман бир аз сүн'идир, схематикдир, гурудур.

Толстојун құлләләрдә дешилмиш һачы Мұрады аяг үстә галхарға сонра вәлү бир һалда јера јыхыларкән адама елә кәлир ки, ғоча, әсім бир дағ учуб тәкүлүр. Қөрүнүз, мүәллиф өз гәһрәманыны нә ғәдәр јұксәлдә билмишдір? Бу башарығы, бу сәнәти биз дә өјрәнмәлийк.

...Јалыңыз шүарларла, сittatларла дандышан, чансыз, сүн'и гәһрәманлар жаратмада лазым дејилдір. Җошғун етираслара малик чанлы, долғун гәһрәманлар жаратмалыдыр».

Ч. Чаббарлы өз жарадычылығында бу сәнәт амалына хәмиша садиг галмышдыр. Диггәт жетириләрсә, сәнәткарлының асқы дүнjaја, әнәләтә, наңдаңыға, фанатизмә гаршы чыхан, керилек, әтәләт буховларының әсәртлә гырыб атан Огтај Елоғлу, Алмаз, Севил кими күчлү гәһрәманлары да инсанна хас олан зәйфликләрден, сәһвләрдән хали дејилдір. Огтајын онун өзіңдерінде сәс вериб бејік амалларла, сидг-үрәклә сәнәнәјәт атылан Фирәнкиси өлдүрмәсі, Алмазын һәјата, инсанлара мұнасибәтдә максимализми — шағылар шәрги охудараг яс жеринде инсанлар мәйдан охумасы бу образларын зиддій-жетли әнәтләрі кими диггәті әнәл едир.

«Алмаз» әсеринин тәһлили заманы мұәллим шакирләрпін диггәтини бириңчи пәрдәј әнәл едир. һәмин пәрдә Алмаз образының сәчијәви хүсусијәтләрин дүзкүн дәрек едилмесі баҳымындан бир нөв ачар болуна ойнарып. Мүәллиф әсерин әвәлиндә белә бир ремарка верири: «Азәрбајчаның узаг бир кәндидә, мәктәб габағында бир мәйданча.

Кәнд молласы, онун мүридләри, ағсағаллар вә саирә чијинләріндә бир табут апарып вә охујурлар. Бу арапың он сәккис жашарында кәнбир гызы — Алмаз бир гадының әлиндән тутуб сүрүјөрек, ғочаларын бахышы алтында кечиб кедир».

Дәғи мәрасимини көрән кәнд мүәллими артыг ғарар гәбул етмишдір. Ушаглары жаңына ғаражыран Алмаз дејір: «Сыраја дүзүл! (Намы дүзүлүр). Кәндидин бүтүн күчәләрни охујарал кечәчәккесиниз, сәснинизи ешитмәши бир ев галмасын. Бу вәлү дәстәсінин кечдији күчәләрдә үзүзү қөлип, сәсләрни өртәмәккесиниз. Ешитдинизми? Тез башлајын!».

...Ушаглар кедир вә бүтүн пәрдә бою гарышы оларға қаһ өлүчүләрин, қаһ да ушагларын сәсләрни ешидилдір.

Әлбәттә, Алмазын ҳалғын адәт-ән-әнәсина е'тинасызлығы, С. Вурғунун «Комсомол поемасы» әсәрінде Мирлашаның мәсцидә ит бағламасы кими ийриминчи илләр комсомолчуктарының дүнjaқерушүн, әгидәсіні әкс етдириң реал һәјат һәги-гәтләридір. Ейни заманда бу сәнәнин тәһлили шакирләрдә белә бир гәнаэт жаратмалыдыр ки, мұсбәт гәһрәман кими тәгдим олунан Алмаз чидди негсанлардан да хали дејилдір. Әслиндә, Алмазын там мұсбәт планда тәгдимі, յұхарыдағы сәнәнәдән дә көрүндүјү кими һәмин обра-за мүәллиф мұнасибәтинин тәһриф олунмасыдыр. Даға дәғиг десәк, сәнәткар, бу сәнәна бир рәмәз кими верилсә да, ҳалың мили адәт-ән-әнәләрінә белә мәйдан охумасының тәгdir едә билмәзи.

Жұхарыда гејд етдијимиз кими, әдібин «Огтај Елоғлу» фачиәси он бириңчи синиғдә монография шәкилдә өірәдилдір. Әсерин программа дахил едилмәсі тәсадүфи дејилдір. Бәс сәнәна сәнатина, мили театрын жарадылмасы проблеминә һәср олунмуш бу әсерин мұасирили на илә бағылдыр? Илк бахышда елә көрүнүр ки, ғағдаш әсрә бејік инкишашаф жолу кечмиш Азәрбајчан театры драматургурн галдырыдыры бир чох проблемлери үғурулға һәлл етмишdir вә мәктәб тәрүбасында әсерин үзәрінә гајытмаға ела бир етиијаң жохдур. Лакин тәнгидчи Іашар Га-

рајевин һаглы оларға жаңдығы кими, Огтајын һәғигәт ахтарышлары көн-нәлмір... Огтајда көннәлмәжән нәдір? Бүтүн варлығыны, етирасларыны фәда етдијин сәнәтә, идеала тәмәннасыз хидмет етмәк, милли сәнәнин һәғиги бир сәнәтиң зирәсінде жүксөлтмәк, бу ѡлда фәда вә фәдакар олмаг, вәтәндәшлік гәһрәманлыға чевирмәк! — бурада би-зи һәлә дә сарсыдан, нараһат едән нәчіб вә мүгөддәс етирас будур. Бу етирас «атом әсри» дејипен дәврдә мәһдуд, бағығы, хырда етирасларын бә'зи мешшанлар арасында дәбә олдуғу бир вахтда бир даңа учадан сәсләнмири?

Тә'лим просесинде Огтај образының сәчијәләндірілмәсі заманы шакирләрпінә әксерійіттә гәһрәманының характеристикаларында, һәрәкәтләрпінде кидиңділәтләрдән, өз анасына, бачысына мұнасибәтін тәғдир етмілрә.

Огтајын «...мән ғочаман бир ҳалғы, онун сәадетини, көләмәйни иккі нәфәр гадының истираһәтінә фәда едә билмәрәм» — сәзләринә мұнасибәт билдириән шакирләр гејд едірләр ки, анасының вә бачысының талејина белә мұнасибәт, әслиндә, һәмин гадыныларын садәчә истираһәттін позулмасы илә дејил, ағыр фачиәлә нәтичәләнір. Огтај һәтта өз анасының дәфнинде белә, иштирек етмір, бачысы диләнмәјә мәчбур олур.

Бу мәсәлә илә өлагәдар гејд едилмәлидир ки, Огтај өзүнү илк нөвәдә халғын оғлу сајыр, халғ иши на-минә мә'бәд кими јанаңдығы халғ сәнәнин тәрәггиси намина анасыны да, бачысыны да, өзүнү дә фәда етмәјә һазырдыр. Мүәллифин гәһрәмана вердији аддан да көрүндүјү кими, о, елин оғлудур.

Драма Огтај охуңунан көзү өнүнде мұхтәлиф вәзијәтләрдә — бејік амалларла сәнәнәјәттә атылан истедәдлә, әзәмәтли шәхсијәт, артыг дүнjaда неч бир шеје инанмајан, мәғлуб олмуш, сәрхөш вә бәдбин, сәфил инсан, етиразы гәһрәман вә дүнjalарча севдији, мә'сүм вә фәдакар бир инсаның гатили кими чанланыр.

Фирәнкис «Артығ өз талејими өзүм идарә едә билмәрәм» — дејә-

рек Огтајын көмәјине көлир. О, гәтијәттидир, «картыг архам бир учурмудур, кери дәнә билмәрәм, чәккилиниз» — сөзләри иле сәһнеје атылыр. Белә бир анда Фирәнкизи өлдүрән, мәсум бир инсанын гатилина чеврилән Огтајын һәрәкәтини нечә гијмәтләндirmә олар?

Дарс процесинде бу проблеминде музакирәси мубаһисәләре сәбәб олур. Қунаңызыз бир варлығын һәјатына сон гојан Огтајын һәрәкәти зиддийәтли фикирләр дөгүрүр. Айдан мәсәләдир ки, Огтајын бу һәрәкәти иле барышмаг чәтиндир. Академик Мәммәд Арифин фикринчә, Огтајын бу һәрәкәтини писләјенләр гисмән һаглыдырлар... Огтај Фирәнкизи јалан вә саҳтакарлыг чәмијәтиндән јүсакда көмәк истәйриди. О, мә'навијатында бир идеал олараг јарадыб кизләди бир мәхлугу гара торпагларда сүрүнәчәк гәдер рәзил олан бир һәшәрат ичәрсисндә көмәк истәмир.

Лакин бу, мүмкүн дәйләд. Фирәнкиз көлә вә әсир иди. Бүтүн көзәллекләри мәһв едән әсәрәт Фирәнкизи дә бәдбәхт етмиши. Буна көрә дә Огтајын Фирәнкизи өлдүрмәси онун буржую чәмијәтинә гарышы анархистчесинә үсјанын ән дәһшәтли тәзәһүрү иди. Санки Огтај бу һәрәкәти иле асланбәйләрингәндә бир ојунчаг олан «реал»

Фирәнкизи «идеал» Фирәнкиза чөвирмәк истәјир, чунки реал Фирәнкиз көләдир, бәдбәхтдир, азад дәјлдир, Огтај исә ону азад вә хошбәхт көрмәк истәјир. Азад Фирәнкиз о заманкы шәраитдә бир идеал олараг галмагда иди.

Беләлеклә, шакирдләрдә тәмиз вә јүксәк мә'навијатлы Огтајын «кобуд вә чиркин бир мүһитлә әлбәяха олан, көнә дуня иле мубаризәдә фачиэли вәзијәтинә баҳмајараг, бејүк бир фәдакарлыгla өз мәгәдине дөгру чан атан үсјанкар, ифшашы шәхсијәт» олмасы гәнаети јарадылыр.

Ч. Чаббарлы сәнәттинин сәчијјәви ҹәһәтләриндән бири дә онун јарадығы бир чох образларын охуучу, тамашачы күтләсінә дарин тә'сири иле бағлыдыр. Бела ки, әдибин өсәрләри ишыг үзү қөрдүкчә, тамашаја гојулдугча бејүк әкс-сәда дөгурмуш, тамашыларын мә'нәви тәкамүлүндә әһәмијәтли рол ојнамышдыр.

Бејүк сәнәткарын јарагдығы гүдәртәли сәнәт нұмұнәләри кениш охуучу, тамашачы күтләсінә инди дә јүксәк мә'нави-әхлаги идеаллар ашылајыр. Бу нұмұнәләрин мәктәбдә дәјәрингә өјрәдилмәси мүәллимләрдән чиди елми вә методик назырлыг тәләб едир.

АГИЛЛӘР ДЕИБ КИ...

Намуслу гадын киши үчүн елә бир сәрвәтдир ки, онун мисли јохдур.

А. БАКЫХАНОВ.

Сағлам диләнчи кәс дә варлыдан хошбәхтдир.

ШОПЕННÄУЕР.

Јалтаглыг чинајет үчүн шәраит јарадыр.

Ч. КЕЈ.

Сөнин һагында нә дүшүнүрләрсә дүшүнсүнләр, әдаләтли несаб етдијин иши көр.

ПИФАГОР.

Мәдәнијәтин дәрәчәси бирбаша әмәјә мәһәббәтдән асылы олур.

М. ГОРКИ.

Әчәиб, гәрибә кејимләр көзәллији дә ејбәчәрләшдирир.

П. БУАСТ.

Гадын ләјағатинин өлчүсү сөвиди киши ола биләр.

БЕЛИНСКИ.

Вәтәнә вурулан јараны һәр бири миз үрәјимизин ән дәрин күшәсингән дә һиссә едирик.

В. НҮГО.

*ИЧТИМАИ-СИЈАСИ МӘЗМУНЛУ ШЕ'РЛӘРИН ТӘДРИСИНИН ДИДАКТИК ӘСАСЛАРЫ

Илham ПӘНАНОV,

Азәрбајҹан ЕТПЕИ-нин диссертанты.

Мүстәгиллијини јенидән газанан Азәрбајҹанын сабаһы бир сыра фактор вә амилләрлә бағлыдыр. Бунларын сырсында тәһсил чох мүһүм әһәмијәт кәб едир. Буна көрәдир ки, Республика президенти өлкәдә тәһсилин проблем вә инкишаф перспективләрни өјрәниб програмлашыран, концепсијасыны јарадан тәһсил исләнатлары үзәрә Дөвләт Комисијасы јарадылмасы үчүн сәрәнчам вермиш, һазырланыш дөвләт программыны тәсдиг етмишdir.

Тарихи тәчүрүбә вә милли-дүнҗәви ән'әнәләрә үйғун олараг Азәрбајҹанда тәһсилин инкишафы үчүн даһа кениш, демократия мүһит вә шәраит јарадылышыдыр. Дөвләт тәһсил мүәссисәләри иле јанаши, өзәл тәһсил белләмәсинин инкишафына гајғы тарихи фактдыр. һазырда өлкәдә мәктәб башлыча диггәт објектинә чеврилмишdir. Мәктәбин, тәһсилин инкишафына хүсуси әһәмијәт верилир, чунки чәмијәтин инкишафы мәктәбин инкишафы үчүн шәртдирсә, мәктәбин, тәһсилин сәвијјәсисинин јүксәлдилмәси чәмијәтин сәвијјәсисинин галдырылмасынын башлыча факторудур.

Мә'лумдур ки, мәктәб өјрәтмә (мүәллимим) вә өјрәнә (шакирдләр) мәркәздир. Мүәллим тә'лим процесинде өјрәдәчәйи материалы иле нәвбәдә өзү дәриндән мәнимсәмәли, бу билик вә информасијанын шакирд тәфеккүр вә тәхәјүлүнүн инкишафына көстәрәчәји тә'сири бир нәй програмлашырмалыдыр. Бу просесдә шакирд садәчә објект олмамалы, өјрәнә просесинде субъект кими иштирак етмәлidiр. Верилән мә'лumat, чатдырылан јени билик өввәлләрдә газанылларла өлагәләндирilmәli, һуманитар фәнләрлә бағлы интегра-

сија үмумиlikdә шәхсијәtin инкишафына, онларын мәдәнијәtinin формалашмасына јөнләмәlidir.

Көрүндујү кими, тәһсил өслиндә чох бејүк социал-педагожи, тарихи-ичтимаи функция дашијыр. Бу функциянын реаллашмасы бир сыра мәсәләләрин елми-методик вә дидактик әсасларынын ишләнмәсни тәләб едир. Бурадан да ичтимаи-сијаси мәзмунлу ше'рләrin тәдрисинин дидактик әсаслары һагында бә'зи фикирләр сөјләмәк зәурүәти ортача чыхы.

1. Мәвчүд методик әдәбијатда, үмумијәтлә лирик әсәрләrin тәдриси ѡолларындан бәhc олунмушдур. һалбуки лирик-ашиганды әсәрләрә, ичтимаи-сијаси мәзмунлу, ја-худ бу мотиви өсәрләрлә пејказ лирикасынын өјрәдилмәсни методлары арасында hec bir фәрг гојулмамышдыр. Амма мәвзу вә идеяча, бәдии тәсвири вә ифадә васитәләри бахымындан бунлар арасында фәргләр мәвчүддур.

2. Лириканын дикәр нөвләри да-на чох шакирдләрдә һиссә-емоссионал тә'сир бурахыр, онларда бәдии-естетик мәдәнијәtin формалашмасына хидмәт едир.

3. Ичтимаи-сијаси мәзмунлу ше'рләr исә шакирдләрнүн лүгәт фондуну (тарихизмләр әсасында) вә сөзләрин изаһы иле бағыл олараг тарихи билик вә мә'лumatларынын кенишләндирir; һалгымызын менталитетини сәчијјәләндирән тарихи мә'нави-әхлаги кејfijjәtләr — әдәләтлilik, һуманизм, зүлмә вә зүлмә-карларла нифәт, нааллыг вә сүлһ-сөвәрлик, достыгу вә инсанлыға садагәтлилек барәда образлы-фәлсәфи-информасија әлдә олунур; бу әсәрләrin тәдриси заманы шакирдләр сәнәткар нұмұнәсіндә тәрбижә олунурлар; әдәбијатын ичтимаи

шүүрун хүсүсі формасы кими һәјатда вә өмөттүйләрдө ролу вә өнөмийтән дәрк олунур.

4. Бу асарларин тәддиси просесинде инсан һүгүг вә азадлыгларына һөрмәт руһунда, демократик, сијаси-тарихи мәденийәтә малик инсанлар кими жетиштерләр. Одур ки, биз Шәки шәһәр 7 вә 10 сајлы мәктәбләрдин мүэллимләри М. Нәсирова вә Р. Мәңдиеванын, Бакытәк 54 сајлы мәктәбин мүэллими Г. Һүсейнова, 239 сајлы мәктәбин мүэллими А. Ән-мәдованын тәчрүбесини үмумиләшdirərək дидактик систем нәзырладыр. Бүнлар ашағыдақыларды:

1. Әдәбијат тәддиси просесинин мәрһәләләре:

— ичтимаи-сијаси мәзмұнлу ше'рләрин тәддиси заманы яни әдәби-тарихи биликләр верилиб мәһкемләндирilmәсі, газанылмыш биликләрлә әлагәләндирilmәсі вә үмумиләшdirilmәсі;

— шакирдләрин билик вә бачарыгларынын јохланылыбы учота алынmasы;

2. Тәшкілат формалары.

Дәрснин типлери:

- яни билик верән дәрс;
- билийн үмумиләшdirildiри дәрс;
- синифдәнхарич тәдбирләр.

3. Тәддисин принципләре:

- системлилік;
- шүүрлүгү вә фәллүгү;
- биликләrin тарихи дөвр вә бүкүнкү һәјатла әлагәләндирilmәсі;
- өјанилик.

4. Тә'лим методлары:

- мәктәб мұһази्रәсі;
- комментарии сеһбәт;
- китабла иш;
- аналитик оху;
- әдеби, тарихи, етнографик материаллар үзәринде мүстөгил ишләр.

5. Пријомлар:

- ифадәли оху;
- лүгәт үзәринде иш;
- идея мәзмұнунун мәнимсөдилmasы;

— тарихи дөврләrin мұғајисәсі, әсөрин идея-ичтимаи мәзмұнунун актуаллығынын әсасландырыма.

6. Дидактик vasitələr:

- аудиал (вал, магнитафон ленти);

— визуал (шәкил, портрет, ескизләр, кинокадрлар вә с.);

— дөври нәшрләр (газет, журнал вә китаплар);

Дидактик системин биринчи бөлүмү тәддисин мәрһәләләрini өнәтә еиди. Шакирдләrin газанылмыш әдеби-нәзәри биликләр өсесинде яни биликләр верилир, мәһкемләндирilmәсі вә үмумиләшdirilmәсі, газанылмыш биликләрлә әлагәләндирilmәсі. Шакирдләrin билик вә бачарыглары јохланылыбы учота алынныр. Дидактик системдә яни билик верән, билийн үмумиләшdirilmәсін дәрсләре, синифдәнхарич ишләрә хүсүсі диггәт ятирилир. Бу заман әдеби-нәзәри биликләrin системли шәкилдә, шүүрлү олараг, шакирдләrin дәрсләрдә фәллүгү илә мәнимсөдилмәсі, өјанилик принципләри үстүнүк тәшкіл еиди. Әжанийлик принципини реаллашдырымағ үчүн ашағыдақы дидактик vasitələrдән истифада файдалы оларды:

— ичтимаи-сијаси мәзмұнлу ше'рләр јазылымыш әсасен лент (вал јазылары чөтәтдән сырдан чыхмыштыр) јазылары;

— сәнәткарын портрети, һејкелинин репродуксијасы, әсөрләrin чекилмиш иллюстрациялар, кинокадрлар;

— дөври нәшрләрдән ибарат сәркиләр.

Ичтимаи-сијаси мәзмұнлу ше'рләrin тәддисинде истифада олунанаг акустик vasitələr сырсадында магнитафон лент јазылары вә граммафонлар; визуал vasitələrдән епифилмләр, видеомагнитафон јазылары вә фотокадрлар; аудиовизуал vasitələrдән телеверилишләrin лента алынмыш кадрлары да-ха эффектли ола биләр.

Нәмин системдә мәктәб мұһазири, комментарии сеһбәт, китабла иш; аналитик оху, әдеби, тарихи, етнографик материаллар үзәринде иш методларынан истифада олунmasы да һәзәрдә тутулур.

Ичтимаи-сијаси мәзмұнлу ше'рләrin тәддисинде мұхтәлиф информасия каналлары vasitəsилә алынан мә'lumatларын дәрсләрлә әлагәләндирilmәсі башлыча тәләб кими һәзәрә алынмалыдыр.

Мәслихәт

ОРТА ҮМУМТӘҢСИЛ МӘКТӘБЛӘРИНИН V—XI СИНИФЛӘРИНДЕ ӘДӘБИЈАТДАН ПРОГРАММАТАРИЛЛАРЫНЫН ТӘХМИНИ ПЛАНЛАШДЫРЫЛМАСЫ

IX СИНИФ (208 saat)

1 РУБ (29 saat)

1-ЧИ ДАРС. КИРИШ.

Бәдии әдебијаттагында мә'lumat верилир, онун сәчијијәви хүсүсүјәтләре садаланыр. Әдебијаттушынастыг елминин саһәләре айданлашдырылыр. Бәдии әдебијаттын тәрбияви вәзифәси, һансы гаје вә мәгәсәдләрә хидмәт етмәсі, Азәрбајҹан әдебијаттын дүнән әдебијаттың тә'сирі шәрх олунур.

2—3—4-ЧУ ДАРСЛӘР. Азәрбајҹан шифаһи халг әдебијаттагында мә'lumat верилир. Іштәләр үзәрindән сонрака дәрсдә бојун мәзмұну үзәрindә иш апарылыр. Бояда Вәтән севкисин учта тутулмасы, јағыларға гарыш мубаризәннәтәсвири мүәјјән деталларда шакирдләrin нәзәринә чатдырылыр. Дәде Горгуд ел ағсаггалы, мұдрик бир инсан кими тәгдим едилүүр. Огуз гадынларынын эсас сәчијијәви хүсүсүјәтләре айданлашдырылыр. Әсас образлар — Дәде Горгуд, Газан хан, Гарача Чобан — бир сезле, огуз икидләри тәгдим едилүүр.

Шифаһи халг әдебијаттагында мә'lumat верилир. Јазылы вә шифаһи әдебијаттагында охшар вә фәргли чөтәтләр изән едилүүр. Шифаһи халг әдебијаттагында жанрларынын идеясы, мәзмұну вә форма хүсүсүјәтләре шәрх олунур.

Ашыг јарадычылығы вә онун хүсүсүјәтләре тәгдим едилүүр.

5—6—7-ЧИ ДАРСЛӘР. «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанынын мәзвусу, идеясы, әсөрин јаранма тарихи. Әсәрдә вәтән севкиси вә дүшмәнләре гарыш мубаризә. Дастан шифаһи халг јарадычылығынын гәдим абыдаси кими.

Дастанын јаранма вә тәшәккүл дөврү, гәһрәмәнліг дастаны кими шәрхтә таптасы шәрх олунур. Ватикан вә Дрезден нұсхаларында хатырлалылыр. Дастанда оғузларын һәрби јүрүшләри, инам вә көрүшләри, барыш вә савашлары, адәт вә әнәләләри, көчәри һәјат тәрзләри шакирдләrin диггәтина чатдырылыр. Дастанда әһвәлатларын һәйкәләрине бояда оғузларын һәрби јүрүшләри, инам вә көрүшләри, барыш вә савашлары, адәт вә әнәләләри, көчәри һәјат тәрзләри шакирдләrin диггәтина чатдырылыр. Дастанда әһвәлатларын һәйкәләрине бояда оғузларын һәрби јүрүшләри, инам вә көрүшләри, барыш вә савашлары, адәт вә әнәләләри, көчәри һәјат тәрзләри шакирдләrin диггәтина чатдырылыр.

6) Икинчи дәрсдә гәдим јазылы түрк абыдәләрindән Орхон-Денисей ады илә мәшүүрләшdirilmәсі әйданлашдырылыр, Ич Оғуз вә Диш Оғузда башында әлән әһвәлатларында изәнат верилир. Бу абыдәләрин јаранма тарихинә нәзәр салыныр, түрк тајфаларынын бирләшиб бир дөвләт жаратасты, түрк ханының адыны алмасы шакирдләrin нәзәринә чатдырылыр. Түркләр

8—9—10-ЧУ ДАРСЛӘР. «Салур Газанын евинин јағмаланмасы боју». нун охусу, мәзмұну вә тәһлили үзрә иш.

«Салур Газанын евинин јағмаланмасы боју»нун ифадәли охусу тәшкил едилүүр, ифадәли охудан сонрака дәрсдә бојун мәзмұну үзәрindә иш апарылыр. Бояда Вәтән севкисин учта тутулмасы, јағыларға гарыш мубаризәннәтәсвири мүәјјән деталларда шакирдләrin нәзәринә чатдырылыр. Дәде Горгуд ел ағсаггалы, мұдрик бир инсан кими тәгдим едилүүр. Огуз гадынларынын эсас сәчијијәви хүсүсүјәтләре айданлашдырылыр. Әсас образлар — Дәде Горгуд, Газан хан, Гарача Чобан — бир сезле, огуз икидләри тәгдим едилүүр.

11—12—13-ЧУ ДАРСЛӘР. Азәрбајҹан әдебијаттынын ортага жаңаглары. Әсқи түрк дастанлары вә јазылы әдебијат.

а) Түрк дастанларынын јаранмасы сәбәбләри ачыланыр, Азәрбајҹан әдебијаттынын ортага жаңаглары тәгдим едилүүр. Іштәләр үзәрindән сонрака дәрсдә бојун мәзмұну үзәрindә иш апарылыр. Бояда Вәтән севкисин учта тутулмасы, јағыларға гарыш мубаризәннәтәсвири мүәјјән деталларда шакирдләrin нәзәринә чатдырылыр. Дәде Горгуд ел ағсаггалы, мұдрик бир инсан кими тәгдим едилүүр.

б) Икинчи дәрсдә гәдим јазылы түрк абыдәләрindән Орхон-Денисей ады илә мәшүүрләшdirilmәсі әйданлашдырылыр, Ич Оғуз вә Диш Оғузда башында әлән әһвәлатларында изәнат верилир. Бу абыдәләрин јаранма тарихинә нәзәр салыныр, түрк тајфаларынын бирләшиб бир дөвләт жаратасты, түрк ханының адыны алмасы шакирдләrin нәзәринә чатдырылыр. Түркләр

рин јағылара гаршы мұбаризәсі, де-
жүшпәрі айдаңлашдырылып, Орта
даш айдәләринин тарихи әһәмий-
титин нәдән ибәрәт олдуғу ачыгла-
ныр.

в) үчүнчү дәрсдә Баласугунлу Жу-
сиф Хас һаџибин јашадығы дәвр
барада мә'лumat верилир. «Кутадгу
билик»дә сурәтләrin сәчијәви хү-
сусијәтләри көстәрилир, Низами-
ниң Жусиф һаџибә мұнасибәтindен
сөһбәт ачылып.

14-чү дәрс. Іохлама инша: 2 saat.

1. Шифаһи халг әдәбијатынын хү-
сусијәтләри;

2. Мәһәббәт вә гәһрәманлыг дас-
танлары.

Нәр ики мөвзуда инша јазанлара
мөвзулар һагында габагчадан мә'-
лumat верилир, тәһлил едилir. Ши-
фаһи халг әдәбијатынын хүсусијәт-
ләри садаланып, арапарында олан
охшар вә фәргли қәһәтләр айда-
лашдырылып.

Мәһәббәт вә гәһрәманлыг дас-
танларынын Нәр биринә айрылыгде
мұнасибәт билдирилир, адлары өз-
килир, һәрәсindән бир нұмунә үзә-
риндә инша јазы апарылып тәһлил
едилir.

15—16—17—18-чи дәрсләр. XIII
јүзилліже гәдәрки Азәрбајҹан әдә-
бијаты.

а) Биринчи дәрсдә бу илләрда
халғын мәдәнијеті вә әдәбијаты
һагында мә'лumat верилир. Азәр-
бајҹан әразисиндә јаранан или дәв-
ләтләр — Манна, Мидија, Албан-
Аран дәвләтләrinә вә ора дахил
олан 26 гәбиләжә мұнасибәт билди-
рилир.

Дини китаб олан «Авеста» јүксәк
мәденијетті нұмунәсі кими тәгdir
едилir. Бу китапын атәшпәрастли-
јин башында дуран Зәрдүшт тәрә-
финдин јазылдырыны, жени дин үр-
унда кәркин дејүшләрдән, гәләбә
вә мәғлүмийәтләрдән данышылды-
рыны мүәллим лазымы деталларла
шакирдләrin нәзәринә чатдырып.

б) Икinci дәрсдә Азәрбајҹан әра-
зисиндә Албан-Аран дәвләтләри-
нин тәшәккүл тапмасы, јашамағ үе-
рунда Иран, Рома, Бизанс, Һун, Хә-
зәр дәвләтләри или мұбаризә апар-
масы шакирдләrin диггәтиңе чатды-
рылып. Даңдағын сәркәрдә Чаван-
ширин өлүмү мұнасибәтилә јазды-

ғы јеканә нұмунәнин — мәрсијәнин
һагында да сөһбәт ачылып, Азәр-
бајҹаны көркемли дәвләт хадими,
онын азадлығы уғрунда гәһрәман-
лыглар көстәрән Чаванширин хәја-
нәт нәтичесинде өлдүрүлмәсі өн
плана қәкилир.

в) VII—XI јүзиллікләр әдәбија-
тынын әсас нұмајәндәләри Гәтран
Тәбрizi вә Хәтиб Тәбрizi јарады-
чылығы хұласа шәклинде шакирд-
ләре чатдырылып.

г) XII јүзиллікдә Азәрбајҹанда ја-
ранмыш әдәби мәктәбләрдән сөз
ачылып, Мәһсәти Қәнчәви, Мүширәд-
дин Беләғин, Фәләккі Ширвани, Ха-
гани Ширвани јарадычылығындакы
әсас хүсусијәтләр диггәт мәркә-
зинде сахланылып.

19—20—21—22-чи дәрсләр. Низа-
ми Қәнчәвинин дәврү, һәјаты, јарады-
чылыгы лирикасы. Гәзәлләrinde
мәһәббәт вә онун идея-фәлсәфи
мә'насы.

Низами Қәнчәвинин јашайыб-ја-
ратдығы дәвр һагында мә'лumat veriliр. Азәрбајҹанда сијаси абы-
на, бејүк карван јолунун Азәр-
бајҹандан кечмәсі, иғтисадија-
тада, тичарәтде баш верән ин-
кишаф вә бу инкишафын инсанла-
ра тә'сири шәрһ ѡолу илә тәһлил
олунур. Қәнчәнин Елдәкисләр тә-
рәфиндин идарә едилмәсі, Низами-
ниң мәнсүб олдуғу айлә, тәңсіл ал-
дығы илләр, орта јашларында ата-
сыны, дајысыны итирмәсі, Қәнчәда
бир шаир кими формалашмасы —
бүтүн бунлар кенишили илә шакирд-
ләре айдаңлашдырылып.

Јарадычылығында ирәли сүрүлән
фикарләр, идејалар мүәjәjәn детал-
ларла шакирдләrin нәзәринә чат-
дырылып. Мүәллим Низаминин ли-
рик шे'рләrinde мәһәббәтин тә-
рәеннүмүнү — севән бир гәлбин дә-
јүнтуләрини, истәкләрини, севинчи-
ни, кәдәрини нұмунәләр vasitәsila
айдаңлашдырып.

23—24—25—26—27- дәрсләр. Ни-
зами Қәнчәви јарадычылығы. «Хәм-
сә»je дахил олан поемалары, мөв-
зүсү, идеясы.

Гәлби инсанлығ үчүн јанан мүтә-
фәккир шаир Н. Қәнчәвинин јарады-
чылығы кениш тәһлил олунур. По-
емаларында сәнәткарлыг гүрәти-
ни даңа парлаг чизкиләрлә үзә

чыхмасы айдаңлашдырылып. Онун
поемаларынын Ҙахын вә Орта Шәрт-
халгларынын әдәбијатына жени фи-
кир, жени сәнәткарлыг қејфијати кә-
тирмәсі һагында кениш сөһбәт ачы-
лып, XII әср һәјатынын әлван мәнзә-
рәләrinin ачылмасы поемаларын-
дан нұмунәләр вермәклә тәһлил
едилir. «Сирләр хәзинәси», «Хос-
ров вә Ширин», «Лејіл вә Мәчнүн»,
«Жедди қөзәл», «Искәндәрнамә»
әсәrlәrinin hәр биринин идеясы,
мөвзусы әтраfyында иш апарылып,
хұласа шәклинде тәһлил олунур. Да-
на сонрака дәрсләрдә (әсәр охун-
дугдан соңra) «Хосров вә Ширин»
поемасы мүәллим тәрәfinдин
тәһлил едилir. Низаминин тәсвир
етдији азад әмийјетин һәјат тәрзи
һагында фикир сөләнилир.

28-чи дәрс. Әдәбијат нәзәријә-
сindән верилән биликләrin систе-
ма салынmasы.

II РУБ (23 saat)

1—2—3—4—5-чи дәрсләр. Н. Қән-
чәвинин «Хәмсәси», «Хосров вә Ши-
рин» поемасынын мөвзусу, мәзмұ-
ну үзәринде иш. Сурәтләrin — «Хос-
ров, Ширин, Фәрһад — тәһлили.
Поеманын бәдии хүсусијәтләри. Ни-
зами јарадычылығын мүтәрәгги
хүсусијәтләри. Низами вә шифаһи
халг әдәбијаты. Низаминин Азәрбај-
ҹан вә дүнија әдәбијатында јери.

Низами Қәнчәвинин бир сәнәткар
кими бөյүклюj, «Хосров вә Ширин»
поемасынын мөвзусу, јазылма мә-
гамы, сабәбләри көстәрилир. Ши-
рин, Хосров, Фәрһад сурәтләri
әсәrdәn көтирилән нұмунәләrlа
кениш тәһлил едилir. Әсәrin инки-
шаф хәтти үзәринде дајанылып. Ли-
рик риц'этләr мүрачиәт едәрәk,
зәманәнин инсанлara етдији зұлм-
ләрдән, шаирә көстәрдији әдаләт-
сизликләрдәn, гәзәбиндәn сөһбәт
ачылып, шаирин јашадығы дәвра
мұнасибәti көстәрилиr, поеманын
тәрbiјәvi қәһәти gejd еdilir. Ни-
заминин Азәрбајҹан вә дүнија әдә-
бијатында јери, мөвгөи шакирдлә-
ре чатдырылып.

6—7—8—9-чи дәрсләr. XIII—XVI
јүзилліklәr Азәрбајҹан әдәбијаты,
анадилли ше'рин инкишафы, һәсән-
оглунун гәзәли. «Дастани-Әhмәd һә-

рами» поемасы. Әсәrin мөвзусу, ба-
ди хүсусијәтләri.

Азәрбајҹан тарихинде мүрәккәб
ва кешмәкешли бир дәвр олан XIII—
XVI әср һагында хұласа шәклинде
мә'лumat верилиr. Ән мүһим нади-
са олан ана дилиндә јаранан әдәбиј-
јатын күчләнмәсindәn сөһбәт ачы-
лып. Иzzәddin һәсәноғlu илк ана
дилли ше'рин нұмајәндәсі кими ай-
даңлашдырылып, һәјаты, јарадычылы-
лығы вә онун «Дастани-Әhмәd һәра-
ми» поемасынын ады қәкилиr, бу
әсәri илә тарихи бир хидмет кес-
тәрдији gejd еdilir. Мә'на вә мәз-
мұнча, дил вә үслубча дәjәrlи олан
бу әсәр-мәснәви түрк епик ше'ри-
нин сәнәткарлығы һагында мүәjәjәn
тесвәвр јарадан әсәр кими мүәл-
лим тәрәfinдин тәһлил олунур. на-
дисәlәrin мәчлисләr шәklinde гү-
рулмасы, халг инчиләrinde нәзәмә
чәкиб јајмасы, әhvalatы данышма-
сы, Әhмәd һәraminin инсанларын
сәадәт јолуну кәсәn шәр гүвәjә
бәнзәсисин, горхун вә hıjlak-
erliji, өз мәгәsәdin наил олмаг үчүн
дәridәn-габыгдан چыхымасы вә сон-
ракы һадисәlәr — хејирин шәрә га-
lib қәлмәсі шакирdlәrin нәзәр
диггәtinе чатдырылараг тәһлил
едилir.

10-чу дәрс. Іохлама инша: 2 saat.

1. Низами Қәнчәви јарадычылы-
лығында мүтәрәggi идејалар;

2. «Хосров вә Ширин» әсәrinde
Хосров вә Фәрһад сурәтләri.

Инша јазыда мүтәрәggi јазылар-
дан — Низаминин һұманизмидәn, әдаләtsizli-
jә гарши амансызылы, зәhmet адам-
ларына, әmәjә verdiјi гijmet, гады-
на олан мұнасибәt әsәrlәrindeң қә-
тириләn нұмунәләrlә тәһлиl еdil-
mäli, онун хејирхан әmәllәrinde
сөз ачылмалыдыр.

«Хосров вә Ширин» әsәrinde hәr
ики образа шакирd мұнасибәti бил-
дирилиb тәһliil олунмалыдыr.

11—12—13—14-чү дәрсләr. Гази
Бүрhanәddinин һәјаты, јарадычылы-
лығы, гәzәllәri, түjуглary. Әdәbiјat
нәzәrijәsisi: түjүг жанры һагында.

Анадилли ше'rin илkin нұмајәn-
dәlәrinde саýylan Гази Бүрhanәddin
динин шаир вә hәkmädar кими ше-
рәт тапмасындан сөз ачылып, hә-

сөнөглу илә Нәсими арасында мә'нәви көрү ролуну ојнамасындан да-нышылып, һәјаты вә јарадычылығы һагында мә'лумат верилир. Шадлыг, севинч, никбинлик бојалары илә ѡғрулумш Гази ше'рләриндә инсаны севмәј, һәјатын мин бир көзелли-жиндең зөв алмага сәсләмәси нү-мунәләрлә шакирләрин нәзәрине чатдырылып. Түүг жанрындан исти-фаде едәрәк Газинин өјүд-нәсиәт вермәси, инсаны абыл-камал, сәми-мийәт вә дүэлүк юлуну тутмаға ча-тырмасы айры-айры деталларла тә-хилледилир. Тәбиәт тәсвириң һәср олунмуш ше'рләрин сәчијәви чә-һәтләри хатырладылып. Түүг жан-ры һагында мә'лумат верилир.

15—16—17—18-чи дәрсләр. Има-дәддин Нәсиминин һәјаты, јарадычылығы, «Сығмазам» рәдифли гәзә-линин охусу вә тәһлили. Гәзәл һагында мә'лумат.

Гази ше'рләриндән иләм алмыш Имадәддин Нәсими ана дилиндә ја-ранан фәлсафи ше'рин илк гүдрәт-ли нұмајәндәси кими һагында шакирләрә мүфәсәл мә'лумат верилир, зәнкин поэзија дили илә зүлмә, әдаләтсизлијә гарши е'тираз сәси-ни јүксәлтмәси гејд олунур. Јаша-дыны мүрәккәб дәвр, ишғалчы мұ-нарибәләр, зиддијәтләр, Теймур истиларына гарши мүбаризә ба-рәдә фикирләри, һүрүфилик тә'ли-минин нәзәри әаслары шәрһ еди-лир. Шаирин јарадычылығына мү-рачиәт олунур, һагында мә'лумат верилир вә «Сығмазам» гәзәли үзә-риндә иш апарылып. Гәзәлин ифа-дәли охусу тәшкіл едилir, чәтин сөз вә ифадәләр изәһ олунур. Гәзәл һагында мүәллимин мә'луматы дә-ринләшдирилир. «Сығмазам» гәзә-линин тәһлил јолу илә әсас гәjәси билдирилир. Ше'рдә гојулан мәт-ләбләрин шаирин дүнәжекерүшү, ја-радычылығы үчүн сәчијәви олма-сы шакирләре хатырладылып. Гә-зәлин бөлкүсү, һәбәри јада салыныр.

19—20-чи дәрсләр. И. Нәсиминин «Дилбәра мән сәндән айры...» гәзә-линин охусу, мәзмуну вә тәһлили үзәрә иш.

Гәзәлин ифадәли охусу тәшкіл едилir, чәтин сөз вә ифадәләр изәһ олунур. Лирикасында ашиганды дү-гуларын ифадә вә тәчәссүмүнә һәср

олунан ше'рләри һагында мә'лумат верилир, гәзәлин мәзмуну үзәрин-дә иш апарылараг тәһлил едилir, лирик гәһрәманын өз севкисини бу-түн дүнәја гарши гојдуғу вә һеч бир ше'jlә дәјишмәз олдуғуны шакирләрин нәзәрине чатдырыр, онларда ашигин е'тибар вә сәдагети, сев-ки вә дүйгүларынын сағылғы һагында там тәсеввүр јаратмаға наил олмалыдыр. Гәзәлин һәбәри, өлчү-су, аһәнки, бәдии хүсусијәтләри һагында мә'лумат верилир.

21-чи дәрс. Кечилмишләрин тә-рары.

Руб әрзиндә кечилмиш материал-лар тәркәр едилir.

22-чи дәрс. Әдәбијат нәзәријә-синдән верилмиш биликләрин сис-темә салыныасы.

Руб әрзиндә әдәбијат нәзәријә-синдән верилмиш биликләр якун-лашдырылараг системә салыныр.

III РУБ [29 saat]

1—2—3—4-чу дәрсләр. Шаһ Ис-мајыл Ҳәтаинин һәјаты, јарадычы-лығы, «Дәһнамә» әсәринин мәзмұ-ну үзәрә иш.

Зәнкин бир бәдии јарадычылыг жолу кечимиш көркәмли дәвләт хадими Ҳәтаинин һәјаты мүәллим тә-рәфиндән ишыгландырылыр, Сә-ғиевләрин күндән-күнә артан нүфузу илә Ағгојунлу һакимләринин тәшвишә дүшмәси, Ҳәтаинин атасы Шејх һејдәрин хәјанәтлә өлдүрүл-мәси, балача Исмајылын анысы вә ики гардашы илә Истәхр галасына салыныасы, Ағгојунлу Рустем Мир-зә тәрәфиндән онларын һәбсдән азад олунмасы, Ләлә һүсејн бәйин Исмајылын тә'лим-тәрбијеси илә мәшгүл олмасы вә дикәр мәсәләләр шакирләрин нәзәрине чатдырылыр. 38 ил өмүр јашамыш Ҳәтаинин јарадычылығы тәһлил едилir, хал-гымызын мәдәнијәт тарихиндә пар-лаг сәһиғәләр ачмасы айданлашдырылыр. Јарадычылығында камил инсан проблеми өн плана чәкилир, лирикасында нүмүнәләр вермәкле шәрһ олунур. Епик әсәрләре мүра-чиәтлә «Нәсиһәтнамә» вә «Дәһнамә» мәнәввисинин ады чәкилир. «Нәсиһәтнамәнин нәсиһәтамиз мәз-мун дашымасы, ишыглы вә файдалы фикирләри илә мүдрик бир ел

ағсаггалы, инсаннәрвәр бир һәкм-дар кими чыхыш етмәси, кәңчлијә үрәк сәзләрini демәси диггәт мәр-кезинде сахланылыр.

5—6—7-чи дәрсләр. «Дәһнамә» әсәринин тәһлили: мөвзусу, идејасы, бәдии хүсусијәтләри.

Мүәллим Ҳәтаинин «Дәһнамә» мәнәввисиндә уғурлу бир ешги гә-ләмә алмасыны, өз истәјинә.govуш-масыны, ашигләри әсас гәһрәман кими сечиб көтүрмәсина шакирлә-рин нәзәрине чатдырыр. «Дәһнамә»-дә ешгин сәчијәви мә'насы, ашиг вә мә'шүг сүрәтләrinin әсас хүсусијәтләри тәһлил едилir. Бәһәријә-жинин әламәтләри садаланыр, на-учун баһарын тәсвириң хүсуси әһ-мијәт верилди жәрәп олунур.

8—9-чу дәрсләр. Мәһәммәд Фу-зулинин һәјаты вә јарадычылығы.

Фұзулинин һәјаты илә бағыл мә'-лumatlar veriliр. Onun јарадычы-лығында тәнгиди руһун күчләнмә-синдән, зәмәнәнин ше'рә гијмат вер-мәмәсindәn, әсәрләrinde һансы фикирләrin өз әксини тапмасындан, гәзәл жанрын мөвгәjeинdәn, гә-зәлә нечә гијмат верилмәsinde, әсас мотивlәrinde, динә нечә мұ-насибәт бәсләmәsinde сәhбәт ачы-лыр.

10—11—12-чи дәрсләр. «Мәни чандан усандырды» гәзәлинин оху-су, мәзмуну, тәһлили үзәрә иш.

«Мәни чандан усандырды» гәзә-линин ифадәли охусу тәшкіл еди-лир. Чәтин сөз вә ифадәләр изәһ олунур. Хүсусан гәзәлләrinde мә-нәббәт мөвзусунан әсас яр тутдуғу сејләнилир, бу гәзәlin Фұзули дү-насынын надир иңишиләrinde ол-дуғу аյдаңлашдырылыр. Гәзәlin ашигин күчүү шикаjәti илә башлан-масы, лирик гәһrәmanын мә'нәvi из-тирабларын ше'рдә әksi, севк-лисисин көзөллиji, шаирин ишләт-дији бәнзәтмәләri, бә'zi bejт вә ифадәләrdә ше'rin фәлсәfi мәз-мун дашымасы мисалларла әаслана-дырылыр.

13—14—15-чи дәрсләр. «Падшани-мүлк» гит'әсиинин охусу, мәзмуну, тәһлили үзәрә иш. Әдәbiјat нәzәriјәsi: аруз вәзни, гәзәл, гит'ә һагында.

«Падшани-мүлк» гит'әсиинин ифа-дәli охусу тәшкіл едилir, чәтин

сөз вә ifadәlәr изәһ олунур. Гит'ә жанрында жаылышы бу әсәрдә ша-рин өз дүшүннәләrinи аjdын вә ачыг ifadә eтмәsinи мүәлlim шакирләrin nәzәrinе чатдырыр. Гит'әdә иki сурәt — һәkмädar вә шaир гаршилашдырылыр, һәkмädarын амәлләri, агибети тәngidi мұ-лаһиәләrlә шәрһ олунур, һәkмädarлaryn ич үзү сәчијәlәndiriлиr. Шaирin шaһdan үстүнлүjү өn планa чәкиliр.

Әрзү вәзни, гәзәл, гит'ә һагында алаjышлар дәrinlәshdiрилиr.

16—17—18—19-чу дәрсләр. «Ле-ли вә Мәчнүн» поемасынын мәзмұ-ну вә тәһliili үзәrinde иш.

Инчә лиризм, дәrin ичтимai-фәл-сәfi мәзмун дашыjан «Ле-ли вә Мәчнүн» әсәri һагында жыгчам мә'лumat верилиr. Мәзмун үзәrinde иш апарmag учүн охусу тәshkil еdiлиr. Әсәrin Султан Сүлеjманa итһаф eдилиr, мөвзусу, әсәrin идејасы, шaирin hiss вә hәjәchанлары, Ле-ли, Мәчнүн, Ибн Салам сурәtlәrinin сәчијәvi хүсусијәtләri мисаллар vasitәsina шакирләrin nәzәrinе чатдырылыr.

20—21-чи дәрсләр. Низами вә Фу-зули «Ле-ли вә Мәчнүн»ларынын мү-гајисәli тәһliili. Фұзулинин «Ле-ли вә Мәчнүн»у anadiili епик ше'rin zirvәsi kimi, Фұзулинин bәdии nәsri. Azәrbajchan dүnja әdәbiјatыna ta'siri.

Низами Қәнчәви вә Мәhәmmәd Фу-зули «Ле-ли вә Мәчнүн»ларынын мү-гајисәli тәһliili апарылыr. Бири-нин дикәrinde фәрги вә охшар чә-һәtләri изәh eдилиr. Фұзули irsi Azәrbajchanда әdәbi, ичтимai, фәл-сәfi фикрин inkishaфында хүсуси bir mәrһәle tәshkil etdiyi шакир-ләrin nәzәrinе чатдырылыr. Poemә anadiili епик шe'rin zirvәsi kimi giyimtәlәndiriлиr.

Шaирin nәsrlә Azәrbajchan di-lingde jazdyры «Шikaјәtnamә»sine мүрачиәt eдилиr, kәskin ifshaedi-chi мәzmunu мүәjjeñ detallarla tә-хilil eдилиr. hәle өz saғlygында икәn шaирin шe'hrat tapmasы, Azәrbajchan dүnja әdәbiјatыna tә'siri aj-динаштырылыr.

22-чи дәрс. Joхlama инша:

1. M. Фұзулинин лирикасы;

2. M. Фұзулинин «Ле-ли вә Мә-

нуну анадилли епик ше'рин зирвәси кими. 2 saat.

Һәр ики иншада Фүзули јарадычылығына мұнасибәт билдирилб тәһлил олунур. Фүзули лирикасында сәнбәт ачаркән гәзәлә вердији гијмәт айынлашдырылып, һәр мәчлисін бәзөји, ағыллы адамларын иши кими гәзәл гијмәтләндирлил.

«Лејлә ва Мәченүн» Фүзулинин соччәтли јарадычылығында мұстәсна әһәмијәті гејд олунраг, әръяры образлара мұнасибәт билдирил, анадилли епик ше'рин зирвәсі несаң едилмәсі иниша жазыда нәзәра алынып.

23—24—25-чи дәрсләр. XVII—XVIII жүзилликләр Азәрбајҹан әдәбијаты.

XVII—XVIII жүзилликләрдә Азәрбајҹан әдәбијатынын угурлар га занасы, бу жүзилликтә жашајан Әмәни, Мәсиhi, Саиб, Гөвсі, Фәдаи ва башша шаирләrin Фүзули ән'әнәләринә садиг галмасы вә орижинал кејfijjätләр кәсб етмәси шакирдләrin нәзәринә чатдырылып. Һәр биринин сәчијәви чәһәтләри тәблиг едилir. Бу жүзилликләрдә јараныш дастанлар. XVIII жүзилликтә Азәрбајҹан ше'ринде дүнжевилик, хәлгилик кими мәјләrin артмасы, Вагиф, Видади јарадычылығында халг ше'ри он'әнәләри нұмунәләр васитәсила шакирдләrin нәзәринә чатдырылып.

26-чи дәрс. Халг ашыглары: Хәстә Гасым, Аббас Туфарганды јарадычылығында.

Ашыг әдәбијатында шакирдләр мә'лumat верилир. Ашыг әдәбијатынын синтетик сәнәт олдуғу гејд едилir. Хәстә Гасымын вә Аббас Туфаргандынын јарадычылығына мұрачиәт едилрәк тәһлил олунур.

27-чи дәрс. Әдәбијат нәзәријәсindәn биликлар системә салынып.

28-чи дәрс. Кечилмишләrin тәкрапары.

Рұб әрзинде кечилмишләр тәкрапары едилрәк жекунлашдырылып.

IV РУБ (27 saat)

1—2—3-чу дәрсләр. Халг ашыглары: Сары Ашыг. XVII—XVIII жүзилликдә јаранан дастанлар.

Бу дөврдә шифаһи әдәбијатта жазыл әдәбијатын гаршылыгы әла-

гәсіндән сөз ачылып. Уstad ашыгларын — Хәстә Гасым, Аббас Туфарганды, Сары Ашыг јарадычылығына мұрачиәт едилir. Онларын јарадычылығында севки, көзәллик кими сифәтләrin тәблиг олумасы, мәһбәбат вә көзәллик шаргиләри ашыг әдәбијатында жени бир әдәби жадисе кими гијмәтләндирлил.

Сары ашыгын көзәлләмә вә тәчнисләри нағында гыса мә'лumat верилир.

4—5—6-чи дәрсләр. «Короглу» епосундан парчаларын мәзмұну үзәрindә iш.

Тарихи-ғәһрәманлыг епосу «Короглу» нағында мә'лumat верилиr. Һәр bir голун мұстәгил дастан олмасы айынлашдырылып. Дастанда верилмиш парчаларын охусу тәшкіл едилрәк мәзмұну үзәрindә iш апарылып. Бүтүн голларда Короглун вә онун дәлилләrinин икидлийндән вә сәфәрләrinдән сөз ачылып. Короглу һәрәкатында иштирак етмәк истәjән гадынлara мұнасибәт билдирил. Мәзмұну кенини шәрһ едилir.

7—8-чи дәрсләр. «Короглу» епосун тәһлили: мәвзусу вә идеајасы. Епосда халг мұбаризәsinin бәдии акси. Короглу вә онун дәлилләri. Әдәбијат нәзәријәсі: Епос.

«Короглу»да халгымызын јаделли ишгалыларда вә дахили дүшмәнләр гаршы азадлыг мұбаризәsinin тәсвири верилиr, тәһлил едилir. Дастан гәһрәманларында халг вә вәтән ешгинин күчлү олмасы, халгын хошбәхтиji, азадлығы, сәrbәstliji өн плана чәкилиr. Короглу, онун дәлилләrinин инсаны сифәтләри, гадын сурәтләri, онларын кејfijjätләri, јардымчы гүввәләр, епосун бәдии көзәллиji тәһлил јолу илә шакирдләrin дигәtinә чатдырылып.

Епос нағында нәзәри билик верилиr.

9—10-чу дәрсләр. М. П. Вагифин һәјаты, јарадычылығы. Әдәбијат нәзәријәсі: Әдәбијатда реализм нағында.

Көркемли дөвләт хадими вә шайир М. П. Вагифин сарайа гәдәрки һәјаты нағында әтрафлы мә'лumat ve-

рилиr, онун поэзијасынын никбинлиji, хәлгилиji вә реализми сәчијәләndiriлиr. XVIII өср Азәрбајҹан һәјатынын зиддијәтләrinин, севинчинин, кәдәринин Вагиф поэзијасында әкси шакирдләrә айдынлашдырылып. Жазылы вә шифаһи әдәбијатын һансы шәкилләrinde жаздыры шәрһ едилr, онун көзәллије, гадына мұнасибәti деталларла изаһ олунур. Реализм нағында мә'лumat верилиr.

11—12-чи дәрсләр. «Пәри» гошмасынын охусу, мәзмұну вә тәһлили үзрә iш. Әдәбијат нәзәријәсі: heча вәзни вә гошма нағында.

«Пәри» гошмасынын ifadәli охусу тәшкіл едилr. Гошмада Вагифин гадына һуманист баҳышы, мұнасибәti шакирдләrә чатдырылып. Азәрбајҹан гызы Пәринин мисислиз көзәллиji, бәдии портрети нұмұнәләrlә тәһлил олунур. Гошма жанрынын хүсусијәtlәrinин шәрһи верилиr.

13—14—15-чи дәрсләр. «Көрмәдим» мұхәммәсдинин, «Бах» радифли гәзәлин охусу вә тәһлили үзрә iш. Әдәбијат нәзәријәсі: Мұхәммәс.

а) «Көрмәдим» мұхәммәсдинин ifadәli охусу тәшкіл едилr. Чатин сөз вә ifadәlәrin изаһи верилиr. Мәзмұну үзәрindә iш апарылары тәһлил олун. Мұхәммәсде мүллім дөврүн мә'нөви сарсынтыларыны, тәлатүмләrinini саф-чүрүк едән шайирин кәләчәjә инамынын сарсылығынын вә заманын зиддијәtlәrinin сәнәтигин, гәлбинин оду илә инандырычы шәкилдә гәләма алдыры шакирдләrin нәзәринә чатдырылып. «Көрмәдим» мұхәммәсдинde Вагиф өз зәмәнәсindә нәjи ахтардығыны вә кимләri писләdiy айдынлашдырылып.

«Бах» радифli гәзәlin ifadәli охусу тәшкіл едилr. Видадијә мәktub шәklindә жаздыры билдирил. Вагифин гоча Видадинин мәвгейин жахынлашдырыны, бурадакы хәjанәtlәrin артыг шән Вагифи аյылтасы да онлara изаһ олунур.

Мұхәммәs нағында мә'лumat veriliр.

16—17—18-чи дәрсләр. Ә. Фирдовсинин һәјаты, јарадычылығы.

«Рүстәм вә Сеһраб» дастанынын мәзмұну вә тәһлили үзәрindә iш.

Әбулгасым Фирдовси фарс-тачик әдәbiјатынын нұмајәндәләrinde бири кими тәгдим едилr. һәјаты нағында жығым мә'лumat верилиr. Ше'р, сәнәт бешижи саýлан Тус шәhәri барәd биликләr ѡада салыныр. Дүнje әдәbiјаты тарихинде «Шаннамә» епопејасынын јарадычылығы тәһлил олунур. Әсәрдә хејир вә шәр гүввәләrin әбәdi мұбаризәsinin, зиддијәt vә конфликтләrin јаранмасында сөз ачылып.

19-чу дәрс. Йохлама ини: 2 saat. 1. М. П. Вагифин лирикасы; 2. Вагиф ше'ринде хәлгилик вә реализм.

Ини жазыда Вагиф поэзијасынын хәлгилиji, реализмы өн плана чәкилir, онун лирикасындан сөз ачылып. Гошмаларына мұнасибәt билдирил, тәһлил едилr.

20—21—22—23-чу дәрсләр. Ә. Нәвайин һәјаты вә јарадычылығы. «Фәрһад вә Ширин» дастанынын мәзмұну, мәffурави истиғамәti вә бәдии хүсусијәtlәri.

Бејүк өзбек шайри Элишир Нәвайин һәјаты вә јарадычылығы нағында мә'лumat верилиr. һансы һекмдарын сарайында жашајыб јаратмасы айдынлашдырылып.

Бәдии дәjeri илә фәргләнәn «Фәрһад вә Ширин» дастаны үзәrindә iш апарылып. Сәләfi олан Низами ирсine мұнасибәti ачыгланыр. Поемада Фәрһадын идеал бир образ кими گәләm алынmasы, икидликләr көстәрмәs, әмәкci образ кими мә'нөvi тәмизлиji айдынлашдырылып. Низаминин «Хосров вә Ширин»и илә «Фәрһад вә Ширин»ин мүгајисөli тәһлиli верилиr.

24-чу дәрс. Әдәбијат нәзәријәsindәn вериләn биликләrin система салынmasы.

25—26-чи дәрсләр. Рұб әрзинде верилмиш биликләr үмумиләşdiyиләrек система салынmasы.

Бөлкүнү педагоги елмләr доктору, профессор Ш. МИКАЙЛОВ, педагоги елмләr намизәdlәri А. БЭКИРОВА назырламышлар.

БУ САЙЫМЫЗДА

ТАРИХИМИЗ, МӘНӘВИЈАТЫМЫЗ, ДИЛИМИЗ

Ж. Сеидов — Азәрбајҹан Демократик Чүмнүријети дөвүрүндө дил, мектөб вә тәдрис проблемләри 3

«КИТАБИ-ДӘДЕ ГОРГУД» — 1300

Һачы Бајрамалы Асланов — Халг епосунда ислами дәјәрлөрин төчесүмү 10

Ф. Элиев, Т. Гулиев — «Китаби-Дәде Горгуд» түрк халгларынын милли-мәнөви бирлигинин төчәссүмүдүр 14

МЕТОДИКА ВӘ ИШ ТӘЧРУБӘСИ

С. Ыңсөеноглу — Эдәбијат дәрсләринде бәдии сөнөткарлыг мәсәләләrinин ejредилмәси 16

Искәндәр Оручэлили — «Иблис» мәнзүм фачиәси вә онун тәдриси 20

А. Холилова — Азәрбајҹан дили вә әдәбијат дәрсләринде тө'лим методларындан истифада точрубасындан 25

М. Абдуллаев — Сез јарадычылызы илә бағлы орфорграфик сөйвлөрин арадан галдырылмасы заманы шакирдләрдө мұстәғиллик вәрдишләrinин инкишаф етдирилмәси 28

И. Нәбијева — «Надир шаһ» фачиасинин тәдрисинде вәтәнпәrvәrlik тәрбијәси 31

Ә. Аббасов — Азәрбајҹан дили тө'лими мәзмунунда даир үч мәсәлә барәде 34

Ә Рәһимова — Вәтәнпәrvәrlik тәрбијәsinde әдәбијатын ролу 37

С. Гочаев — Дәрсләрдә тө'лимиң техники васитәлориндан истифада 40

Ф. Багырова — Зәрф, зәрфлик вә зәрфлик будаг чүмләси 42

Р. Халилова — Жени педагогжи тәфәkkүрүн инкишафына даир мұлаһизәләр 44

Е. Исмаїлов — Шиғаһи халг јарадычылығы нұмұнала-ри ингр инкишафынын васитәси кими 47

В. Гурбанов, О. Қасенов — Әдәби тәлеффүз вәрдишләrinин ашылмасына даир 49

ӘДӘБИЈАТ ПРОГРАМЫ: РӘ'ЛЛӘР, МУЛАҢИЗӘЛӘР

Ә. Бәдәлова — Програмда едилмиш бир «дүзәлиш» барәде 53

Ч. ЧАББАРЛЫ — 100

Б. Қасенли — Бејүк сәнәткарның ирсисин мұасирлик бахытындан тәһлили 57

КӘНЧ ТӘДГИГАТЧЫЛАР НӘ УЗӘРИНДӘ ИШЛӘЈИРЛӘР?

И. Пәнанов — Ичтимаи-сијаси мәзмунлу ше'рләrin тәдри-сисин дидактик әсаслары 63

МӘСЛӘКӘТ

Ш. Микајылов, А. Бәкирова — Орта үмумтәһисил мәктәбләrinin V—XI синифләrinde әдәбијатдан програм материалларынын тәхмини плланашдырылмасы 65

Унванымыз: Бакы — 10, Дилярә Элијева күчәси, 227, 6-чы мөртәбә, отаг 608—611. Телефонлар: 98-55-33, 93-06-09.

Лыгылмага веријмиш: 23. II. 2000. Чапа измаланыш: 28. III. 2000. Кағыз форматы 70x108'/16. Гәзет кагызы. Әдәби гарнитур. Йүксек чап үсулу. Учот-ношр вәрәги 4,5. Шәрти чап вәрәги 6,3. Сифарыш 786. Саян 1000. Журнал Азәрбајҹан Республикасы Матбуат вә Информасия Назиријинде төјдә алымышдыр. Геидијат нөмрәси 190. Лисензија № В 236.

«Азәрбајҹан» нәшријатынын мәтбөөси.

Qlyməti 5.000 man.
İndeks 1012